

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRK İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ**

**MUSUL MESELESİNDE PETROL
FAKTÖRÜ**

Yüksek Lisans Tezi

Erol Umut

Ankara – 2007

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRK İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ**

**MUSUL MESELESİNDE PETROL
FAKTÖRÜ**

Yüksek Lisans Tezi

Erol Umut

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Yavuz Ercan**

Ankara – 2007

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRK İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ**

MUSUL MESELESİNDE PETROL FAKTÖRÜ

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Yavuz ERCAN

Tez Jürisi Üyeleri
Adı ve Soyadı

.....
.....
.....
.....
.....

İmzası

.....
.....
.....
.....
.....

Tez Sınavı Tarihi

Yukarıdaki sonucu onaylıyorum.

Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN
Enstitü Müdürü

Ö Z E T

Musul, Birinci Dünya Savaşı sonunda Mondros Ateşkes Anlaşması imzalanmış olmasına rağmen haksız yere İngilizler tarafından işgal edilmiştir. Bu haksız işgal Türk heyeti tarafından Lozan'da ortaya konmuş ama Müttefik Devletler ağız birliği etmişçesine, İngiltere'nin haksız işgalini görmezden gelmiş ve önceden belirledikleri kurallar dışına çıkmamışlardır. Lozan görüşmelerinde, Musul Sorunu ile ilgili olarak aslında iki taraf vardır; Türkiye ve İngiltere. İngilizler Lozan Barış Anlaşması'nda Musul Sorunu'nu sınır saptama ve halkların özgürlükleri sorunu olarak, Türk tarafı ise "bir vatan toprağının ülkemizden koparılmak istenmesi" ile ilgili bir konu olarak göstermiştir. Taraflar Musul ile ilgili savlarını konuyu: ırki, coğrafi, siyasi, askeri ve benzeri ölçütleri ele alarak savunmuşlardır. Sonuçta İngiltere ve yandaşları, Türkiye'nin Musul Vilayeti üzerindeki haklarını görmezden gelerek bu bölgeyi Ankara Antlaşması ile Türkiye'den koparmış ve Irak'a verilecek petrol gelirlerinden yirmi beş yıl süreyle Türkiye'ye % 10 pay vererek meseleyi çözmüşlerdir. Sorunun aleyhimize çözülmesinde birçok batılı ülkelerin farklı menfaatleri rol oynamıştır. Bu menfaatlerin en önemlilerinden birisi de bölgenin petrol yataklarına sahip olması ve bu petrol yatakları üzerinde söz sahibi olma isteğidir. Tez çalışmasında bu konular irdelenirken, üzerinde durulan nokta; petrol'ün sorunun ele alınması sürecindeki etkisini ortaya koymaktır. Zaten Türkiye'nin Musul Vilayeti'ni, Türkiye'den koparıp koparmaz; batılı devletlerin bölgedeki petrol imtiyazlarını kendi aralarında yeniden düzenlemeleri ve bölgede petrol arama ve işletme çalışmalarına ağırlık vermeleri de bunu kanıtlamaktadır.

Yaşanan süreç içerisinde petrole dayalı bir paylaşımın ön plana çıktığı ve Musul bölgesinde petrol endüstrisine girme çabalarının yoğunlaştığı ve bu durum çerçevesinde bölge halkının bilinen vaatlerle kullanıldıklarını, Türkiye'nin hakkı olan bir bölgeden, hukuksal gerekçeler olmadan çıkarıldığını ve yoksun bırakıldığını görmekteyiz. Lozan'da görüşmeler öncesinde, görüşme sürecinde ve antlaşmanın yapılmasını izleyen zamanda ve hatta günümüzde; petrol bölgelerinin paylaşımının

yapılmasındaki rekabete, petrol arama ve üretimine yönelik çalışmalardaki acımasızlığa ve konunun sömürgeci anlayış içerisinde nasıl çözüldüğüne herkes tanık olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Musul, Turkish Petroleum Company, Lozan Barış Antlaşması, Musul Petrolleri, Ankara Antlaşması ve sonuçları, Türkiye'nin Musul Petrollerinden elde edeceği %10 hisse.

A B S T R A C T

Mosul, had been occupied by England in 1918 according to the rules of the Mondros Cease-fire Treaty. After that, the fate of Mosul was discussed at Lausanne. The Lausanne Conference of 1922-23 was organised by the major European powers. Mosul issue was presented at historical, racial, political, economic and strategic reasons as to why Mosul should either be included in Turkey or in the Iraqi Kingdom by Turkish delegate and English delegate. No agreement was being reached at Conference. By time they came up on an agreement on June 5th, 1926 with the signing of the Anglo-Turkish-Iraqi Treaty in Angora. Article 14 of this treaty was intended to mollify the Turks. It states that the “Iraq Government shall pay to the Turkish Government for a period of twenty-five years from the coming into force of present Treaty ten per cent on all royalties which it shall receive from the Turkish Petroleum Company”.

Oil has taken the key role on the state of the Mosul. And we have seen that oil pursuits in Mesopotamia were concentrated in Mosul just after the Treaty. In this thesis we have studied on the how the oil effects the Mosul Question during the negotiations and payments coming from the royalty for a period of twenty-five years.

Key Words: Mosul, Turkish Petroleum Company, Lausanne Peace Treaty, Mosul Oils, 10 % royalties of Turkey from Iraqi Oils, Anglo-Turkish-Iraqi Treaty.

Ö N S Ö Z

Bu tez çalışmasında amaç Musul Sorunu'nu petrol odaklı olarak ele almak ve sorunun Türkiye açısından çözümsüzlüğünde petrol varlığının bir etkisi olup olmadığını ortaya koymaktır. Aynı kapsamda Türkiye'nin bölge petroleri ile hak sahibi olduğu hissenin tarafına ödenmiş kısmını yapılan araştırmalara dayanarak irdelenmek ve bunları bulunan arşiv belgeleri ile karşılaştırmaktır.

Üzerinde çalıştığımız tez, "Giriş" ve dört ana bölümden oluşmaktadır. "Giriş" bölümü dünyanın petrolle tanışması, dünyada petrol araştırmaları ve petrol şirketleri başlıkları altında işlenmiş ve Musul'daki petrol varlığının tarihi hakkında bilgi verilmiştir. Bu bölümden maksat dünyada petrol mücadelesi veren şirketlerin çalışma içerisinde ele alınan hususlarda etkilerini kestirebilmek ve bu şirketlerin etkilerini göz ardı etmemektir. Bölümün odak noktası Turkish Petroleum Company ve bu şirketin değişken yapısı olacaktır. Şirket İngiltere'nin menfaatleri doğrultusunda değişik dönemlerde farklı milliyetlere sahip şirketlerden oluşmaktadır. Yine aynı bölümde bu şirketler tanıtılmaya çalışılmış, Musul petroleri ve bu petrole yönelik faaliyetler irdelenmiştir.

"Birinci Bölüm"de Batılı Devletlerin, Osmanlı Devleti'ne bakış açıları ve bakış açılarını şekillendirdikleri antlaşmalar hakkında bilgi verilmiştir. Antlaşmalar esnasında görüşlerindeki değişimler ve paylaşımlar petrol merkezli olarak ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

"İkinci Bölüm"de Musul'un gerçek anlamda nasıl çözümsüz bir sorun haline geldiğinden ve görüşmeler öncesi askeri çözüm arayışları söz konusu edilmiştir.

"Üçüncü Bölüm"de Lozan Barış Konferansında, Haliç Konferansında ve Milletler Cemiyeti'ndeki süreç ve Musul ile ilgili konularda, tarafların ortaya koyduğu hususlar ana başlıkları altında irdelenerek meselenin hangi boyutlarda ele alındığı gösterilmeye çalışılmıştır.

“Dördüncü Bölüm”de Ankara Antlaşması öncesinde yapılan görüşmeler ve Ankara Antlaşması’na gidiş sürecinde yapılan görüşmeler ve alınan sonuçlar araştırılmıştır. 1925 tarihli imtiyaz anlaşması doğrultusunda ve Ankara Antlaşması sonucunda Türkiye’ye ödenen hisse ve ödeme şekli üzerinde araştırma yapılmış ve şimdiye kadar yapılmış çalışmaların sonuçları irdelenmiş ve bu sonuçlardan en makul olanı Başbakanlık Osmanlı Arşiv belgelerine dayandırılarak belirlenmeye çalışılmıştır.

“Sonuç Bölümü”nde çalışmanın geniş bir değerlendirmesi yapılmış ve gelecekte bu konu üzerinde çalışmak isteyen araştırmacılara fikir verebilecek çıkarımlarda bulunulmuştur.

T E Ő E K K Ü R

Tarih bilgisinin geçmiŐ olaylara bilinçli bakılması, geleceđimize bu bilinç ve akılcı yolla yaklaŐılması ve milli dűŐuncenin sađlamlaŐmasındaki bűyűk katkısı yadsınamaz. İnkılâp Tarihi konusunda Ankara Őniversitesi Tűrk İnkılâp Tarihi Enstitűsűnde Yűksek Lisans seviyesinde almıŐ olduđum eđitim, bakıŐ aıma, bu yűnde birçok Őey katmıŐtır. Bu konuda yetiŐmemde çok bűyűk katkıları olduđunu dűŐűndűđűm baŐta Enstitűnűn tűm űđretim gűrevlileri ile Tez DanıŐmanım Sayın Prof. Dr. **Yavuz ERCAN**'a teŐekkűr ederim.

Bu eđitimi almam sırasında her tűrlű fikri desteđi ve gerekli olanakları sađlayan Sayın **Necdet DűLGER** ile ayrıca bűyűđűműz ve űrnek aldıđımız, tarih bilgisi çok yűksek olan Sayın **İzzet OCAK**'a da, bizlere aŐıladıkları tarih bilincinden dolayı saygılarımı sunmayı bir borç bilirim.

ÇalıŐmalarım sırasında her tűrlű fedakârlıđı kabullenen eŐim **Mefharet UMUT**'a ve ođullarım **Kaan Emre** ve **Anıl Arda**'ya da gűstermiŐ oldukları hoŐgűrűden dolayı teŐekkűr ederim.

Erol UMUT

İ Ç İ N D E K İ L E R

GİRİŞ

1. Musul'un Bölgesel Önemi	3
2. Dünyada Petrol Araştırmaları	8
3. Petrol Şirketleri ve Musul	12
3.1. StandardOil	13
3.2. Royal Dutch / Shell (Anglosakson)	15
3.3. Burmah Petrol Şirketi.....	16
3.4. D'Arcy Grubu (Anglo-Persian)	16
3.5. Turkish Petroleum Company	18
4. Musul'da Petrol.....	23

B i r i n c i B ö l ü m

YABANCI ÜLKELERİN VE PETROL ŞİRKETLERİNİN OSMANLI DEVLETİ'NE YÖNELİK FAALİYETLERİ

1. Yabancı Ülkelerin Osmanlı Devleti'ne Yönelik Faaliyetleri.....	27
1.1. Almanya'nın Osmanlı Devletine Yönelik Politikaları ve Petrol Paylaşımları.....	27
1.2. İngiltere'nin Osmanlı Devletine Yönelik Politikaları ve Petrol Paylaşımları.....	29
1.3. Fransa'nın Osmanlı Devletine Yönelik Politikaları ve Petrol Paylaşımları.....	33
1.4. Amerika Birleşik Devletleri'nin Osmanlı Devletine Yönelik Politikaları ve Petrol Paylaşımları	34
1.4.1. Chester Projesi	38
1.4.2. Self-Determinasyon	42
1.4.3. Açık Kapı Politikası	42
1.4.4. Musul Toprakları Hakkında Amerikalıların Yaptığı Araştırmalar	43

2. Yabancı Devletlerin Kendi Aralarında Yaptıkları Anlaşmalar ve Petrol	
Paylaşımları.....	45
2.1. Sykes-Picot-Sazanov Antlaşması.....	46
2.2. Saint-Jean De Maurienne Antlaşması.....	47
2.3. Paris Barış Konferansı.....	47
2.4. San Remo Konferansı.....	49

İ k i n c i B ö l ü m

MUSUL'UN SORUN HALİNE GELMESİ VE ASKERİ ÇÖZÜM ARAYIŞLARI

1. Musul'un Sorun Haline Gelmesi.....	51
2. Askeri Çözüm Arayışları.....	56

Ü ç ü n c ü B ö l ü m

MUSUL SORUNU İLE İLGİLİ YAPILAN GÖRÜŞMELER VE PLANLANAN ASKERİ HAREKÂT

1. Lozan Barış Konferansı.....	60
1.1. Birinci Dönem; 23 Ocak 1923 Tarihli Birinci ve İkinci Lozan Oturumları	64
1.1.1. Nüfus ve Dil Yapısı.....	65
1.1.2. İngiliz Mandası Tartışması ve Fetih Hakkı İddiası.....	69
1.1.3. Coğrafi Bağlantısı.....	70
1.1.4. Askeri ve Stratejik Olarak Tehdit Durumu ve Önemi.....	71
1.1.5. Petrol Meselesi.....	73
1.1.6. Plebisit.....	75

1.1.7. Meselenin Milletler Cemiyeti'ne Götürülmesi Teklifi ve Taraf Devletlerin Görüşleri	77
2. Haliç Konferansı	85
2.1. Birinci Oturum	86
2.2. İkinci Oturum	87
2.3. Üçüncü Oturum	87
3. Milletler Cemiyeti Görüşmeleri ve Soruşturma Komisyonu	90
3.1. Milletler Cemiyeti Görüşmeleri	90
3.2. Soruşturma Komisyonu	93
4. Lozan Görüşmeleri Sonrasında Planlanan Askerî Harekât	98

D ö r d ü n c ü B ö l ü m

ANKARA GÖRÜŞMELERİ ÖNCESİNDEKİ GELİŞMELER VE ANKARA ANTLAŞMASI

1. Ankara Görüşmeleri Öncesindeki Gelişmeler	103
2. Ankara Antlaşması	110
3. Türkiye'nin Musul Petrollerindeki Hissesi	115
SONUÇ	141
KAYNAKÇA	147
ÖZGEÇMİŞ	151

T A B L O L A R

Tablo - 1: İsmet Paşa'nın Lozan'da Verdiği Nüfus Rakamları.....	65
Tablo - 2: Lord Curzon'un Verdiği Nüfus Rakamları	66
Tablo - 3: Nevin Coşar'a Göre Ödemeler Tablosu	118
Tablo - 4: Hikmet Uluğbay'a Göre Ödemeler Tablosu.....	122
Tablo - 5: Kerkük Bölgesinde Üretilen Petrol Miktarı	130
Tablo - 6: Türkiye'ye Musul Petrollerinden Ödenen %10 Hisse.....	132
Tablo - 7: 1927 – 1951 Yılları Arasında Irak'ta Üretilen Petrol Miktarı	134
Tablo - 8: 1952- 1958 Yılları Arasında Irak'ta Üretilen Petrol Miktarı	136
Tablo - 9: Irak Devletine Petrol Gelirinden Ödenen Pay	136

GİRİŞ

Petrol, insan hayatına girdiği andan itibaren günlük yaşamda birçok kolaylıklar sağlamış ve gelişmelerin önünü açmıştır. Petrol ve petrol ürünlerinin günlük yaşamdaki yeri her geçen gün artarken bir yandan da vazgeçilmez maddeler arasına girmiştir. Dünya üzerinde bu değerli maddeye ilgi olağanüstü artmış ve XIX. yüzyılda petrolün peşinden koşan birçok ülke ve şirket türemiştir. Dünya petrol endüstrisi alanında, Amerika Birleşik Devletleri ilk sırada gelmekte ve dünyanın birçok yerinde petrol aramaları ve üretimi yapmaktadır. Amerika'yı İngiltere, Hollanda ve Fransa gibi ülkelerin şirketleri takip etmektedir. Yaşanan tarihsel süreç içerisinde bu şirketlerin faaliyetleri Osmanlı Devletinin sahip olduğu topraklar etrafında da yoğunlaşmıştır. Jeopolitik konum olarak Osmanlı Devleti bir nevi petrol ülkeleri tarafından çevrilmiştir.¹ Romanya, İran, Irak, Kuveyt, Suudi Arabistan, diğer Ortadoğu ülkeleri, Azerbaycan ve günümüzde Kıbrıs² açıklarındaki petrol yatakları; etrafımızı saran bir petrol duvarı görünümündedir. 1900'lü yılların başlarında İngilizlerin İran'da petrol imtiyazı elde etmeleri ve İran'da petrol bularak üretmeye başlamaları dikkatlerini Ortadoğu'nun kalan coğrafyasına kaydırmıştır. Petrolün aranacağı ve sömürüleceği yeni yer tabii ki Osmanlı Devleti hudutları içerisinde kalan Mezopotamya toprakları ve çalışmamızın ilgi alanı olan Musul Vilayeti bölgesi olmuştur.

Musul çok uzun yıllar Osmanlı Devleti sınırları içinde kalmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nda ittifak devletlerinin yenilmesi neticesinde bu devletlerle ayrı ayrı anlaşmalar yapılmıştır. 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi esnasında Türkiye ile yapılan ateşkes durumunda Musul ve çevresi Türkiye sınırları içerisinde kalmasına rağmen, 3 Kasım 1918 itibariyle İngilizlerin Osmanlı Hükümetine baskısı sonucu ve

1 Muharrem Ergin, **Türkiye'nin Bugünkü Meseleleri**, Ankara, 1988, s.80,81.

2 Stephan H. Longrigg, **Oil In The Middle East**, New York, 1968, s. 26. "*Aslında Kıbrıs Adası civarında petrol araştırmaları, Cyprus Oil Trust tarafından 1910 yıllarında başlatılmış ve kayıt altına alınmıştır.*"

Türk birliklerine, üst komutanlıktan verilen geri çekil emri üzerine birliklerimiz bölgeden çekilmiş ve bölgeyi İngilizler teslim almıştır. Yaklaşık sekiz aydan fazla süren Lozan Barış Antlaşması'nda Musul konusu en fazla tartışılan hususlardan biri olmasına rağmen çözümü Lozan Barış Antlaşması'ndan sonraya bırakılan üç husustan birisidir.

Lozan ve Haliç (İstanbul) görüşmeleri sonunda sorun Milletler Cemiyeti'ne havale edilmiştir. Milletler Cemiyeti'nin aldığı karar gereği Musul, Irak'a dâhil edilmiş ve Irak 25 yıl süreyle İngiliz mandası altına verilmiştir. Daha sonra İngiltere, Türkiye ve Irak arasında yapılan 1926 tarihli anlaşmayla sorunun çözümü, Türkiye'nin aleyhine olacak şekilde gerçekleşmiştir.

Musul Sorunu'nun kolay kolay çözülememesinin arkasında stratejik bir noktada yer almasının yanında zengin ve kaliteli petrol yataklarının bulunması da gelmektedir. Geleceğin enerji kaynağını dünyanın dört bir yanına yayılarak arayan sömürgeci devletler, Lozan Görüşmeleri sırasında, Musul Sorunu'nu her ne kadar bir toplumun özgürlük sorunu olarak savunduklarını söyleseler de aslında meselenin ekonomik çıkardan başka bir şey olmadığı ortadadır ve aradan geçen zaman Batı'nın çelişkisini açık bir şekilde ortaya koymuştur. Ama bu gerçeğin deneme sonucu öğrenilmesi Musul'u geri getirmemiştir.

Petrolün değeri batılı ülkeler ve özellikle bu ülkelerin politikaları üzerinde etkili olan büyük şirketlerce daha 1860'lı yıllarda anlaşılmıştır. Üç kıtaya yayılmış Osmanlı Devleti bir türlü sanayileşmesini tamamlayamadığı için ve bilinen nedenlerle petrolün kullanım alanlarını iyi kestiremediği gibi, değerini de tam olarak kavrayamamış ve açık bir petrol politikası ortaya koyamamıştır. Dolayısıyla bu kaynakların kendi imkânları ile işletilmesi ile ilgili elle tutulur millî bir çalışma ve sonuç da ortaya koyamamıştır.

Petrolün tarihinde, dünyanın her yerinde büyük petrol şirketleri ve egemen ülkeler arasında petrol arama, taşıma ve dünya pazarını başka şirket ve ülkelere kaptırmama yönünde büyük bir rekabet söz konusu iken Osmanlı Devleti bu rekabeti iyi algılayamamıştır. Kendisine fiziken uzak bölgelerde petrol rekabetleri yaşanmasının yanında benzer rekabetler hemen doğu hudutlarında da yaşanmaktaydı.

Hemen kapı komşusu İran veya Rusya'ya baksa bu acımasız yarışı fark edebilecektir. Çünkü büyük şirketler bu topraklarda petrol arıyor ve petrol bulunan yerlerde yoğun bir çalışma içine girerek çıkarlarını gerçekleştirmek için her türlü yola başvuruyorlardı.

1. Musul'un Bölgesel Önemi

Türkler ilk M.S. 652 yılında Irak'ta varlıklarını hissettirmişler ve yerleşmek için Irak'a Halife Mu'tasım döneminde girmişlerdir. Bağdat'a 120 km mesafede olan Samerra şehri inşa edilmiş ve aileleri ile birlikte tahminen 40.000 Türk buraya yerleştirilmiştir. Irak'a gerçek yoğunluktaki Türk göçü ise 1050 yılından sonra Selçuklular zamanında olmuştur. Göç eden bu Türkler, bugün Irak Türkmenlerinin yaşadığı Musul ve civarını kendilerine "Vatan" kabul etmişler ve burada Irak Selçuklu Saltanatını,³ Musul⁴ ve Erbil Atabeyliği Hanedanlarını, Karakoyunlu ile Akkoyunlu devletlerini kurmuşlardır.⁵

Diğer önemli bir dönemde 1514 tarihindeki Çaldıran Savaşı'ndan sonra Yavuz Sultan Selim'in Musul bölgesini 1516'da topraklarına katmasıyla başlamış ve oğlu Kanuni Sultan Süleyman'ın 1534'te Bağdat'ı alıp Türk hâkimiyetini bütün Irak'a ilan etmesiyle devam etmiştir.⁶

1850-1851 yılları arasında Mutasarrıflık haline getirilen ve Bağdat Vilayetine bağlanan Musul, 1878 yılında yeniden vilayet olmuştur.⁷ XX. yüzyılın başlarında Irak topraklarında üç büyük vilayet bulunmaktadır. Bu vilayetler Musul, Bağdat ve Basra Vilayetleridir. Musul Vilayeti: Musul, Süleymaniye ve Kerkük; Bağdat Vilayeti: Bağdat, Divaniye ve Kerbela; Basra Vilayeti ise Basra, Amara, Muntafık ve Ahlasa sancaklarından oluşmaktadır.⁸

Musul Vilayeti'nin de içinde bulunduğu Irak, Birinci Dünya Savaşı sonuna

3 1118-1194.

4 Zengiler.

5 **Musul ve Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)**, Ankara, 1993, s. 16-24.

6 Mim Kemal Öke, **Musul-Kürdistan Sorunu (1918-1926)**, İstanbul, 2002, s.12-13.

7 **Musul ve Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)**, s. 4.

8 Fikret Çiftçi, **Atatürk ve Musul Sorunu**, Malatya, 2000, s. 2.

kadar dört yüzyıl Osmanlı Devleti yönetimi altında kalmıştır. Osmanlı Devleti'nde Musul Vilayeti kavramından anlaşılan bölgeyi tarif etmek gerekirse aşağıda tanımlanan bölgeyi anlamak gerekir:

*“Güneyde Hakkari ve Siirt vilayetlerimizin Irak’la olan hudutlarımızın hemen güneyinde 70.000 nüfuslu Telafer şehrinden başlamak üzere sırası ile; Musul, Erbil, Altinköprü, Kerkük, Dakuk, Tuzhurmatu, Tazahurmatu, Kifri, Karanan, Karatepe, Hanakin, Kızrabat, Şahraban ve Mandeli şehirlerini içine alarak Bağdat güneyine kadar; batıda Dicle nehri, doğuda Süleymaniye şehri... bir kama gibi uzanan...”*⁹

Çok uzun zamanlar Osmanlı Devleti'nin yanında yer alan ve Osmanlı Devleti'nin yaşamasını isteyen emperyalist devletler; dünya üzerindeki sömürgeci rakipleri arttıkça ve bundan dolayı sömürge alanları daraldıkça, kendi menfaatlerini ve sömürgeye dayalı güçlerini koruma ve muhafaza etme faaliyetlerine girişmişlerdir. Bu faaliyetlerini yerine getirirken, kendi milletlerinden olmayan insanları ve toplumları hiçe saymış ve kendi ülkelerinin yaşamını devam ettirebilmek ve ellerindeki gücü muhafaza edebilmek için her türlü yıkıcı yönteme başvurmuşlardır.

Bu maksatla sık sık karşılıklı ülkeler arasında güç dengelerini sağlayabilmek için kendilerine müttefikler bulmuş ve bu müttefiklerle hareket ederek rakiplerine diz çöktürdükleri görülmüştür. Kurulan bu dengeler her zaman uzun soluklu olmamış, birbirine düşman olan ülkelerin sırf çıkarlarından dolayı; bir başka yerde beraber hareket ettikleri hayretle görülmüştür. Sömürgeci devletler için bütün mesele çıkar meselesi ve mutlak güce sahip olma hırısıdır. Osmanlı Devleti'nin güçlü zamanlarında beraber iş yaptığı ve ülkenin parçalanmamasını kendi çıkarları için önemli gören bir kısım ülkelerin, Osmanlı Devleti'nin zayıfladığı dönemlerde sömürü faaliyetlerini arttırdıkları görülmüştür. Sonuçta ülkenin zenginliklerini sömürmeyle tatmin olamayarak, bu zenginliklerin birinci dereceden sahibi olmak için ülkenin zayıflamasını aç gözlülükle bekleyip, her türlü yıkım ve parçalama faaliyetlerine kendi menfaatleri doğrultusunda evet demişlerdir. Osmanlı Devleti'nin

9 Necmettin Esin, *“Irak Türkleri ve Musul Sorunu ”*, **Türk Kültür Dergisi**, c. VII, S. 139, Mayıs, 1974, s. 46-47.

yıkımının beklenmesinin sebebi Osmanlı Devleti'nin zayıflamasıdır. Zayıflamış bir Osmanlı Devleti, Ortadoğu'da ve Hindistan yolunun korunmasında İngiliz çıkarlarını artık koruyamayacaktır. Bundan dolayı da İngiltere Osmanlı Devletinden desteğini çekmiş ve en büyük payı kendine alma politikasına yönelmiştir.¹⁰

Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılda zayıfladığı muhakkaktı. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu yerüstü ve yeraltı kaynaklarını koruması her geçen gün zorlaşıyordu. Bu zenginliklerin imtiyazını da her defasında farklı bir maksattan dolayı başka başka devletlere verebiliyordu. Neredeyse Osmanlı Devleti ile ticaret yapan bütün ülkeler “müsaadeye mazhar” ayrıcalığına sahipti. Son zamanlarda Osmanlı Devleti'nde müsaadeye mazhar ülkelerden bir tanesi de Almanya idi. İşte İngiltere için gerçek tehlike Anadolu topraklarındaki “müsaadeye mazhar Alman varlığı” ile başlıyordu. Almanya sömürge yarışına ancak Alman Birliğini tamamladıktan sonra başlayabilmişti. Ama Almanlar sömürge yarışına geç başlamanın verdiği hırsıyla çok çalışıyorlar ve rekabet ettikleri birçok sömürgeci devleti yakalayıp onları geçiyorlardı. Sömürgeci devletler; Osmanlı Devleti hudutları içerisinde de XIX. yüzyılın gözde yatırım alanı olan demiryolu yapımı ile ülke topraklarına yayılıyor ve demiryollarının geçtiği civarlarda yasal olarak maden arama imtiyazlarını kullanıyorlardı. Almanlar bu şekilde Bağdat'a kadar gitmeyi hedeflemişlerdi ama bu durum İngiltere'nin çıkarlarına ters düşüyordu. Kemal Melek kitabında çıkar kavgasını açıkça ortaya koyan örneği şu şekilde vermiştir:

“İngiltere'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesinin en önemli nedenlerinden birinin Almanların Berlin- Bağdat demiryolu inşası ile Basra Körfezine doğru yaklaşması ve İngiliz İmparatorluğunun Hindistan yolunun tehlikeye düşebilmesi ve aynı zamanda Musul petrollerinin elden kaçırılması olasılığı idi. Bu durumu düzeltmek için İngiliz emperyalizmi Alman emperyalizmi ile çatışmış ve sonunda İngilizler başarı kazanmışlardı.”¹¹

Almanya'nın bu hızlı yayılma politikası her yerde olduğu gibi Anadolu topraklarında ve Ortadoğu'da İngiliz çıkarlarını tehdit eder duruma gelmişti.

10 Hüseyin Savaş, **Türk Siyasi Tarihinde Musul Sorunu**, Bursa 1996, s. 104.

11 Kemal Melek, **İngiliz Belgeleriyle Musul Sorunu (1890-1926)**, İstanbul, 1966, s. 9.

Almanya'nın kontrolü altına girmiş bir Ortadoğu, İngiltere için Hindistan'ı, Basra Körfezini, İngiltere'nin İran'daki petrol üretimi faaliyetlerini ve bunun yanında Süveyş kanalını tehdit anlamına geliyordu. Böyle bir bölgeyi rakibine bırakmaktansa kendi kontrolüne almak İngiliz menfaatleri açısından çok daha doğrudur.

İngilizler için Musul'a hâkim olmak; Akdeniz'le Basra arasındaki bölgeye hâkimiyeti sağlamanın yanında Hint yolunun güvenliğini de garantiye almak anlamına gelmektedir.¹² Çünkü Musul, Arabistan yarımadası ve Doğu Akdeniz ülkelerini karadan Uzakdoğu'ya ve Ortadoğu'ya bağlayan yolların üzerinde bulunmaktadır. Hindistan'a yapılacak bir harekâtın ilk adımı Mezopotamya'dan geçmektedir.

Bölgenin stratejik özelliğinden dolayı İngilizler, Osmanlı Devleti ile savaşa girmeden önce Hindistan'dan getirdiği birlikler ile Basra Körfezinde Şattü'l-Arab'ın en güneyinde yer alan Fao'yu işgal etmişler¹³ ve böylece Kıbrıs ve Süveyş kanalından sonra, Mezopotamya bölgesindeki bu siyasetleri ile bölgedeki nüfuzlarını arttırmaya başlamışlardı.

İngiltere için coğrafi önemi olan böyle bir bölgeyi rakiplerine kaptırmaktansa; Osmanlı Devleti'nin parçalara bölünmesini sağlayarak buralarda kendi nüfuzunun etkili olduğu, küçük ve rahat yönetilebilen kukla devletler veya toplumlar yaratmak İngiliz menfaatleri açısından daha güvenli bir yöntem idi. Böylelikle bu bölgedeki her türlü yeraltı ve yerüstü kaynaklarını da istediği gibi kullanabilirdi. Zaten bölge yerüstü kaynakları olarak rüştünü ispatlamış, yeraltı kaynakları bakımından da büyük bir ümit vaat etmekteydi.

Bölge konumu itibariyle aynı zamanda önemli bir ikmal üssü özelliği taşımaktadır. Musul Sorunu'nun kolay kolay çözülememesinin arkasında, coğrafi olarak stratejik bir noktada bulunması ve iyi bir ikmal üssü olması gelmekle beraber, en önemli hususlardan biriside bölgenin zengin ve kaliteli petrol yataklarını sahip olmasıdır. 1907 yılında İngilizler tarafından hazırlanan bir raporda;

12 Bayram Buyan, **Misak-ı Milli ve Musul-Kerkük Sorunu**, Van, 2001, s. 91.

13 Çiftçi, **a.g.e.**, s. 4.

Mezopotamya'nın teknik yöntemler kullanıldığı takdirde bir tahıl ambarı haline gelebileceği belirtilmiş ve petrol ile ilgili konuda ise “...bölgede bulunan petrolün de işlendiği takdirde İngiliz donanması için gelir kaynağı olacağı...” şeklinde değinilmiştir.¹⁴

İngilizlerin bu bölgeye çıkarları için geldiklerini ortaya koyan bir başka örnekte 1917-1918 tarihlerinde İngiltere'nin yaşadığı petrol sıkıntısı ile ilgilidir. Bu sıkıntılı dönemde, İngiltere Savaş Kabinesi Bakanlarından Sir Maurice Hankey, İngiliz Dış İşleri Bakanı Arthur Balfour'a yazdığı mektupta, petrol bölgeleri ile ilgili düşüncelerini şu şekilde ifade etmektedir: “İleride oluşacak bir savaşta petrol bugünkü savaşta kömürün bulunduğu yerde olacaktır veya en azından kömürle aynı paralelde olacaktır. Büyük potansiyelde petrol alabileceğimiz kontrolümüz altındaki yerler İran ve Mezopotamya'dır. Bu nedenle petrol kaynağı olan bu iki yer üzerindeki kontrolümüz İngiltere'nin savaştan beklediği birinci sınıf hedef olmalıdır.”¹⁵

Musul ve çevresi; Osmanlı Devleti ile yapılan Mondros Mütarekesi ertesinde, 3-15 Kasım 1918 itibariyle İngilizlerin baskısı sonucu ve İstanbul Hükümetinin teslimiyetçi hareketleri neticesinde elden çıkmıştır. Böylece Musul, Osmanlı Devleti'nin elinden çıkarak sömürgeci devletlerin rekabet alanı olmuştur.

İngiliz kontrolüne giren Musul, Büyük Millet Meclisince her zaman Misak-ı Millî hudutları içerisinde kabul edilmiş ve millî bir dava olarak savunulmuştur. Muhiddin Nalbantoğlu, “Sevr'den Lozan'a Giden Zafer Yolu”¹⁶ isimli gazete makalesinde Prof. Dr. Yusuf Kemal Tengirşenk'in ağzından Fevzi Paşa ile yaptıkları bir görüşme esnasında, Fevzi Paşa'nın güney sınırını şöyle ifade ettiğini belirtmektedir:

“Fevzi Paşa güneyde Türkiye'nin tabii sınırının Asi Nehri'nin dirseğinden, Fırat'ın dirseğine çekilecek dümdüz bir çizgi ve oradan Fırat'ı izleyerek aşağıda

14 Sevgi Çetinkaya, **Musul Sorunu**, İstanbul, 1989, s.18.

15 Daniel Yergin, **Petrol: Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü**, (Çev. Kamuran Tuncay), 2003, s. 184.

16 Muhiddin Nalbantoğlu, “Sevr'den Lozan'a Giden Zafer Yolu”, **Yeniçağ Gazetesi**, Nisan, 2006.

Musul Vilayetini bizde bırakıp İran sınırına ulaşan sınır olduğunu söylerdi; tabii bende bu fikirde idim.”

Musul’un statüsü yaklaşık sekiz aydan fazla süren Lozan Konferansında en fazla tartışılan konulardan biri olmasına rağmen, çözümü Lozan Barış Antlaşması’ndan sonraya bırakılmıştır.

Musul konusu hakkındaki görüşmeler 1926 yılına kadar devam etmiş ve daha sonra Milletler Cemiyeti’nin aldığı karar neticesinde Irak Devletine bırakılarak, İngiliz mandası altına alınmıştır.

2. Dünyada Petrol Araştırmaları

Petrolün tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Kullanım alanları bugünkü gibi olmasa bile içinde bulunduğu dönemin şartlarına ve insanların ihtiyaçlarına göre günlük yaşamda yerini almıştır. Kimi yerde harç malzemesi, aydınlanma veya ısınma malzemesi olarak kullanılırken, kimi yerde insanları iyileştirmek için ilaç, kimi yerde de insanları korkutmak, öldürmek için silah olarak, ateş topu olarak kullanılmıştır.

Milattan önce yaklaşık 3200 yıllarında, Mezopotamya’da “bitumen” denen yarı katı, yarı çamurlu bir maddenin çatlaklar arasından sızdığı gözlemlenmiştir. Sızıntı kaynaklarının en ünlüsü Babil şehrinden fazla uzak olmayan Fırat nehri üzerindeki Hit bölgesinde, günümüzde Irak’ın başkenti Bağdat’ın bulunduğu yerde meydana gelmiştir. “Bitumen” denilen madde ticari bir meta olarak kabul görmüş ve inşaat harcı olarak kullanılan bu maddeden; Filistin’deki Eriha kenti ve Mezopotamya’daki Babil’in duvarlarının inşasında da istifade edildiği bilinmektedir.¹⁷

Bir petrol türü olan asfaltın harç ve çimento olarak kullanıldığı, gemi ve kayıkların asfaltla izole edildiği arkeologlar tarafından ortaya konmuştur. Yani petrol, asfalt halinde bile olsa ilk medeniyet çağında kullanılmıştır. Mısır ve Çinlilerin petrolü bir ısınma aracı olarak; Bizanslıların ve Amerikan yerlilerinin petrolü, yanıcı özelliğinden istifade ile bir savaş silahı olarak kullandıkları da olmuştur. Bakü’de, petrolden ilaç ve ayrıca lambalarda yakılan bir yağ olarak

17 Yergin, a.g.e, s.21, 22.

bahsedildiği de bilinmektedir.

Petrolün kullanım alanı arttıkça taliplileri de artmış ve her defasında daha fazla çalışmalar yapılmıştır. Petrol bulunan yerlerde yeni yeni kentler kurulmuştur. Bu kentlerin kiminin ömrü işletilen petrolün ömrü kadar olmuş kimisi de günümüze kadar hala yaşayabilir halde kalmıştır. Petrol mücadelesi başlangıçta en acımasız şekilde Amerika'da olmuştur, daha sonra da dünyanın her yanına bu mücadele yayılmıştır.

Ticari anlamda ise ilk defa Ruslar 19. yüzyılda petrol kullanmaya başlamıştır. Ruslar, Bakü yakınlarında 1820'de ilkel petrol tesisleri kurmuşlardır. 1880'lerin başına gelindiğinde Bakü'de yaklaşık 200 rafineri faaliyet göstermeye başlamıştır. Romanya'da 1857'de, Amerika'da ise 1859'da ticari amaçla petrol işleyen rafineriler kurulmuştur. İlk petrol sondajı 1859'da Pensilvanya'da, tankerlerle taşınması ise 1877 yılında Hazar Denizinde olmuş, petrol taşıma amaçlı ilk demiryolu Batum-Bakü arasında kurulmuş, 1886'da da Almanlar okyanusu geçebilecek ilk tankeri yapmışlardır.¹⁸ Petrol nakliyeciliğinde meydana gelen bu gelişmeler, petrolün sadece çıkarıldığı yerde tüketilmesini değil aynı zamanda ihtiyaç duyulduğu uzak yerlere nakliyesini ve oralarda tüketilmesini sağlamış ve bu gelişmeler ışığında petrol uluslararası kimlik kazanmaya başlayarak güçlü devletlerin sahip olması gereken bir madde haline gelmeye başlamıştır. Bu da petrol bulunma potansiyeli taşıyan bölgelerin sömürü alanı olarak yağmalanmasını beraberinde getirmiştir.

Dünyada petrolle ilgili yukarıda belirtilen çalışmalar yapılırken; Osmanlı İmparatorluğu daha çok kendi iç işlerine yönelmiş, azınlıkların ve küçük toplulukların milliyetçilik faaliyetlerinin kontrol altında tutulması çabaları, ıslahatlar yapılması, bir türlü istenen sonuca varmayan sanayileşme çabaları, askeri yapılanma girişimleri ile uğraşmıştır. Bunlarında ötesinde, bütün bu konuların hepsini geride bırakacak olan saltanat yaşantısı içerisinde yuvarlanmıştır. Kendi kabuğunu bir türlü kıramamış, bir kısım çabalara rağmen iç dünyasından dışarıya çıkamamıştır. Ticaret ve ekonomi alanında Osmanlı İmparatorluğu'nun da dünyadaki bu değerli kaynakları

18 Filiz Tutar, **Petrolün Bir Enerji Kaynağı Olarak Türkiye Ekonomisinde Önemi**, Eskişehir, 1992, s. 16, 17.

sömürmesi gerekirken aksine sömürülmüş; altın, petrol gibi kıymetli madenlerin ülke dışından temin edilmesi için sömürge yarışına katılmamış, hepsinden daha acı olanı ise elindeki değerleri bile kendi başına kullanamamıştır.

Petrolün sanayileşmiş ülkelerde bir enerji kaynağı olarak kullanılmasıyla beraber; büyük şirketler ve egemen ülkeler arasında petrol arama, nakliye etme ve dünya pazarını başka şirket ve ülkelere kaptırmama yönünde büyük bir rekabet başlamıştır. İngiltere İran'da, Rusya Bakü Petrolleri üzerinde uzun zamandan beri petrol arıyor ve petrol bulunan yerlerde hummalı bir çalışma içerisine girerek menfaatlerini gerçekleştirmek için her türlü yola başvuruyorlardı. Osmanlı Devleti'nin hemen kapı komşusu İran veya Bakü'de yapılan petrolle ilgili çalışmaları algılamaması veya paniğe kapılarak sağlam bir petrol politikası oluşturmaması kabul edilebilir bir husus değildi ki sömürgeci devletlerde bu zafiyeti değerlendirmiş ve Osmanlı Devleti'ne sahip olduğu petrol zenginliğini nasip etmemişlerdi.

Petrol şirketleri kendi ulusal devletlerinin politikaları üzerinde etkili olurken, bu devletlerde kendi şirketlerinin haklarını sonuna kadar uluslararası alanlarda savunmayı kendi menfaatlerine uygun bulmuşlardır. Dünyada bu farkındalık ve işbirliği sağlanırken; Osmanlı Devleti henüz olayların tam olarak farkına varmamış olsa gerek ki petrol ile ilgili yapmış olduğu çalışmaları ileriye taşıyamamış ve olanları adeta seyretmiş, elindeki hazineyi kimseye kaptırmama endişesine kapılmış ve ülkeye faydası olacak yeterli bir girişimde bulunmamıştır. Hüseyin Savaş yapmış olduğu tez çalışmasın da Tepeyran'a ait hatıralardan bahsederken; Tepeyran'ın Musul bölgesinde mevcut olan petrolle ilgili numuneleri Yıldız Sarayı'na gönderdiğini ve bunun üzerine, Millî Şirket kurma girişiminin başlatıldığını belirtmiştir. Daha sonra Osmanlı Devleti'ndeki yetkililer tarafından bu girişimden vazgeçilerek aksine bu bölgede Almanlara inşa ettikleri demiryollarının etrafında yirmişer kilometre dâhilinde maden keşfine ve işletilmesine rüçhan hakkı verildiğini söylemiştir.¹⁹

Petrolün modern anlamdaki tarihi gelişimi XIX. yüzyılın ikinci yarısında

19 Savaş, a.g.e, s. 17-19.

başlamasına rağmen, tam anlamıyla etkilediği ve değiştirdiği yüzyıl XX. yüzyıl olmuştur. Petrol dünyayı idare edecek kudret olarak teşhis edilmeye başlanmıştır.²⁰ XX. yüzyıl başlarında petrolün kullanım alanlarına bakacak olursak; daha çok, gaz yağı ve parafinli mum olarak aydınlanmada kullanıldığını görmekteyiz. Daha sonra, 1905 yılı gibi, benzinli arabaların yaygınlaşması ve kullanıcılarının artması ile petrolün kullanım alanı değişim göstermiştir. Sadece Amerika'da otomobil kullanıcılarının 1900-1912 seneleri arasında 8000'den 902 000 fırlaması; kömürle çalışan tren lokomotiflerinin petrolle çalışanlarla değiştirilmesi, bir anda petrol endüstrisinin önünü açmıştır. Petrolün fiziksel ve kimyasal özelliklerinden istifadeyle ve sanayinin gelişimine paralel olarak petrol dünya üzerinde önemli bir konuma gelmiştir. Bu dönem içerisinde benzin satışı üç kat artarak gazyağı satışının önüne geçmiş ve petrol yeni kullanım alanında hızla ilerlemiştir. Bu hızlı ilerleme her alanda yaşanmıştır.

Petrol ilk bulunduğu andan itibaren büyük devletleri ve şirketleri büyülemiştir. Sanayi devriminin başlattığı gelişme ile beraber makineleşme artmış ve zaman içerisinde bu makinelerde yakıt olarak petrol ürünleri kömürün yerini almaya başlamıştır. Bu durumdan en çok etkilenen ve en hızlı gelişen savaş meydanlarında boy gösteren askeri araçlar olmuştur. Bu araçlar; mevcut depo kapasiteleri ile daha fazla yakıt depolayarak ve petrolün kömür karşısındaki üstünlüğü sayesinde çok daha fazla ve hızlı yol kat etmeyi başarmışlardır. Başlangıçta petrol üretimi günümüze göre çok az gözükse de özellikle Birinci Dünya Savaşı ile beraber üretimi ve tüketimi normalin çok üzerine çıkmıştır. Birinci Dünya Savaşı sonuna doğru sadece İngiliz ordusunda 56.000 tank, 23.000 motorlu araç, 34.000 motosiklet ve bisiklet, 55.000 uçak,²¹ olduğu göz önüne alınırsa, bu petrol canavarının sürekli petrol tüketen bir dev olduğu görülür. Tankların savaş meydanlarında yer aldığı ve askeri hava kuvvetlerinin kurulduğu Birinci Dünya Savaşı, petrolün ve ulaştırma yollarının önemini dünya jeopolitiği açısından ortaya koymuştur.²² Esin Alptekin kitabında bu durumu şöyle açıklamaktadır:

20 Raif Karadağ, **Petrol Fırtınası**, İstanbul, 2004, s. 14.

21 Yergin, **a.g.e.**, s.167,169.

22 Şenay Esen, **Çokuluslu Petrol Şirketleri ve Kafkaslar**, Ankara, 2002, s. 3.

*“Dünyada 1859 yılında 500 ton ham petrol üretilirken... Bu artışın en önemli nedeni, Birinci Dünya Savaşı'nda askeri araçların motorize edilmesidir...”*²³

Petrol mücadeleleri şirketler vasıtasıyla yapılmış ve bu şirketler çoğu zaman büyük devletlerin politik anlayışlarında bile etkili olmuşlardır. Devletlerin politikalarını bile şekillendirebilen bu şirketler Osmanlı Devleti'nin topraklarında da birçok kez petrol mücadelesine girişmiş ve acımasız çalışmalar yapmışlardır. Bu yüzden Musul Sorunu'nu daha geniş bir açıdan görebilmek için dünyada ki petrol mücadelesini gördükten sonra petrol şirketlerini de tanımak gerektiğini düşünmekteyiz.

3. Petrol Şirketleri ve Musul

Petrol kaynaklarını kontrol edebilmek veya hiç değilse petrole yaklaşabilmek için petrol şirketleri her alanda kıyasıya mücadeleler vermiştir. Dünyanın her yerinde petrol araştırmaları yapmışlar, rakip şirketleri alt etmek için her türlü yola başvurmuşlardır. Üstesinden gelemedikleri rakip şirketleri satın alarak kontrolü kimseye bırakmayan şirketler bile olmuştur. Bu ticari kazanç bir nevi ekonomik alanda stratejik bir metadır ve kimseye bırakılmamalıdır. Petrol, ulusların kolay yönden servet kazanmalarını sağlamış; ekonomilerini kamçılammış, üretim ve tüketim sektörlerine daha geniş alanlarda daha büyük imkânlar sağlamıştır.

Petrolün aranması, üretilmesi, nakliye edilmesi ve işlenmesi için iç içe geçmiş petrol şirketleri kurulmuştur. Petrol şirketleri uzun vadede kendi kabukları ve kendi ülke sınırları içerisinde kalmamışlar, bu şirketler zamanın kara elması olan petrolü kimseye kaptırmamak için bütün dünyayı çalışma alanı olarak seçmişler ve hudut tanımamışlardır. Bu şirketler ait oldukları ulusal devletlerin siyaseti üzerinde etkili olmuşlar ve zaman zaman bu devletlerin politikalarını ve hedeflerini etkileyebilecek nüfuza sahip olmuşlardır.

XIX. yüzyılda görülmeye başlayan bu şirketler kendi ülkeleri dışındaki petrol kaynaklarını güvenceye almak, ülkeleri dışında şubeler açarak buralardaki

23 Esin Alptekin, **Türkiye'de Petrol Üretim ve Tüketimi**, Ankara, 1973, s. 1, 2.

varlıklarını devam ettirmek, daha düşük maliyetlerde üretim yapmak için pazarlar aramak ve yurtdışındaki pazarları ele geçirmek için yatırımlar yapmayı kendilerine prensip edinmişlerdir. Bu şirketler petrol endüstrisi kapsamında her türlü işi yapmışlardır. Petrol aramak, nakliye etmek, tasfiye etmek, depolamak, petro-kimya tesislerinde işlemek ve bu ürünleri dağıtmak petrol endüstrisi kavramı içerisine girmektedir. Bu şirketlerin diğer ülkelerde yapmış olduğu petrol endüstrisi yatırımları; şirketin ait olduğu ülkelere atfedilmiş, bu ülkelerin uluslararası arenada gücünü arttırmış ve yapılan yatırımların bu ülkeler tarafından yapıldığı veya aktarıldığı zannı geçerli olmuştur. Bu zan bir şekilde doğru kabul edilmek zorundadır, çünkü yatırımlar sonucu elde edilen kârlar her hâlükarda ait olduğu ülkeye geri dönmekte ve o ülkenin gücüne bir şekilde güç katmaktadır. Sadece bu etkisi bile dikkate alındığında hükümetlerin petrol politikalarını ve kendi ülkelerine ait uluslararası şirketleri neden sahiplendikleri daha açık bir şekilde anlaşılacaktır. Devletlerin bu şirketleri sahiplenmeleri de, doğal olarak devletlerarasındaki ilişkilerde etkili olmaktadır.

Aşağıda tez konumuzda geçeceği için, dünya üzerinde petrolün kullanılmaya başlanmasından beri çalışmalar yapan belli başlı petrol şirketleri ve bu şirketlerin Ortadoğu politikalarındaki rolü hakkında kısa bilgiler verilecektir.

3.1. Standard Oil

Bir Amerikan petrol şirketi olan Standard Oil, 10 Ocak 1870'te John D. Rockefeller, Flagger ve bir kısım arkadaşları tarafından beraber kurulmuştur. Rockefeller'in rafine edilmiş petrol endüstrisi alanında payı başlangıçta %4 iken, bu alandaki iki yüz elli rakibine rağmen 1873 tarihine gelindiğinde payını %80'in üzerine çıkarmıştır. Daha sonra ise sahip olduğu elli üç rafineriden otuz üçünü kapatarak üretimini üç dev rafineriye taşımıştır. 1882'de Amerika'da ki birçok şirket Standard Oil bünyesinde faaliyet göstermeye başlamış ve Standard Oil, Amerika'da bir Tröst haline gelmiştir. 1882'de Ohio mahkemesi bu büyük petrol tröstünü dağıtma kararı almıştır. Şirket daha sonra New Jersey'de yeniden yapılanmıştır. 1890'da Amerikan kongresinin anti tröst yasasını onaylaması üzerine şirket bir kez

daha dağıtılmış, 1911’de ise mahkeme kararı ile küçük şirketlere ayrılmıştır.²⁴

Bu ufak şirketlerin en büyüğü Standard Oil Şirketinin net sermayenin yarısına sahip olan Standard Oil New Jersey ismindeki şirket olmuş, bu şirket daha sonra Exxon ismini almıştır. Standard Oil Şirketinin bir diğer parçası ise şirketin %9 net gelirine sahip New York Standard Oil şirkettir, bu şirket daha sonra Mobil ismini almıştır. California Standard Oil şirketi Chevron ismini almış, Ohio Standard Oil ise önce Sohio ismini almış daha sonra da BP’nin Amerikan ayağını oluşturmuştur. Indiana Standard Oil şirketi Amoco; Continental Oil şirketi Conono ismini; Atlantic ise önce Arco sonra “Sun” ismini almıştır. Bu yeni şirketler başlangıçta bir bütünün parçaları gibi ve bir diğerinin pazarlarına tecavüz etmeden birbirlerine saygı gösteren ve ticari ilişkiler içerisinde olan şirketler olarak uzun süre hareket etmişlerdir.²⁵

1920’lerin başlarına kadar bu durum yukarıda tanımlanan çerçevede içerisinde devam etmiştir. Daha sonra ortaya çıkan başka şirketlerin de piyasada etkili olması üzerine rekabet ortamı kızışmıştır. Teksas ve Gulf gibi şirketler petrol endüstrisine egemen olmaya başlamışlardır. 1920’lerde Standard Oil, Amerikanın iç ve dış siyasetinde büyük nüfuza sahip, iç ve dış siyaseti kendi menfaatleri doğrultusunda yönlendirebilen bir şirket konumuna gelmiştir.²⁶ Amerikanın başına geçecek olan Başkan adaylarını parasal olarak kuvvetli bir şekilde desteklediği gibi menfaatleri doğrultusunda aynı kişiyi siyaset sayfasından silmek için her türlü yola başvurabilecek güce ulaşmıştır.

Yergin, Standard Oil’in Mezopotamya’daki faaliyetlerini özet olarak şu şekilde kaleme almıştır. 1919-1920’li yıllarda Amerika’da petrol tüketimi artıp, üretimi ise aksine azalmaya başlayınca; Amerikan hükümeti, girişimcilerini dışarıda da petrol arama ve üretme konusunda cesaretlendirmeye başlamıştır. Böyle bir dönemde Standard Oil New York temsilcisi iki jeologunu, İngiliz mandası altında bulunan Mezopotamya topraklarına göndermiş ve burada İngiliz Sivil Komiserliğince bu

24 Yergin, **a.g.e**, s. 98.

25 **a.g.e**, s. 108.

26 Karadağ, **a.g.e**, s. 18.

jeologlar tutuklanarak Bağdat'taki polis karakoluna götürülmüştür.²⁷

Armaoğlu'da Amerikalıların Mezopotamya'daki girişimlerini kısaca şu şekilde ifade etmektedir. 1917'deki Amerika'nın yaşadığı petrol sıkıntısı üzerine Amerikan Şirketlerinin petrol imtiyazı peşinde koştukları bir yer de Mezopotamya olmuştur. Önce Filistin bölgesinde imtiyaz alan Amerikan Şirketleri daha sonra ilgilerini Mezopotamya topraklarına kaydırmışlardır. İngiliz Sömürü alanlarına girmelerinden dolayı İngilizleri kızdırmışlar ve 1919 yılında Filistin'deki İngiliz yönetimi memurları, Standard Oil'in Filistin'deki ofisini basarak, imtiyaza ait belgeleri almışlar ve çalışanlarını da engellemeye çalışmışlardır.²⁸

1922 tarihinde Standard Oil Temsilcileri ve Turkish Petroleum Company Temsilcileri Londra'da bir görüşme yapmışlar üç kez bir araya gelmişler ve Amerikalıların Mezopotamya petrollerinin işletilmesine katılımları konusunda toplantı yapmışlardır. Fransa sahip olduğu payın azalacağı endişesiyle bu toplantıya iyi gözle bakmamış ve ikili ilişkilerinde temkinli davranmaya başlamıştır. Standard Oil ve Turkish Petroleum Company daha sonra Mezopotamya petroleri konusunda anlaşmaya varmışlardır.²⁹

3.2. Royal Dutch / Shell (Anglosakson)

1833'te Shell şirketinin temelleri Londra'da atılmıştır. İthalat ve ihracatla ilgilenen şirket Hazar denizindeki petrol potansiyelini de dikkate alarak Uzakdoğu pazarlarına petrol nakliye işlerine başlamıştır. Hollanda'da, 1890 yılında kendi sermayesi ile Royal Dutch Company'yi (Hollanda Kraliyet Şirketi) kurmuştur. Royal Dutch Company, 1896 yılına gelindiğinde kendine ait tanker filosu oluşturmuş ve Shell ile rekabet etmeye başlamıştır. Bu şirketler 1907 yılından ortak olmuşlar,³⁰ Standard Oil şirketine karşı beraber hareket etmişler ve Avrupa, Afrika ve ABD'ye

27 Yergin, a.g.e, s. 191.

28 Fahir Armaoğlu, "Lozan Konferansı ve Musul Sorunu", **Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul**, Ankara, 1998, s. 115.

29 Bige Yavuz, "1922 Yılında Orta Doğu'da Uluslararası Petrol Rekabeti", **Stratejik Araştırmalar Dergisi**, S. 2, Ankara, 2003, s. 121-124.

30 Benjamin Shwadran, **The Middle East, Oil and The Great Powers 1959**, New York, 1959, s. 194.

yayılarak çalışmaya başlamışlardır.³¹

Royal Dutch/Shell Amerika'daki petrol mücadelesini devam ettirirken, bir yandan da Ortadoğu ve Avrupa'da durmadan petrol aramıştır. Bilhassa Ortadoğu'da, İran'da petrol imtiyazları elde etmeye çalışmış ve netice de almıştır. Bir başka İngiliz petrol şirketi Burmah Oil, Royal Dutch/Shell şirketinin mihrakı olarak Ortadoğu'da geniş faaliyetler göstermiştir.³²

3.3. Burmah Petrol Şirketi

Genel kanaat bu şirketin sermayesinin, İngiliz Haber alma Servisi ile Bahriye Birinci Lordluğuna ait olduğu yolundadır. Burmah Oil, münhasıran Osmanlı İmparatorluğu'nun hudutları içerisinde bulunan Irak ve Arabistan petroleri ile ayrıca İran petrol sahalarında çalışmalar yapmış ve bütün faaliyetlerini bu bölgelerde toplamıştır.³³

3.4. D'Arcy Grubu (Anglo-Persian)

Karadağ kitabında; mühendis William Knox D'Arcy'nin petrol arama serüvenini kısaca şöyle anlatmaktadır: Royal Dutch/Shell şirketinin elemanları İran'da petrol aradıkları bir sırada D'Arcy adında bir şahısta İran'ı baştanbaca dolaşarak petrol aramaktadır. D'Arcy araştırmalarının mali kaynağını Londra'da bulunan bankerlerden sağlamıştır. Başlangıçta kayda değer miktarda ve kalitede bir şey bulamamış fakat yaptığı çalışmalar neticesinde İran Şahı ile yakınlaşmış, Şah tarafından; İran'da petrolü bulamayan Kanadalı mühendis William Knox D'Arcy'ye Sarayda teknik müşavirlik görevi ve daha sonra İran'da yapılacak olan demiryolları inşaatında önemli mevkiler verilmiştir. Kuzistan bölgesinde görülen, açıkta yanan ve aniden parlayan ateşle ilgili bir rapor doğrultusunda; İran Şahı durumu tespit maksadıyla D'Arcy'i görevlendirmiş ve bu görevlendirme Knox D'Arcy'nin bu bölgedeki petrolle ilgili makûs talihini değiştirmiştir.³⁴ 1901 yılında William Knox D'Arcy Rusya sınırındaki beş bölgede içinde olmak üzere; İran şahından, 60

31 http://tr.wikipedia.org/wiki/Royal_Dutch_Shell

32 Karadağ, **a.g.e.**, s. 35.

33 **a.g.e.**, s. 36.

34 **a.g.e.**, s. 42-47.

yıllığına İran’da petrol arama ve çıkarma izni almıştır. Bu izni daha sonra istemeyerek de olsa İngiliz Haberalma Servisine kaptırmıştır. Bu imtiyaz sayesinde İngiliz Haber alma Servisi İran’ın Mazanderan, Horasan ve Astarabad toprakları dışında kalan yer üstü ve yeraltı kaynaklarını koşulsuz olarak ele geçirmiştir. İngilizler bu bölgedeki petrol imtiyazlarını ele geçirdikten sonra sıra Osmanlı imparatorluğu topraklarındaki petrole gelmiş ve bu topraklarda da geniş faaliyetlerde bulunmuşlardır.³⁵

Knox D’Arcy’nin İran topraklarındaki faaliyetlerine yönelik çalışmalar, Daniel Yergin’in kitabında ise farklı şekilde kaleme alınmıştır. Yergin’e göre; D’Arcy 1849 İngiltere’de, Devon’da doğmuştur. Avusturya’ya göç etmiş, orada avukatlık yapmış, at yarışları oynamış, asıl önemlisi, işletilmeyen bir altın madenini işletmeye başlayarak büyük sermayeler elde etmiş ve zengin biri olarak İngiltere’ye dönmüştür. 1890’lı yıllarda bir Fransız jeolog, İran’da yaptığı petrol araştırmalarından olumlu sonuç almış ve İran petroleri ile ilgilendiği ve İran Şahı ve efradıyla çok yakın ilişkiler içerisinde olduğu bilinen bir başka şahıs; Antoine Kitabgi,³⁶ Fransız mühendisin bu raporuyla fazlasıyla ilgilenmiştir. Kitabgi bu rapora dayanarak büyük servet sahibi D’Arcy’i ikna etmeye başlamış ve ona paha biçilmez bir hazine vaat etmiştir. Bunun üzerine D’Arcy temsilcisini İran’a göndermiş, temsilci başlangıçta İran’da bir anlaşma yapmakta zorlanmışsa da, D’Arcy’nin kesenin ağzını açıp, Şaha büyük miktarlarda para vermesi üzerine 28 Mayıs 1901’de aralarında bir anlaşma imzalanmıştır. Anlaşma neticesinde D’Arcy altı yıllık bir süre ile ülkenin kuzeyindeki beş bölge hariç olmak üzere bütün toprakların üçte ikisinde çalışabilecek bir alanda söz sahibi olmuştur. Fakat D’Arcy’nin bu bölgede yaptığı harcamalar beklediğinin üzerinde çıkmış ve bütün servetini bu bölgede ki çalışmalarda eritmiştir. Arama çalışmaları maliyetli olmasına rağmen; Londra, D’Arcy’nin elinde bulunan İran’da ki imtiyaz anlaşmasının kimsenin eline geçmemesini ve İngilizlerin elinde bulunması gerektiğinin farkındadır. Bunun özellikle İngiliz donanmasının gelecekteki petrol ihtiyacının karşılanması için şart olduğunu düşünmüştür. Bu sebeple İngiliz baskısı, Burmah Petrol Şirketi üzerinde

35 a.g.e, s. 47, 58.

36 “Amerikan veya Gürcü kökenli.”

kurularak, Burmah Petrol ile D'Arcy arasında bir anlaşma imzalanmıştır, Anlaşma neticesinde bir sendika kurulmuş ve başına da D'Arcy getirilmiştir.³⁷

İran bölgesinde ki maliyetli çalışmalar uzun süre pek ümit vermemiş, daha sonra 1905'de "Consensieus" adı altında bir teşkilat kurulmuş ve bu teşkilat 1908 yılına kadar faaliyetlerini devam ettirmiştir. İran'da petrolün bulunmasını ve kâr eder hale gelmesini müteakip 1909 yılında Consensieus kendisini feshetmiştir.³⁸ Daha sonra burada Anglo-Persian Oil Company³⁹ adında bir petrol şirketi kurulmuştur. Bu şirketin o dönemdeki %97'lik payı Burmah petrol'e aittir. Bu şirket Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle İngiliz Donanması'nın ihtiyaçlarını karşılamaya başlamıştır.⁴⁰

19 Mart 1914'te İngiliz, Alman, Türk Millî Bankası ve D'Arcy Grubunun bir kolu olan Anglo-Persian Oil Company temsilcileri; bir araya gelerek Avrupa şirketlerinin çıkarlarını ortak bir paydada toplayan bir anlaşmayı kendi aralarında imzalamışlar ve böylece D'arcy grubu Turkish Petroleum Company'deki İngiliz sermayeli Türk Millî Bankasının %50 hissesini alarak Mezopotamya topraklarındaki petrol endüstrisine katılmıştır.⁴¹

3.5. Turkish Petroleum Company⁴²

İngiltere'nin İran'da petrol imtiyazları elde etmesi ve buralarda çalışmalara başlaması ile beraber dikkati çevre bölgelere doğru kaymıştır. İngilizlerin hemen İran'ın yanındaki Mezopotamya topraklarında petrol imtiyazı yoktur ve Almanlar tarafından burası petrol gölü olarak isimlendirilmektedir. Ayrıca Osmanlılarla yakın ilişkileri sayesinde Almanların bu bölgede petrol arama imtiyazları da vardır ama mali güçlükler nedeniyle buralarda petrol arama çalışmaları yapamamışlardır.⁴³ İngiltere, burada petrol bulma ümidiyle Almanlarla işbirliği yaparak; Bige Yavuz'un çalışmasına göre 1911 yılında, Daniel Yergin'in çalışmasına göre de 1912 yılında

37 Yergin, **a.g.e.**, s. 132-139.

38 Karadağ, **a.g.e.**, s. 47.

39 "*Anglo-İran*"

40 Esen, **a.g.e.**, s. 8-9.

41 Shwadran, **a.g.e.**, s. 195.

42 "*Türk Petrol Şirketi*"

43 Bige Yavuz, **Kurtuluş savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri**, Ankara, 1994, s. 28.

ortak faaliyete başlamışlardır. Adındaki Türk kelimesi haricinde Türklükle hiçbir alakası olmayan bu şirket; Sir Ernest Cassel tarafından petrol imtiyazı sağlamak amacıyla kurulmuştur. Daniel Yergin, Türk Petrol Şirketindeki hissedarları ve sahip oldukları oranları kısaca şu şekilde tarif etmiştir; Deutsche Bank, Osmanlı Devleti'nden aldığı petrol üzerindeki imtiyazlarını Turkish Petroleum Company'e devretmiş ve % 25 hisse sahibi olarak konumunu Turkish Petroleum Company içerisinde muhafaza etmiştir.⁴⁴ Royal Dutch/Shell Şirketi % 25 ve Türk Millî Bankası % 50 (Eldem'in çalışmasında %50 pay sahibi şirket Anglo-Persian Oil Company⁴⁵ olarak gözükmektedir) olarak Türk Petrol Şirketin de pay sahibi olmuşlardır. Türk Millî Bankası⁴⁶ Daniel Yergin'in ifadesi ile İngiltere'nin çıkarlarını korumak için kurulmuş bir bankadır. Yergin'in burada ileri sürdüğü bir başka konu da Ermeni milyoner Gülbekyan'ın⁴⁷ bu bankanın hissesinin % 30'unun gerçek sahibi olması ve bunu gizlemiş olmasıdır. Dolayısıyla bu % 30'luk oran da Türkiye Petrolleri şirketinin % 15'lik kısmına denk gelmektedir.⁴⁸

Mim Kemal Öke bu konuyla ilgili olarak kitabında şirketin kuruluşunu ve paylarını şu şekilde anlatmıştır: Turkish Petroleum Company 19 Mart 1914'de Osmanlılarla imzaladığı bir anlaşma⁴⁹ ile D'arcy grubunun %50, Deutsche Bank ve Shell grubunun %25'er payı ile kurdukları bir ortaklık olmuştur. Deutsche Bank ve Shell grubu kendi hisselerinden % 2,5'lük bir payı Gülbekyan'a bağış adı altında vermişlerdir. 28 Haziran 1914'de Sadrazam Said Halim Paşa bu şirkete imtiyaz

44 “Hollanda Kraliyet”

45 Vedat Eldem, **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomisi**, Ankara, 1994, s.237.

46 “Türk Millî Bankası İngiliz Sermayeli bir kuruluş olup başkanlığını İngiliz Sir H. Babington-Smith yapmış, Lord Revelstoke, Sir E. Cassel, ve Gülbekyan'da yönetici olarak kuruluş içerisinde yer almışlardır.”; Longrigg, **a.g.e**, s. 29.

47 “İstanbul'da yaşayan ve Bakü petrollerinde hissesi olan zengin bir Ermeni ailesindedir. Londra'da King College'ı okumuş ve 19 yaşında petrol mühendisi olmuştur. Osmanlı Hükümeti tarafından Musul'da petrol olup olmadığını araştırması istenmiş, O'da Musul'da çalışan mühendislerden topladığı bilgiler doğrultusunda raporunu hazırlamıştır. Musul bölgesine bir defa bile gitmeden ‘Musul’un her tarafı petrol dolu’ diye de hükümete rapor vermiştir.”

48 Yergin, **a.g.e**, s. 181; Gürel, **a.g.e**, s. 57.

49 “Burada belirtilen anlaşma Sadrazam Halim Paşa'nın şirkete verdiği imtiyaz niteliğindeki niyet mektubu değildir. Vurgulanmak istenen anlaşma Turkish Petroleum Company'nin Osmanlı Topraklarında petrol arama ve işletme amacıyla şirketlerin bir araya gelerek bir ortaklık kurmaları ile ilgilidir. Şükrü S. Gürel 19 Mart 1914'te imzalanan bu ortaklık anlaşmasının adının “Foreign Office” olduğunu ve ayrıca Osmanlı Başvezirinin de imzaladığını belirtmektedir.”; Gürel, **a.g.e**, s. 57.

verileceğini bir niyet mektubu niteliğinde⁵⁰ yazılı olarak belirtmiş fakat Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması üzerine bu konu tam olarak sonuca bağlanmamıştır.⁵¹

Bige (Sükan) Yavuz ise şirketin pay oranlarını Temmuz 1912 ve 1914 yılları için ayrı ayrı incelemiş ve şu oranları vermiştir. Temmuz 1912'de Turkish Petroleum Company'de; Deutsche Bank %25; National Bank of Turkey %20; Ernest Cassel %15; Gülbenkyan %15; Royal Dutch %25 paya sahiptir. 1914 yılında ise Anglo-Persian da ortaklığa katılıyor ve şirketteki paylar: Deutsche Bank (Anatolian Railway) %25; Royal Dutch/Shell (Anglosakson Oil Company⁵²) %25; Anglo-Persian Oil %50 olarak değişmiştir. Osmanlı Devleti'nin şirketteki payı belli olmamakla beraber İngiltere'nin payı ise %75'e çıkmıştır.⁵³

Yukarıdaki anlatımlardan şirket hisselerinin ve oranlarının farklı kaynaklarda farklı isimler altında anıldığı görülmüştür. Burada dikkati çeken asıl husus pay oranları içerisindeki Osmanlı hissesinin yerinin tam olarak görülememesidir. Böyle bir şirkette “Osmanlı hissesinin yeri neresidir, sahip olduğu hisselerin akıbeti nedir? Gülbenkyan hangi sebeple bu paylaşımın içerisinde yer almıştır?” bu soruların cevaplarının daha açık ortaya konması için yaptığımız araştırmada Murat Bardakçı'nın makalesinde konunun şu şekilde kaleme alındığını görmekteyiz:

“1912'ye gelindiğinde, Osmanlı Maliyesi, petrol arama masraflarına katılacak yabancı girişimci aramaktadır. Günümüz Irak petrol kuruluşunun temelini oluşturacak şirket, bu yılda kurulur; “Turkish Petroleum Company”. Hisselerin %50'si Türk Maliyesinin, Diğer %50'si de, yarı yarıya Alman Merkez Bankası ile Royal Dutch/Shell şirketinin elindedir.

O yıllarda İngiltere de gözünü Musul'a dikmiştir ve petrol alanlarına girişi, kapitülasyonlar sayesinde olur. Babiâli, gümrük vergilerini % 4 yükseltmek istemekte ama kapitülasyonlar buna izin vermemektedir. Londra, Türkiye'nin bu isteğini, yeni kurulan petrol şirketinde kendisine de hisse verilmesi şartıyla kabul eder. Devletin

50 Hikmet Uluğbay, **İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik**, Ankara, 2003, s. 463.

51 Öke, **a.g.e.**, s. 13.

52 “Gürel, *Anglo-Sakson Oil Company'nin, Royal Dutch/Shell'in bir altı kolu olduğunu söylemektedir.*”

53 Yavuz, **a.g.m.**, s. 113.

içinde bulunduğu aczi tam anlamıyla gösteren bu pazarlık sonucu, “Turkish Petroleum Company’nin” yapısı, 1914’ün 19 Mayıs günü yapılan bir anlaşmayla değiştirilir. Türkiye, şirketteki yüzde 50 hissesini İngiltere’ye devreder, Alman Merkez Bankası ile Shell Şirketi ise hisselerini korurlar. Ancak ortada görünmeyen bir ortak daha vardır, İngiliz ve Alman tarafların anlaşmasının mimarı olması nedeniyle, yüzde ikişer buçuk ödeyecekleri Ermeni asıllı ve sonraki yıllarda “Bay yüzde beş” diye anılacak Kalust Gülbenkyan.”⁵⁴

Stephen Longrigg’in kitabında da bu konuyla ilgili olarak Osmanlı Devletinin hissesinin hemen tespit edilmediği ve bu tespitin petrolün bulunması ve işletilmesi ertesine bırakıldığı yazılıdır.⁵⁵ Şirketin hissedar yapısı içerisinde bulunan devletler, ileride Türkiye Devleti ile yapılacak olan Lozan Barış Antlaşması’nda Musul Sorunu konusunda daima birbirlerini destekleyerek sahip oldukları bu kazanımı koruyacaklardır. Musul Sorunu konusunda bu ülkelerin kemikleşmiş ve birbirinden ayrılmaz tutumları karşısında Türkiye, Türk Petrol Şirketinin hissedarı olan ulus devletlerin temsilcileri ile mücadele edecektir. Musul’un Türkiye’ye bırakılmaması konusundaki en büyük mücadeleyi İngiltere verecektir, zaten Türk Petrol Şirketindeki en büyük hisse yine İngiliz Şirketlerine aittir. Bölge Hindistan’a giden yolu tutmasıyla yine İngiltere için önemlidir. İran’da ki petrol imtiyazlarına sahip olan İngiltere Mezopotamya bölgesini kontrol etmekle, İran’ı güneyden de etki alanı içerisinde tutabildiği gibi Musul bölgesini de Türkiye’ye vermeyerek kontrolü altında bulunan Basra körfezini koruma altına almayı düşünmektedir. Birinci Dünya Savaşından Osmanlı Devleti’nin yenik çıkması ve Musul’un Türkiye topraklarına katılmaması burada sahip olunacak hissenin tanınmamasına sebep olmuştur.

Harp öncesinde kurulan petrol şirketinin hissedarları bellidir, bütün taşlar yerine oturmuştur, birisi hariç. O’da savaştan yenilgiyle çıkan İngilizlerin sömürü yarışındaki rakibi Almanya’dır. 25 Nisan 1920’de San Remo’da Almanların %25’lik petrol hissesi Fransızlara devredilmiş ve İngiltere %70’lik payı elinde tutmuştur.⁵⁶

54 Murat Bardakçı, “Musul’u Usul Usul Kaybettik”, **Hürriyet Gazetesi Tarih Eki**, İstanbul, 2003, s. 6.

55 Longrigg, **a.g.e.**, s. 31.

56 “Anglo-Persian Oil Co. %47.5, Anglo-Saxon Oil Co. (Royal Dutch/Shell) ise %22.5 ile

Böylece Alman hissesi diye bir şey de artık söz konusu değildir.

31 Temmuz 1928'de Amerikalıların itirazını önlemek için İngiliz hisselerinin yarısı Londra'da yapılan bir anlaşma ile Amerikan şirketlerine⁵⁷ satılmıştır. Bu paylaşım sonucunda şirket hisselerinin görünümü şöyle olmuştur: Anglo- Persian Oil Company % 23.75; Royal Dutch/Shell Company % 23.75; Compagnie Française des Petroles % 23.75; Standard Oil Co. of New Jersey % 11.875; Socony-Vacuum Oil Co. % 11.875; Gülbenkyan % 5.⁵⁸

31 Temmuz 1928 tarihinde de Turkish Petroleum Company'yi yeniden düzenleyen Kırmızı Çizgi Anlaşması (Red Line Agreement) imzalanmıştır. Bu anlaşma kırmızı kalemle çizilmiş ve daha çok Osmanlı İmparatorluğu'nun Ortadoğu'da ki topraklarını kapsayan bir haritaydı. İlgili harita, yapılan anlaşmaya ek olarak konmuştu. Kırmızı Çizgi anlaşması şirket ortaklarına kısıtlamalar getirerek kendi başına buyruk hareket etmeyi engelliyordu. Bu engelleme de daha dinamik Amerikan Şirketlerinin bölgede hâkim olabilme ihtimaline karşı İngiliz menfaatlerini korumak için yapılmıştı.⁵⁹ Tanımlanmış bölge içerisinde ancak Turkish Petroleum Company onay verirse şirket çalışma yapmak istediği bölgede ayrıcalık alabiliyordu. Bütün bölge içerisinde tüm hak Turkish Petroleum Company'e aitti. Bu sayede hiçbir şirket bölgede tekel haline gelemeyecek ve bütün şirketlerin menfaatlerine Turkish Petroleum Company tek elden karar verebilecekti. Böylece savaşın sonunda Türk Petrol Şirketinin bazı hissedarları değişmiş olarak; bölgedeki araştırmalarına devam etmiş ve 1929'da şirket adını değiştirerek Irak Petroleum Company adıyla öncelikle Musul Petrollerini ve daha sonra da bütün Irak petrollerini eline geçirecek şekilde faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu şirketin faaliyetlerini gösterdiği süreç içerisinde Kırmızı Çizgi Anlaşması uzun süre yürürlükte kalmış daha sonra Amerikalıların baskısı sonucu 3 Kasım 1948 yılında iptal edilmiştir. Böylece ortaklar bölgede daha rahat hareket edebilme özgürlüğüne kavuşmuş ve serbest piyasa kurallarına göre

İngiltere kontrolündedir. Gülbenkyan'ın %5'lik payı muhafaza edilmektedir. : Gürel, a.g.e, s. 58.

57 *"Amerikan Şirketlerinin Turkish Petroleum Company'den hisse sahibi olmaları Amerikalıların da "Foreign Office" anlaşmasını tanıdıklarını belirtmeleri ile olmuştur."*

58 Eldem, a.g.e, s. 237.

59 George Lenczowski, **Oil and State In The Middle East**, 1960, s. 16.

hareket etme kabiliyeti kazanmışlardır.⁶⁰

4. Musul'da Petrol

Sultan II. Abdülhamit'in tahta çıkışından yirmi yıl önce Galiçya'da petrol bulunmuştur. Petrol mücadelesi Avrupa da İngilizler, Fransızlar, Ruslar ve Almanlar arasında meydana gelmiştir. Osmanlı Devleti topraklarında da petrol arama girişimleri olmuştur. Bu girişimler başlangıçta demiryollarının inşası şeklinde ve bu inşaa ile beraber elde edilen imtiyazlar şeklinde yabancı devletler tarafından elde edilmiştir. İngilizler Adana-Mersin demiryolu inşaatının ruhsatını alırlarken, Almanlar Bağdat demiryolu projesini Sultan II. Abdülhamit'ten almışlardır.⁶¹

Anadolu topraklarında ilk petrol arama çalışmaları İskenderun yakınlarındaki Çengen bölgesidir. 1887 yılında imtiyaz sahibi yabancı bir firmanın bu bölgede on kadar sığ sondaj çalışması neticesinde sadece doğalgaza rastlanmıştır. Petrol aramaları yapılan bir diğer bölge ise Trakya'da Şarköy ve Mürefte civarlarıdır.⁶² Buralarda 1897 yılında yapılan çalışmalarda düşük miktarda ekonomik olmayan petrol ve doğalgaza rastlanmıştır.

Mithat Paşa'nın Bağdat Valiliği döneminde ise bugün bildiğimiz anlamda petrol işletilmesi çabaları başlamıştır. Bugün dünya gündeminin ayrılmaz bir parçası olan petrol mücadelesinin bu bölgedeki temelleri de bu dönemde atılmıştır. 1890'lı yıllarda Royal Dutch/Shell'in Uzakdoğu petroleri yanında Ortadoğu'ya da yönlendiği görülmüştür. İngiliz ajanları, diplomatları Osmanlı İmparatorluğu topraklarında ve İstanbul'da çalışmalar yaparak II. Abdülhamit'ten imtiyazlar koparmak için her türlü baskıyı yapmışlardır. Hiçbir imtiyaz hakkı olmayan şirketler Babıâli'den aldıkları izinle Musul bölgesinde pek çok yerde petrol aramışlardır. Aldıkları bu imtiyazlar petrol aranmasına müsaade ederken; petrol işletmesi için bir imtiyaz niteliğinde olmamıştır. Sultan II. Abdülhamit, petrolün varlığı konusunda Ermeni Kaluste Gülbenkyan'ı Musul vilayetinde araştırma yapması için görevlendirmiştir. Gülbenkyan hiç bölgeye gitmeden topladığı haberler sayesinde

60 Wayne A. Leeman, **The Price of Middle East Oil**, New York, 1962, s. 154.

61 Karadağ, **a.g.e.**, s. 72-73.

62 Tutar, **a.g.e.**, s. 28.

hazırladığı raporunu Sultan II. Abdülhamit'e sunmuştur. Bölgedeki petrol varlığının belirlenmesi ve bu bölgelere yönelik sömürgeci devletlerin faaliyetleri; II. Abdülhamit'i bu bölgede bir kısım tedbirler almaya yöneltmiştir. 1888, 1898 ve 1902 yıllarında II. Abdülhamit, çıkarttığı üç ayrı fermanla petrol alanlarının hepsini kendi adına kaydettirmiştir. Bu da bu bölgelerdeki petrol arama ve çıkartma faaliyetlerinin sona ermesi anlamına gelmektedir.⁶³ Başlangıçta Musul ve Bağdat topraklarını Memalik-i Şahane ilan eden II. Abdülhamit bu bölgede ne İngilizlere, ne de Almanlara petrolle ilgili imtiyaz vermek istememiştir. Ancak II. Abdülhamit İngilizlerin karşısında güç dengesini sağlamak için Almanya'ya yaslanmayı düşünmüştür. Musul petroleri ile ilgili çalışmalar, Meşrutiyete kadar iltizam usulü ile ilkel bir şekilde el sondajı ile açılan kuyulardan istifade edilerek yapılırken, 1904 yılında Bağdat demiryolu ve her iki tarafta 20 kilometrelik şeritlerde maden işletme hakkını Deutsche Bank iki yıllığına almıştır.⁶⁴ Deutsche Bank, demiryolu ile ilgili taahhütleri zamanında yerine getiremeyince kendisine verilen demiryolu imtiyazı II. Abdülhamit tarafından feshedilmiştir. Fesih işlemi ile Almanlar, Osmanlı topraklarında yaptıkları yatırımlar dolayısıyla Alman sermayelerinin tehlikeye girdiğini düşünerek paniğe kapılmışlardır. Bunun neticesinde Alman Sefiri yapılan yatırımın ve alınan riskin sebebini II. Abdülhamit'e şu sert ifadelerle anlatmıştır: *“Almanya İmparatorluğu, Osmanlı İmparatorluğu ile akdettiği bütün anlaşmaları harfiyen tatbik etmek kararındadır. Fakat Alman İmparatorluğu'nun bu kararını tatbik etmek için ileri sürdüğü talepleri vardır; bu taleplerden birisi Musul petrol sahası için de imtiyaz almaktır.”*⁶⁵

Hüseyin Savaş, yapmış olduğu tez çalışmasın da Tepeyran'a ait hatıralardan bahsederken; Tepeyran'ın Musul bölgesinde mevcut olan petrolle ilgili numuneleri Yıldız Sarayı'na gönderdiğini ve bunun üzerine Millî Şirket kurma girişiminin başlatıldığını belirtmiştir. Daha sonra bu girişimden vazgeçilerek aksine bu bölgede Almanlara inşa ettikleri demiryollarının etrafında yirmişer kilometre dâhilinde

63 Bardakçı, **a.g.m**, s. 5.

64 Tutar, **a.g.e**, s. 28.

65 Karadağ, **a.g.e**, s. 77.

maden keşfine ve işletilmesine rüçhan hakkı verildiğini söylemiştir.⁶⁶

İttihat ve Terakki Partisinin yönetime geldiği 1908 yılında Musul dışındaki yerlerde Basra, Kerkük, Mandali, Kuveyt ve Bahreyn’de sondaj çalışmaları yapılmaktadır.⁶⁷ Petrolle ilgili imtiyazların alınması mücadelesi II. Abdülhamit’in tahtan indirilişine kadar sürmüştür, 1908 yılında yönetime el koyan İttihat ve Terakki bu şahsi arazileri Maliye Bakanlığına devretmiştir. Bu dönemden sonra sömürgeci ülkelerin işi biraz daha kolaylaşmıştır.

1912-1914 yıllarında İngilizlerin destek verdikleri ve Arap yarımadasında çıkan ihtilaller; İttihat ve Terakki mensuplarını İngilizlerden uzaklaştırmış ve Almanlara daha çok yaklaştırmıştır. Gerek İngilizler aleyhine meydana gelen bu yaklaşma, gerekse Alman sefirinin sert uyarıları neticesinde; Musul’un Ayn-ı Gazel bölgesinde bir seneyi geçmemek üzere Almanlara imtiyaz verilmiştir.⁶⁸

Sultan’ın şahsi arazilerinin gerçekten Maliyeye devredilip edilmediği yönünde günümüze kadar hep bir şüphe duyulmuştur. Bu konuyla ilgili zamanında gerek İngilizlerin gerekse Amerikalıların birçok araştırmaları ve iddiaları olmuştur. Bu konu ile ilgili olarak Mim Kemal Öke, 24 Mart 1986 tarihli Tercüman gazetesinde farklı bir açıklama getirmiştir. Gazetede ana başlık “Kerkük Petrollerini Sahte Belgelerle Kaybettik” şeklinde yer almıştır. Yazının geniş açıklamasında ise Musul petrollerinin, Sultan Abdülhamit’in şahsi malı olmaktan çıkartıp, Maliye Bakanlığına devrini sağlayan belgelerin İngiliz petrol şirketlerince uydurulan sahte belgeler olduğu ve bu sahte belgeler sayesinde Sultanın vârisleri ile uğraşmadan bu şirketlerin Musul petrollerini paylaştıklarını belirtmiştir.⁶⁹

Osmanlı Maliyesi 1912’de petrol arama masraflarına ortak olacak yabancı şirket arama girişimleri içerisinde iken, ilerde Irak Petrol Şirketi olarak anılacak; %50’si Türk Maliyesine, %50’si Alman Merkez Bankası ve Royal Dutch/Shell’e ait

66 Savaş, **a.g.e.** s. 13-16.

67 Bardakçı, **a.g.m.** s. 6.

68 Karadağ, **a.g.e.** s. 107.

69 Mim Kemal Öke, “Kerkük Petrollerini Sahte Belgelerle Kaybettik”, **Tercüman**, 24-25 Mart, 1986, s. 2.

Türk Petrol Şirketi de bu dönemde petrol arama masraflarına katılmıştır.⁷⁰ Musul topraklarındaki petrol çalışmaları ile ilgili olarak teşkil edilen bu şirket; 19 Mart 1914'de Osmanlılarla imzaladığı bir anlaşma ile D'arcy grubuna ait Anglo-Persian Company, Deutsche Bank ve Shell grubunun kurdukları bir ortaklık haline dönüşmüştür. II. Abdülhamit tarafından bir zamanlar Musul'daki petrol varlığının sorgulaması için gönderilen Gülbenkyan'a da bu şirketten %5'lik bir hisse verilmiştir.

Savaşın sonunda bu şirket öncelikle Musul Petrollerini ve daha sonra da bütün Irak petrollerini eline geçirerek bu bölgede çalışmalar yapmıştır. Türk Petrol Şirketi Nisan 1927'de Musul'un Tuz kasabasında daha sonra da Kerkük'ün kuzeyinde Baba Gurgur bölgesinde zengin petrol yatakları bulmuştur. Bu şirket bazı hissedarları ile beraber, adını da değiştirerek; Irak Petroleum Company adıyla çalışmalarına bu bölgede devam etmiştir.

Sonuç olarak birçok yabancı petrol şirketi ve ülke, Osmanlı Devleti toprakları üzerinde petrol imtiyazları almaya çalışmış ve alınan imtiyazlar doğrultusunda bölgenin petrol haritasını çıkarmışlardır. Osmanlı Devleti sahip olduğu petrol yataklarını millî bir anlayışla işletememiş, Birinci Dünya Savaşının galipleri savaşın bitimini müteakip belirlemiş oldukları, petrol çıkma potansiyeli olan yerleri, nüfuzları altına almış ve galip devletler ortak hareket ederek bu bölgelerde yoğun çalışmalar yapmışlardır. Çıkan petrollerden bölge halkı ve ülkeleri yeterince istifade edememiş ve petrol tabanlı ekonomik çıkarlar sömürgeci zihniyet doğrultusunda paylaşılmıştır.

70 Bardakçı, **a.g.m**, s. 6.

B i r i n c i B ö l ü m

YABANCI ÜLKELERİN VE PETROL ŞİRKETLERİNİN OSMANLI DEVLETİ'NE YÖNELİK FAALİYETLERİ

1. Yabancı Ülkelerin Osmanlı Devleti'ne Yönelik Faaliyetleri

1.1. Almanya'nın Osmanlı Devletine Yönelik Politikaları ve Petrol Paylaşımı

XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa'da denge politikası izlemektedir. İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na düşman olması ve Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nu bölmeye çalışması; Osmanlı İmparatorluğu'nu Almanya'nın yanında yer almaya itmiştir. Sömürge yarışında geride kalan Almanya ise denizler üzerinde hâkimiyetini tam anlamıyla kuramayınca demiryolu aracılığı ile Asya'ya ulaşmayı hedeflemiştir. Alman sermayesi Berlin'den Bombay'a dek uzatmayı tasarladığı demiryolu çerçevesinde hammadde kaynaklarını da işletme ayrıcalığını da sağlamak için çalışmıştır⁷¹. Almanya'nın bu faaliyetleri ve hedefleri, İngiltere için kabul edilebilecek bir şey değildir. Almanya'nın Asya'ya ulaşması bir şekilde İngiliz sömürü alanlarının tehdit altına girmesi anlamına gelmektedir.

Alman Deutsche Bank'ın kontrolünde olan "Osmanlı Anadolu Demiryolu Şirketi" 1888 imtiyazı sayesinde inşa edeceği demiryolu hattının geçtiği arazide bulunabilecek hammadde kaynaklarını çıkartma ve işletme yetkisini Babiâli'den almıştı. Mart 1903'de Berlin-Bağdat Demiryolu yapımı anlaşması ile bu imtiyazını Basra Körfezine uzanan hatta kadar ve Bağdat ile Musul bölgesini de içerisine alacak şekilde genişletmişti. Şirket bir yıl süreyle petrol arayabilecek ve petrol bulunursa Şirket ile Sultan petrolden elde edilecek kâr oranlarının paylaşımı için aralarında ayrı

71 Şükrü S. Gürel, *Ortadoğu Petrolünün Uluslararası Politikadaki Yeri*, Ankara, 1979, s. 55.

bir anlaşma yapacak ve bu anlaşma 40 yıllık bir süreyi kapsayacaktı.⁷²

Almanlar için Asya derinliklerine varabilmek açısından, Mezopotamya ulaşılması gereken ilk durak noktalarından biriydi. Zaten 1890'lardan itibaren gelişmeye başlayan Osmanlı-Alman ilişkileri sayesinde Haydarpaşa-Bağdat demiryolu yapımı Almanlara verilmişti. Almanların bu hattı inşa etmelerindeki temel maksatlardan bir tanesi Hindistan yolu üzerindeki Musul petrollerini ele geçirmektir. Mezopotamya ve özellikle Musul, büyük güçlerin Ortadoğu'da petrol arama ve işletme imtiyazları için birbirleriyle yarıştıkları bir bölge durumunda iken bu demiryolunun uzanmak istediği nihai noktanın; İngiltere'nin 1756-1763 yılları arasında ele geçirdiği sömürgesi Hindistan için tehlike arz eden güzergahın üzerinde olduğunu da göz ardı etmemek gerekir. Almanya, Bağdat-Berlin demiryolu vasıtası ile bu bölgeyi kontrolü altına almaya heveslenmişti. Eğer Basra Körfezi bölgesine girmeye muktedir olabilseydi, buradan Asya'nın derinliklerindeki zenginliklere el atacaktı.

Almanya, demiryolu çalışmalarından öncede Osmanlı toprağı olan Musul Vilayeti ile ilgilenmiş, 1871 gibi erken bir tarihte bu bölgeye göndermiş olduğu heyetlere ön çalışmalar yaptırmış ve bölgenin zengin petrol kaynaklarına sahip olduğu Alman uzmanlar heyeti tarafından Osmanlı Devleti'ne bildirmiştir. Burada petrolü ilk defa Almanlar bulmuş ve ilk ilkel rafineriyi de yine Almanlar kurmuşlardır. II. Abdülhamit yöredeki sondajlara hız verdirterek, yayınladığı özel fermanlarla, Musul ve Bağdat vilayetlerindeki petrol alanlarının Hazine-i Hassa'ya bağlandığını ilan etmiştir. Bununla beraber Osmanlıda ilk Millî petrol şirketinin kurulmasını engelleyerek buradaki imtiyazları ele geçirenlerde yine Almanlar olmuşlardır.⁷³ Musul'daki petrolün varlığı her geçen gün daha fazla sömürgeci ülkelerin dikkatlerini üzerine çekmektedir ve bu sebepten dolayı Musul gerçek anlamda Osmanlı İmparatorluğu için bir sorun olmaya başlamıştır. Çünkü petrol demek, sömürgeci devletlerin bu bölgeyi yağmalamaya başlaması anlamına geliyordu.

72 Longrigg, **a.g.e.**, s. 27.

73 Savaş, **a.g.e.**, s. 35.

1.2. İngiltere'nin Osmanlı Devletine Yönelik Politikaları ve Petrol Paylaşimleri

“İngiltere'nin dostu yoktur, İngiltere'nin menfaatleri vardır” sözünün Avam Kamarası'nda dile getirildiği ve gerçekten de İngiliz siyasetinin bu bakış açısı altında şekillendiği, bilinen hususlardan biridir. İngiltere'nin bekası için İngilizler, dünyadaki her yeniliği ve ileri hamleyi büyük bir titizlikle takip etmişler ve bu yenilikleri kabul etmekte bir an bile tereddüt etmemişlerdir. Bilhassa keşiflere karşı gösterdikleri ilgi ve benimsedikleri yenilikler, İngiltere'nin sömürge yarışında önde olmasını ve “Üzerinde Güneş Batmayan İmparatorluk” olarak adlandırılmasını beraberinde getirmiştir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İngilizler petrole yakından ilgilenmeye başlamışlardır. Galiçya, Çekoslovakya, Romanya, Osmanlı İmparatorluğu ve İran petroleri İngilizlerin ilgi alanı içerisine girmiştir. İngilizler petrolün önemini daha o zamandan anlamışlar ve siyasetlerine yeni bir yön vererek kendilerini petrol mücadelesinin içerisine atmışlardır.⁷⁴

İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik siyasetinde 1890'lı yıllarda değişimler olmaya başlamıştır. 1878'e kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünden yana olan İngiltere; Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında, 1878'de imzalanan Berlin Antlaşmasına Ermeniler için madde koydurması ile politikasında değişimin başladığı işaretini vermiştir.

İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne bakış açısı kendi menfaatlerini her zaman ön planda tutacak şekilde olmuş ve değişimler göstermiştir. Bir dönem Osmanlı Devleti'ni Rusya'nın önünde set olarak görmüş ve bekasını istemiş, bir zaman sonra Rusya ile menfaatlerini ortak paydada toplayarak; Almanya yanında yer almış bir Osmanlı Devleti'ni kendi bekası için tehdit olarak değerlendirmiştir.

Osmanlıların Almanlarla yaptığı antlaşmalar ve ikili ilişkiler, İngilizleri harekete geçirmeye yetmiştir. İran'daki 1901 yılında petrol imtiyazını elde eden William Knox D'Arcy İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisinin teşviki ve desteği ile

74 Karadağ, a.g.e, s. 28.

Osmanlılarla görüşmüştür. 1907 yılından itibaren sürdürülen bu görüşmelere, Shell ve Royal-Dutch Şirketi de ilgi göstermiştir. Ne var ki, 1908’de ihtilali takiben Mezopotamya’daki petrol alanlarının II. Abdülhamit’in özel mal varlığından ayrılıp Maliye Nezareti’ne bağlanmasıyla, D’Arcy ile yapılan temaslar sonuçsuz kalmıştır. Bu arada Shell ve Royal-Dutch Grubu yılmamış ve bir alt kuruluşu olan Anglosakson Oil Company aracılığıyla Osmanlılarla müzakerelere devam etmiştir.⁷⁵ Bu dönemde Amerikalılar da Amiral Chester vasıtasıyla demiryolu ve bölge petroleri ile ilgili girişimlerde bulunmuşlardır.

İttihat ve Terakki döneminde petrol pazarlıkları oldukça hararetlenecektir. 1912’de Mezopotamya ve diğer Osmanlı vilayetlerinde petrol imtiyazları sağlayıp, işletmek amacıyla; Almanya doğumlu İngiliz bankacısı Sir Ernest Cassel tarafından kurulan Turkish Petroleum Company, 19 Mart 1914’de Osmanlıların da imza koyduğu bir antlaşma ile D’Arcy grubunun %50, Deutsche Bank’ın ve Anglosakson Company’nin %25’er pay ile katıldıkları bir ortaklık haline geldiğini daha önce de belirtilmişti. Londra’da paraf edilen bu antlaşmanın imzalanmasından beş gün sonra Alman ve İngiliz Büyükelçileri, Babıâli’ye başvurarak; Turkish Petroleum Company’e Musul’da petrol imtiyazı verilmesini istemişler, 28 Haziran’da 1914’te ise Sadrazam Said Halim Paşa’nın yazılı bir mektubu ile imtiyazlar verilmiştir. Ne var ki, Birinci Dünya Savaşı’nın çıkmasıyla birlikte Turkish Petroleum Company’nin imtiyazı yürütmesi sürüncemede kalmıştır.⁷⁶

İngiltere’nin savaşa girme maksatlarından bir tanesi petroldür. İngiltere için savaşı kazanmak demek petrol demektir, petrolde sömürge savaşını kazanmak demektir. Bu döngüdeki iki parça İngiltere için birbirini tamamlayan eşlerdir. Bu maksadını gerçekleştirebilme durumunu görebilmek için stratejik ve siyasi hedeflerini de kapsayacak şekilde bir program vücuda getirmek üzere 1915’de Sir Mauric Bunsen başkanlığında “Asya Türkiye’sini İnceleme Komisyonu” kurulmuştu. 30 Haziran’da bu komisyonun hazırladığı ve sunduğu raporu incelediğimizde İngiltere’nin Asya Türkiye’sindeki ve tabii Musul’daki petrol de dâhil olmak üzere

75 Öke, **a.g.e.**, s. 30-36; Çiftçi, **a.g.e.**, s. 4, 5.

76 Öke, **a.g.e.**, aynı yer: Çiftçi, **a.g.e.**, s. 5.

bütün ekonomik imtiyazlara sahip çıkmasının devletin vazgeçilmez hedeflerinden biri olduğunun kaydedildiğini görüyoruz. Ancak, söz konusu hedeflerin Müttefiklerce koordine edilmesi gerekmektedir. Anlaşmalar bölümünde de anlatılacak olan; İngiltere, Fransa ve Rusya arasında sürdürülen görüşmeler sonucunda imzalanan ve tarihe müzakerecilerin adı ile geçen Sykes-Picot-Sazanov Antlaşması'nda Mezopotamya İngiltere'ye verilirken, Musul'da Fransa'ya bırakılıyordu. Daha sonra Paris Barış Konferansı ile durum değişiyor ve Musul bölgesi İngiltere'ye veriliyordu.⁷⁷

Birinci Dünya Savaşı özellikle deniz aşırı savaşan ülkelerin petrol ihtiyacını çok büyük oranda arttırmıştı. Savaşan ülkeler için petrol konusunda bağımlı olmak kabul edilebilecek bir şey değildi. Petrol konusunda bağımlılık demek kendi başına buyruk hareket etmemek anlamına gelirdi ki bundan dolayı İngiltere'de dünya petrol endüstrisinde önemli bir yeri olan Amerika'ya bu konularda bağımlı olmak istemiyordu. Ayrıca Amerika'nın Self Determinasyon⁷⁸ ve Açık Kapı politikaları da bağımlı bir İngiltere için ilerde diplomatik emellerine ulaşmada ve yayılcı politikalarına karşı da engel teşkil edebilirdi.

Washington'un emperyalist yayılcılığa karşı tavrı almasından çekinen İngiliz Dışişleri, endişelerinde ne kadar haklı olduklarını Başkan Wilson'la ileride yapacakları görüşmeler esnasında daha iyi anlamışlardı. Bu nedenle 1915 yılında İngiltere, petrol şirketlerini birleştirmeyi düşünecek, 1917'de bir petrol ünitesi kuracak, daha sonra Kraliyet Petrol Siyaseti Komitesi oluşturularak, petrolle ilgili bütün çalışmalar bu gruba devredilecekti.⁷⁹ Bu çerçevede İngiltere, ciddi bir petrol siyaseti, hatta stratejisi oluşturmaya karar vermiştir. Londra petrol arzı için ticari şirketlerin kaptislerini çekmeyi hiç arzulamadığı için, ilk aşamada D'Arcy'yi kanatları altına almış, ya da başka bir deyişle, şirketin hissesinin büyük bir kısmını satın almıştır. Fakat bu yakın ilişki D'Arcy'nin rakibi Shell ve Royal Dutch'ı İngiliz Hükümetine karşı gücendirmiştir. % 60 Hollanda sermayesi olan Shell ve Royal Dutch Şirketi, içindeki Alman nüfusundan dolayı, İngilizlerce başlangıçta bu

77 Öke, aynı yer.

78 "Kendi kendini yönetme hakkı"

79 a.g.e, s. 13.

oluşumdan uzak tutulmuştur.⁸⁰

İngiltere'nin petrol konusundaki bakış açısını daha net ortaya koymak için sıralanan şu örneklere bakmak yeterlidir. 30 Haziran 1915 tarihli Asya Türkiye'sini İnceleme Komisyonu raporunda “*Asya Türkiye'sinde ve Basra Körfezindeki ekonomik unsurlar ve petrol, İngiliz çıkarlarına göre ayarlanmalıdır. Musul Vilayeti petrolden dolayı İngiliz nüfuz bölgesinde bulunmaktadır*”⁸¹ şeklinde değerlendirme yapmıştır. İngiltere için İran petrollerinden sonra sıra nihayetinde Musul ve Basra Körfezi petrollerine gelmiştir.

Başkan Lloyd George ise savaşın nihayete vardığı bir dönemde 1918 Ağustosunda Avam Kamarası'nda Türkiye'yi ilgilendirecek şekilde şöyle demiştir: “*İmparatorluğun geleceği, Türkiye konusunda yapılacak ve varılacak çözüme bağlıdır.*”⁸²

İngiltere'nin Irak petrollerindeki kararlılığını ortaya koyan bir başka olay Cahit Kayra'nın anılarında gizlidir. Cahit Kayra'dan bizzat dinlediğini belirten Murat Bardakçı konuyu şu şekilde kaleme almıştır:

“*...Memleket (Irak) 1932'de İngiliz himayesinden kurtulup bağımsız olmuştu ama British Petroleum şirketinin çıkarmaya başladığı petrolün üretimi her sene artıyor ve arttıkça İngilizler Irak'ta eskisinden daha fazla söz sahibi oluyorlardı*”.

Yine Cahit Kayra, Irak'ta bulunduğu dönemlerde eski Irak Devlet Başkanı Hikmet Süleyman'dan, Türkiye ile Irak arasında 1930'lu yıllarda bir yakınlaşma olduğunu, defalarca Ankara'ya gittiğini, Mustafa Kemal ve İsmet Paşalarla defalarca görüştüğünü, Türkiye ile Irak'ın federasyonu andıran bir biçimde bir araya gelmesinin hazırlıklarını anlattığını, “*Bekir Sami Sıdkı Paşa bütün bu çalışmalarını anlaşmayla noktalamak için Ankara yolculuğuna çıkmış ama Musul'da aktarma yapacağı treni beklerken, federasyonu gizlice engellemeye çalışan İngiltere'nin görevlendirdiği ajanların kurşunlarına hedef olmuştu. İngiltere daha sonra Kral*

80 a.g.e, s. 30-36.

81 Melek, a.g.e, s. 17.

82 Ömer Kürkçüoğlu, *Türk- İngiliz İlişkileri (1919- 1926)*, Ankara, 1978.

*Gazi'yi de ortadan kaldırıp*⁸³ *Irak'ın bütün petrolünü kontrolü altına almıştı*⁸⁴ demektedir. Kayra'dan aktarılan bu hatıralar bile İngilizlerin kendi menfaatleri doğrultusunda petrol için bölge de neler yapabildiklerini göstermektedir.

Churchill'in 1936'da Avam Kamarası'nda sarf ettiği "*Bir damla petrol bir damla kandan daha kıymetlidir*"⁸⁵ sözleri İngilizlerin petrole bakış açılarını çok net ortaya koyan bir diğer örnektir. Churchill'in Avam Kamarası'ndaki konuşmasından çıkarılması gereken sonuç petrol uğruna kan akıtmanın İngilizler için meşru olduğu ve İngiliz menfaatleri doğrultusunda birçok milletin daha kanının akacağıdır.

1.3. Fransa'nın Osmanlı Devletine Yönelik Politikaları ve Petrol Paylaşımları

1914 yılında gizli bir anlaşma ile Musul Vilayeti'ni Almanlara bırakan Fransa, Birinci Dünya Savaşı sonunda ise bu bölgeyi bu seferde çok hoşnut olmasa da İngiltere'ye bırakıyordu.⁸⁶ Musul, İngiltere'ye bırakılsın diye Fransızlarla sıkı pazarlıklar yapılmış ve bunun sonucunda da, İngiltere askerlerini Toros tünelleri de dâhil olmak üzere Suriye ve Kilikya'dan çekmeyi kabullenmiştir. Suriye ve Kilikya'nın Fransızlara devrinden sonra o yöreden geri çekilen İngiliz Kuvvetleri Filistin'deki işgali takviye etmeyi planlamışlar ve bu arada Mezopotamya ve Musul da Fransız denetiminden çıkarak, İngiliz askerlerinin denetimine girmiştir.

Musul Vilayeti'nin İngiltere'ye bırakılması karşılığında; Fransa, bir kısım yerleri ve imtiyazları almıştı, fakat bu yeni durum Fransa'nın petrol konusunda aktif rol oynamasını zorlaştırıyordu. Bir başka deyişle Fransızlar, Musul'daki haklarından tamamen vazgeçmek istemiyorlardı.

Birinci Dünya Savaşı'nda Fransa'yı ve müttefikleri zafere ulaştırmakta büyük hizmetleri geçmiş olan Clemanceau, Amerika Reis-i Cumhuru Wilson'a gönderdiği bir telgrafta petrolle ilgili görüşlerini şöyle ifade ediyordu: "*Eğer müttefikler harbi kazanmak istiyorlarsa; Fransa'nın kan'a olduğu kadar petrole de muhtaç olduğunu*

83 "*Otomobilinin frenleri boşalarak bir ağaca çarpmış ve parçalanmıştır.*"

84 Bardakçı, **a.g.m**, s. 7.

85 Karadağ, **a.g.e**, s. 15.

86 Savaş, **a.g.e**, s. 37.

*bilmelidirler.*⁸⁷ Oyun İngiliz kurallarına göre oynanıyor ve uzun pazarlıklar neticesinde İngiltere'nin uygun gördüğü oranda Fransızlara rol biçiliyordu. İngiltere ne derse Fransa dönüp dolaşıp sonunda İngiltere'nin dediğine geliyordu. Aslında İngiltere ile beraber hareket etmek her zaman için Fransa'nın lehine olan bir durumdu. Her türlü oluşum önceden şekillenmişti ve bu oluşumların her birinde Fransa'nın zaten payı ve menfaatleri vardı. Birde İngiltere ile karşı karşıya gelerek bu menfaatlerini tehlikeye atması anlamsızdı ama ne koparırsam kârdır mantığıyla sonuna kadar da şartları zorlamalıydı.

1.4. Amerika Birleşik Devletleri'nin Osmanlı Devletine Yönelik Politikaları ve Petrol Paylaşimleri

Amerika ile Osmanlıların ilk münasebetleri 1830'lu yıllara dayanmaktadır. 1830 yılında iki ülke arasında Ticaret ve Seyr-i Sefain Anlaşması imzalanmış ve ilişkiler 1823 Monroe doktrininden dolayı genel de ticari boyutta kalmıştır.⁸⁸ Ticari boyuttaki faaliyetleri Monroe Doktrini yaklaşımından dolayı küçümsememek gerekir. Çünkü Amerikan ticari faaliyetleri sadece Osmanlı İmparatorluğu ile değil dünyanın birçok devletiyle “en ziyade müsaadeye mazhar” sıfatı ile yürütülmüş ve geliştirilmiştir.⁸⁹ Amerikalılar savaş süresince Osmanlı topraklarında diğer ülkeler gibi çok aktif rol oynamamışlar, harpten önceki dönemde ise daha çok Anadolu'da misyonerlik faaliyetleri ile ilgilenmişlerdir. Savaş sırasında Amerikanın Almanya'ya savaş açması üzerine 20 Nisan 1917'de Osmanlı Devleti, Türk-Amerikan ilişkilerini de dikkate alarak Amerika'ya savaş açmak yerine sadece diplomatik ilişkilerini kesmiştir.⁹⁰ Bunun sonucunda da Amerika'nın İngiliz işgali altında bulunan Bağdat'taki elçiliği haricinde Türkiye'deki elçilikler ve konsoloslukları kapatılmıştır. İsveç Elçiliği bir süre Türkiye'de Amerika'yı temsil etmiş, İspanyol elçiliği de Amerika da Türkiye'yi temsil etmiştir. Amerika, Birinci Dünya Savaşı sonrasında İstanbul'a Yüksek Komiserlik seviyesinde temsilci göndermiş ve 1927 yılına kadar

87 Karadağ, **a.g.e.**, s. 15.

88 Fahir Armaoğlu, “*Atatürk Döneminde Türk-Amerikan İlişkileri*” **Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası**, Ankara, 2000, s. 281.

89 Fahir Armaoğlu, **Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri**, Ankara, 1991, s. ix.

90 Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 19.

Ankara Hükümetini resmi olarak tanımamıştır.⁹¹ Birinci Dünya Savaşı sonrası; Amerika, savaş açtığı ve yenilen ülkelerin Barış Antlaşmalarını imzalamış, Türkiye ile savaşmadığı için yapılan Lozan Barış görüşmelerine ise sadece gözlemci (müşavir) sıfatı ile katılmış ve savaş sonrasında siyasi alanda Monroe politikasına geri dönmüştür. Bu politika 1823 yılında dönemin ABD Başkanı Monroe'nun ortaya atıp da ABD'nin Avrupa'nın, Avrupa'nın ise ABD'nin iç işlerine karışmamasını öngördüğü politik bir yaklaşımdır. Yani savaş sonrası ABD kendini bir kısım konulardan soyutlamış genel anlamda tekrar yalnızlık politikasına dönmüştür. Her ne olursa olsun Monroe doktrinini uygulayan Amerika, sömürge yarışından zannedildiği gibi çekilmemiştir. Örneğin Amerika'nın Osmanlı Devleti'nin doğusunda büyük bir Ermenistan hayali vardır ki haritasını Amerikan Başkanı Wilson çizmiş ama Kazım Karabekir Paşa'nın doğu cephesindeki başarılı muharebeleri, bu haritanın ortaya konmadan yok olmasına sebep olmuştur.

Amerikan sömürgeciliği konusunda bir başka örnekte; Amerikalıların Açık Kapı politikası ısrarındır. Avrupada sömürgeciliğin tanımlaması olan Manda sistemi genel anlamda Amerika ticaretini bir kısım fırsatlardan Amerika aleyhine olacak şekilde kısıtlamaktadır. Bunların üstesinden gelip Amerikanın ticari menfaatlerini korumak icap etmektedir. Açık Kapı politikası ve Self Determinasyon gibi Amerikalıların savundukları ve ileri sürdükleri fikirler Avrupalı galip devletler tarafından da ilgi görürse; Amerikalı iştirakçiler diğer ticaret adamlarıyla eşit koşullarda yarışabilecek ve Manda sisteminin engellediği ve Amerikalıların kendince hakkı olan fırsatlardan yararlanmasını sağlayacaktır. İşte böyle bir bakış açısı altında Amerika, ticari fırsatları aramış ve diğer devletlerle eşit şartlarda ticaret yapma koşullarını oluşturmaya çalışmıştır.

Amerikalılar 1921 Şubat ayında gayri resmi bir temsilciyi Ankara'ya göndermişlerdir. Bu temsilci Ticaret Komiserliğinden Julian Gillespie adında bir zat olup, 1922 Şubat ayına kadar Türkiye'de kalmıştır. Türkiye'de kaldığı süre içerisinde Atatürk, İsmet Paşa ve Rauf Bey gibi önemli kişilerle tanışmış ve görüşmeler

91 Orhan Duru, **Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları**, İstanbul, 2004, s. 10, 11.

yapmıştır. Rauf Bey ile yaptıkları görüşmelerde, Rauf Bey bu temsilciye barış yapma isteği içerisinde olduklarını, barış konferansında Türkiye'nin Musul konusundaki haklarını ileri sürüleceğini, Musul ve Van gölü bölgesinin petrol bakımından zengin olduğu ve bu konuda Amerikan şirketlerinden gelecek teklifleri tercih edeceklerini bildirmiştir.⁹² Gillespie'i Ankara'dan ayrılmadan önce 27 Aralık 1921'de katıldığı bir yemekte Vakit gazetesi yazarı Ahmet Emin (Yalman)'a Türkiye'ye geliş amacını açıklamıştır. Gillespie yaptığı açıklama da geliş maksadını gayet açık olarak şu şekilde ifade etmiştir: “*Anadolu’da nakliye araçları, limanlar hakkında incelemeler yapmak, çeşitli yerlerdeki kaynakların işletilmesi imkânlarını araştırmak.*” Bu beyanattan sonra Gillespie, Ankara’daki faaliyetlerini tamamlamış ve İstanbul’a dönmüştür. Gillespie’in Ankara’dan ayrılmasını müteakip, bu görüşmeden kısa bir süre sonra da Standard Oil Şirketinin bir temsilcisi 1922 Mart’ında Ankara’yı ziyaret etmiştir.⁹³

Ankara Hükümeti, Musul’da bir Amerikan petrol imtiyazının çok daha fazla para getireceği ve bunun da Lozan’da Amerikan desteğini beraberinde getireceği yolunda ikna edilmeye çalışılmıştır. 1923 Ağustos ve Eylül aylarında yine Amerikan Petrol Şirketlerinden birinin temsilcisi Ankara’da temaslarda bulunmuştur.⁹⁴ Musul, Lozan’da içinden çıkılamayacak bir sorun haline gelmiştir ama asıl Musul Sorunu, İngiltere ile Amerikan şirketleri arasında olmuştur. Doğal olarak Ankara Hükümeti de bu gelişmeler çerçevesinde Musul Sorunu’nun çözümü sürecinde Amerikan kartını galip devletlere karşı oynamıştır. Fakat Amerika, Lozan’a gözlemci statüsünde katıldığından, Monroe doktrinini kendine düstur edindiğinden ve durumun netleşmesini beklediğinden dolayı birkaç ticari girişimden başka bir şey elde edilememiştir.

Lozan’da ki Türk heyeti zaman zaman Amerikalılarla ikili görüşmeler yapma çabalarına girişmiş ama tam anlamıyla istedikleri karşılığı Amerikalılardan bulamamışlardır. İsmet Paşa’nın, Lozan’dan Bakanlar Kurulu Başkanlığına

92 Armaoğlu, “*Lozan Konferansı ve Musul Sorunu*”, **Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul**, s. 112.

93 Metin Ayışığı, **Kurtuluş Savaşı Sırasında Türkiye’ye Gelen Amerikan Heyetleri**, Ankara, 2004, s. 71.

94 Aynı yer.

gönderdiği bir mesajda da bu girişimlerden bir tanesini görmekteyiz:

“Hey’et-i Vekile Riyaseti’ne

No: 281

27 Ocak 1923

26 Kânun-i sâni raporudur.

1- Bir iki tali komisyon son işlerini bitirip rapor yaptılar. Fransızlar verdikleri yeni projelerde yeni ağır maddeler göstermişler... Son ana kadar İ’til’afa sadakatimizi muhafaza ettik. Son ana kadar kendilerinden işgal gördük.

2-Müttefikler Konferansı inkıtaa götürdüklerinden bu hâlde Amerika ile ayrı muahede yapmak istizah ettim. Burada olamayacağını, Konferanstan sonra hükümetten alacakları talimata göre hareket edeceklerini bildirdiler... Cuma günü Curzon gidecek diğer hey’etler kalacaklar. Müttefikun aleyhtir ki vaziyet ağırdır ve vahamet Musul’dan münbaisdir.

İsmet”⁹⁵

Amerikalılar bir yandan Standard Oil kanalıyla Turkish Petroleum’dan belli bir pay almaya çalışıyorlar, bir yandan Turkish Petroleum’un elinde varsaydığı imtiyazları geçersiz kılmak için II. Abdülhamit’in varislerinin ellerinde var olduğunu düşündükleri hisseleri ve vekâletleri toplamaya çalışıyorlar, bir yandan da savaş öncesi dönemde Amerikalıların Osmanlı Devleti ile ilgili en önemli projelerinden biri olan Chester projesini Lozan Görüşmeleri esnasında da hayata geçirmeye çalışıyorlardı.⁹⁶ Bunlara rağmen Amerikalıların genel yaklaşımı çok temkinliydi. Müttefiklerle paralel hareket etme çabalarını da göz ardı etmeden hareket tarzlarını belirliyorlar ve yukarıda belirtilen üç özel konuya da açık bir şekilde destek vermeden canlı tutmaya gayret gösteriyorlardı. Amerikalılar, Lozan’da alt komisyonlarca hazırlanan ve Türk heyetine sunulan ağır projeler için bile tarafımıza şöyle diyebilmekteydiler:

“İcra Vekilleri Riyaseti’ne

30 Ocak 1923

95 Bilal N. Şimşir, **Lozan Telgrafları, c. II (Şubat- Ağustos 1923)**, Ankara, 1994, s. 428, 429.

96 Shwadrân, **a.g.e.**, s.222, 223.

No. 290

Madde-1

No. 291

Madde-2 Amerika murahhasının telkinatı şudur; Musul Sorunu'nu hakeme havale etmek.

İsmet⁹⁷

1.4.1. Chester Projesi

Amiral Chester, 1900 yılında bir savaş gemisi kaptanı olarak İstanbul'a gelmiştir. Osmanlı Devleti'ndeki iş ve yatırım imkânlarını görmüş ve ilk olarak 1908 yılında bir demiryolu projesi ile Osmanlı Devleti'nde; Doğu Anadolu bölgesinde belli imtiyazlar elde ederek demiryolları inşası ile beraber petrol araştırmaları yapmak istemiştir. Amiral Chester, Amerikan Başkanı Roosevelt ve Dışişleri Bakanı Root'un desteğini alarak İstanbul'a gelmiş ve görüşmelere başlamıştır.⁹⁸ Amiral Chester, bu maksatla "Ottoman-American Development Company" adında bir de şirket kurmuştur.⁹⁹ 1909 yılında yetkililerle bir ön sözleşme yapmış; Sivas'tan başlayarak Harput, Ergani, Diyarbakır'dan geçerek Musul, Kerkük ve Süleymaniye'ye uzanacak bir projeye ortaya çıkmıştır. Yapılan ön sözleşmeye göre Chester, demiryolu hattının her iki tarafında yirmişer kilometrelik alanda her türlü yeraltı madenlerinin aranması ve işletilmesi imtiyazlarına sahip olacaktır. Alman ve İngiliz baskısı sonucu¹⁰⁰ proje 1911'de Meclis-i Mebusan'da sonuçlanmamış ve onaylanmamıştır.¹⁰¹

Birinci Dünya Savaşı'nın bitimini müteakip Lozan'daki görüşmeler esnasında Chester projesinin (Şarki Anadolu Demiryolları Anlaşması¹⁰²) tekrar hayata geçirilmeye çalışılması üzerinde durulduğunu görmekteyiz. Chester konusu ile ilgili olarak Lozan'dan İsmet Paşa, Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine başlığı ile şu mesajı göndermişti:

97 a.g.e, s. 463.

98 Gürel, a.g.e, s. 56.

99 Armaoğlu, a.g.e, s. 29.

100 Gürel, a.g.e, s. 56.

101 Yavuz, a.g.m, s. 115.

102 Armaoğlu, a.g.e, s. 29.

“Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri’ne

No:278

26 Ocak 1923

Zata mahsustur

C. 25 Kanun-i sâni ve 321 numaraya:

Fransızlar bize hiçbir şeyde müsait değildirler. Onlardan hayır yoktur. Sulh, olmadığı halde dahi inşaata devam etmek ve ikrazı yapmak şartını ayrıca temin ederek Chester’i [Chester] tercih etmek muvafıktır.

İsmet ”¹⁰³

Bu dönemde Türk Devleti yeni kurulmuştur. Bir yandan İngiltere ile Lozan’da Musul Sorunu tartışmaları problemlili geçmekte, diğer yandan da Meclis’te ki Mebuslar Lozan’a giden Türk Heyetinin Musul konusundaki tutumunu çok sert eleştirmektedirler. Bir çözüm yolu aranmaktadır ve değişik ortamlarda çözüm tasarıları desteklenmeye çalışılmaktadır. Kısa bir süre sonra 17 Şubat 1923 tarihinde İzmir’de Anadolu’nun her yerinden gelen iş adamları, kooperatif başkanları ve değişik çalışan grupların temsilcilerinin katıldığı İzmir İktisat Kongresin de; kısmen yabancılar teşvik edilmeye çalışılmış ve Atatürk’ün bu kongredeki yabancı sermaye hakkındaki yumuşak tutumu ile Türkiye’de yabancı şirketlere çalışma ortamının sağlanacağı hissettirilmek istenmiştir. Bu yönde bir girişimin, yabancı ülkelerin yanımızda olmasını sağlayabilme ihtimali düşünülmüştür.

Amerika’da Amiral Chester 1920 Haziran’ında ve müteakiben 1921 yılında defalarca kendi hükümeti tarafından görüşmelere çağrılmış ve Amerikalı yetkililerle kendi aralarında Chester Projesinin tekrar hayata geçirilmesi konusunda görüşmüşlerdir.¹⁰⁴ Türkiye için zor ve yalnız günlerin yaşandığı ve yukarıda anlatılan faaliyetlerin icra edildiği bir dönem de; 5 Mayıs 1922 tarihinde kurulan Ottoman - American Development Company’nin yetkilileri, Chester’ın oğlu ve Kanadalı ortakları, Eylül 1922’de Türkiye’ye gelmiş,¹⁰⁵ Ankara ile müzakerelere başlamış ve 1923 yılı Mart ayında da Türk Hükümetine müracaat etmişlerdir. 8, 9 Nisan 1923’te

103 Şimşir, a.g.e, s. 446.

104 Shwadran, a.g.e, s. 220.

105 Ayışığı, a.g.e, s. 74.

Chester Projesi Şarki (Anadolu Demiryollarının İnşasına Dair Anlaşmalar), TBMM’de görüşülerek onaylanmıştır. Anlaşmanın onaylanması haberi Lozan’da görüşme yapan taraflar üzerinde çok ani ve büyük bir etki yapmış, İngiltere ve Fransa’yı kızdırmıştır.¹⁰⁶ Chester, yarım kalmış Haydarpaşa-Bağdat demiryolunun Musul’a kadar olan bölümünü tamamlamayı ve demiryolunun her iki tarafında 20 km.lik arazi şeridinde imtiyaz talep etmektedir. Chester’ın talep ettiği imtiyaz 99 yıllığına Ankara Hükümeti tarafından kendisine 9 Nisan 1923 tarihinde verilmiştir, yapılan anlaşmaya göre bütün masraflar kendisine ait olmak üzere, demiryolu inşaat ve işletmesini yapacaktır. Chester inşa edilecek 10’a yakın demiryolu hattı imtiyazı almıştır. İnşası yapılacak bu 10 hattın bir tanesi de Sivas-Van hattının tayin edilecek bir noktasından başlayarak, Musul ve Kerkük üzerinden Süleymaniye’ye giden demiryolu hattıdır.¹⁰⁷

18 Temmuz 1923’de durumun, Türk tarafı değerlendirmesine göre değiştiğini görüyoruz, İsmet Paşa, Gazi Mustafa Kemal Paşa’ya konuyla ilgili şu mesajı yollamıştır:

“Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine

Urgent¹⁰⁸

No. 335, 336

18 Temmuz 1923

1- Konferansın hitam bulduğu ve mesailin tarz-ı hallini üç gün evvel hükümete arz etmişim. Hiçbir cevap almadığımdan bir tereddüdün hükümferma olduğunu zannediyorum. Bu tereddüdün esbabını tahmin etmeğe çalışacağım. İmtiyazat meselesinden dolayı tereddüde mahal olamaz. Çünkü bunda esas mesele Chester ile tearuz idi. Gerek Samsun-Sivas ve gerek Armstrong için hakları çıkarılmıştır. Muahedenin mevki-i meriyette vaz’ından sonra yapılacak mukavelat ile Bahr-ı Siyah şebekesinde verilecek imtiyazat için ecnebi sermayesine müsabaka açarsak müsavi şeraitle Regie Generale’i da haberdar ve davet edeceğiz. Gerçi bunda Bahr-i Siyah şebekesinin haricindeki menatik yerine bizzat o şebeke muntıkası mevzu-ı bahs olmuş ise de muahedenin mevki-i meriyette vaz’ından sonra yapılacak mukavelat kaydı

106 Armaoğlu, a.g.e, s. 30.

107 Eldem, a.g.e, s. 185.

108 “Acil anlamında kullanılmıştır.”

Chester ile hergûna tearuzu katiyen ref' eder. Hakk-ı rüçhan kaldırılmıştır. En mühim nokta olan Turkish Petroleum'un ihracı ise gayr-ı kabil-i tasavvur bir muvaffakiyettir."¹⁰⁹

Yukarıda ki mesaja paralel olarak Chester cephesinde de eşzamanlı sayılabilecek olumsuzluklar yaşanmaktaydı. İnşa edilecek demiryolu hatlarının hangisi olduğu belliydi ve sıra Chester'ın projeleri gerçekleştirmek için sermaye bulmasına gelmişti. Bu hatların toplamı 3300 kilometreyi buluyor ve o zamanın parası ile 300 milyon Türk Lirası veya 200 milyon dolar tutuyordu.¹¹⁰ Lozan görüşmeleri esnasında Musul Sorunu Barış Anlaşması ertesine; dokuz aylık bir süre içinde Türkiye ve İngiltere arasında ki ikili görüşmelere bırakılmış ve bir çözümsüzlük halinde Musul Sorunu'nun Milletler Cemiyetine havale edilmesi şartları konmuştu. Bu durumla beraber İngiltere'nin ve Turkish Petroleum Company'nin elinin güçlenmesi Amerikalı yatırımcıların meseleye bakış açılarını değiştirmiş, bu koşullar altında Chester Projesine yatırım yapmayı mantıklı bulmamışlardır.¹¹¹ Amiral Chester, Amerikanın en büyük petrol şirketi Standard Oil'den yardım istemiş ama bu şirketin Amerikan siyaseti içerisinde kirli işlere bulaşmış olmasından ve rakibi Royal Dutch /Shell'e karşı yaptığı mücadelede büyük paralar harcamasından dolayı bir yardım görememiştir. Amiral Chester proje için sermaye bulmaya çalışmış fakat ihtiyaç duyulan sermayeyi temin edemeyince imtiyaz da iptal edilmiştir.¹¹² Böylece Türk Hükümeti tarafından İngiltere karşısında güç dengesi olarak beklenen Amerika ve Amerikan şirketleri Lozan'daki çözüm aşamaları esnasında bölgeye o an için el atamamıştır. Belki de bu şirketlerin bölgeye el atması durumunda Musul Sorunu'nun çözümü farklı bir şekilde tezahür edecekti ama bu olay tezahür etmediği için Ankara Hükümetinin de bu konudaki beklentileri boşa çıkmıştır. Yapılan anlaşmayla şirketle yapılan ön çalışmanın icrası için (keşfiyatın icrası) verilen 2 yıllık süreye rağmen Aralık 1923'te anlaşma TBMM

109 İlhan Turan, **İsmet İnönü Lozan Barış Konferansı Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj, Anı ve Söyleşileri**, Ankara, 2003, s. 141.

110 Eldem, **a.g.e**, s. 185.

111 Shwadran, **a.g.e**, s.227, 228.

112 Karadağ, **a.g.e**, s. 117, 262, 263.

tarafından feshedilmiştir.¹¹³

1.4.2. Self-Determinasyon

Birleşik Devletler savaşın istenen şekilde sona erdirilmesinde hayati katkıyı yapmış bir güç olarak; İngilizlere ve Fransızlara barışın tesis edilmesine yönelik bazı ilkeleri dikte ettirmeye çalışmıştır. Barışın sağlanması için Washington, eski Osmanlı vilayetlerinin “Self-Determinasyon” felsefesi doğrultusunda yeni idari hüviyet kazanmasını arzuladığını taraflara iletmiştir.

Halkların kendi kendilerini yönetmeleri idealini galip devletlere kabule zorlayan Amerika, kendi çıkarları açısından 1920 yılında İngiliz Hükümetine Mezopotamya petrol kaynaklarının işletilmesinde Amerikan sermayesinin de katılma hakkından bahsederek bir ultiatom vermeyi de unutmamıştır.¹¹⁴

1.4.3. Açık Kapı Politikası

Amerikalılar, Osmanlı topraklarında “Açık Kapı” politikasının uygulanmasını istemekteydiler. Çünkü manda yönetimi altındaki devletlerde bütün ülke vatandaşları aynı muameleye tabi tutulmamakta ve İngiltere gibi her yerde ekonomik kapitülasyonlara sahip olan ülkeler her zaman emperyalist faaliyetlerde ister istemez daha avantajlı duruma gelmekteydiler. Dolayısıyla Amerika Açık Kapı politikasının uygulanmasını isteyerek kendisinin rekabet edebilme durumunu iyileştirmeye çalışıyordu. Açık Kapı politikasının sömürülen ülke için bir fayda getirmeyeceği gayet açıktı, dolayısıyla haysiyetine düşkün ülkeler açısından Açık Kapı politikasını benimsemek demek; sayısı her gün giderek artan miktarda emperyalist ülkelerin hiçbir zaman sona ermeyecek mücadelelerini kendi ülkesinde kabul etmek anlamına geliyordu. Amerikalılar Açık Kapı politikasını savunarak belli ki birçok sömürge alanı gibi Mezopotamya’da da diğer rakip devletlerden geri kalmak istemiyorlar ve eşit koşullarda ticari ilişkilere sahip olmak istiyorlardı.

113 Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 32.

114 Savaş, **a.g.e.**, s. 38.

1.4.4. Musul Toprakları Hakkında Amerikalıların Yaptığı Araştırmalar

Mezopotamya bölgesinde bir kısım imtiyazlı bölgeler daha savaş başlamadan gizlice paylaşılmış ve Amerika bu paylaşımın dışında kalmıştı. Hâlbuki savaşın İngiltere ve müttefikleri lehine sonuçlanmasında payı olan Amerikanın en az İngiltere ve Fransa kadar bu bölgelerde hakkı olması gerekirdi. Ama maalesef Amerikan şirketleri benzer imtiyazlardan ve haklardan mahrum durumdaydılar. Bu mağduriyeti gidermek için “Self Determinasyon ve Açık Kapı Politikaları“ yeterli olmuyordu. Bir şekilde kime ait olduğu konusunda ihtilaf bulunan bu topraklarla ilgili bütün araştırmalar yapılmalı ve durum olabildiğince Amerikan menfaatleri istikametlerine döndürülmeliydi. Bu konu hakkında Mim Kemal Öke kitabında şöyle demektedir:

“İngiliz ve Fransızların Musul Petrollerine ilişkin düzenlemelerinden Amerika Birleşik Devletleri hiç de hoşnut kalmamıştı. İngiltere’ye sert notalarla, Mezopotamya’daki petrole ilişkin düzenlemelerin, savundukları “Açık Kapı” ilkesine aykırı olduğunu bildirecektir. Bu arada Chester’in kurmuş olduğu şirket, savaştan önce önsözleşmesi yapılmış olan imtiyazını yeniden yürürlüğe koymak üzere devreye girecekti. Öte yandan, Amerikan firmaları olan Standart Oil ve Anglo-American, II. Abdülhamit’in varislerini bularak ilga edilen Turkish Petroleum Company’nin hisseleri üzerinden milletlerarası meseleler yaratmayı deneyecekti. Tahminlere göre o zamanın rakamları ile II. Abdülhamit’in Musul’daki emlakinden senelik yirmi milyon İngiliz Sterlinine yaklaşan bir gelir elde edilebilirdi. İşte, varisler ikna edilip, bu hisseler şirketlerce satın alınabilirse, Amerikalılar Musul Petrolleri üzerinde dolaylı da olsa hak iddia edebilirlerdi. Yalnız, hukuki bir dayanaklarının mevcut olabilmesi için Musul petrol yataklarının bulunduğu toprağın ve tabii bunun işletme hakkının hala II. Abdülhamit’in şahsi servetinin temerküz edildiği Hazine-i Hassa’da hıfzedilmiş olması gerekiyordu. Oysaki bilindiği gibi, 1908 İhtilali’nden sonra Padişah, bir yoruma göre, “milletine karşı bir cemile ve âlicenaplık” göstererek, Hazine-i Hassa’ya ait olan ve içinde Musul emlakinin de olduğu bazı mal ve gelirleri Maliye Hazinesi’ne devretmişti. Şimdi, Amerikan Şirketleri bu devir-teslimin “yasal” olmadığını iddia edip, emlakın hala II. Abdülhamit’e, dolayısıyla varislerinin mülkiyetinde kalması gerektiğini ileri sürdüler. İddialarına dayanak olarak da, söz

konusu devrin belgelenemeyeceğini; belgelense dahi II. Abdülhamit'in, İhtilalcilerce böyle bir harekete baskı altında mecbur tutulduğunu savunacaklardır."¹¹⁵

Amerikalıların bu tarz araştırmalara girişmeleri gizli anlaşmalarla Mezopotamya topraklarını kendi aralarında bölüşen İngiltere ve Fransa'da rahatsızlık yaratmış olacak ki, İngiltere ve Fransa'nın da bir şeyler yapması ve herhangi olumsuz bir duruma karşı gerekli tedbirleri önceden alması gerekmişti. Amerikalıların haklı çıkması durumunda buradaki arazinin II. Abdülhamit'e ait olduğu anlaşılacak, dolayısıyla varislerle özel anlaşmalar yapmak ve ödemelerde bulunmak gerekecekti. Belki de bu kıymetli bölgeler bir anda el değiştirecekti. Öke bu durumu da ele almış ve şöyle özetlemiştir:

"Gelişmeler başta İngilizler (ve Fransızlar) olmak üzere Musul petrolünü paylaşan şirketleri telaşlandıracak, onlar da iddiaların gerçekliğini araştırmaya başlayacaklardır. Eğer II. Abdülhamit'in varislerinin iddiaları doğruysa, bu İngiliz mandasındaki Irak Devleti'nin çok önemli bir bütçe kaynağından mahrum olmasına yol açabilirdi. İşte bu mesele üzerinde duran bir muhtıra, Dışişleri Bakanlığına yapılacak olan mutabakatta Osmanlı Türkiye'sinden ayrılan topraklardan tazminat istenmeyeceği hükmünü ihtiva eden Sevr'in 240. maddesinin Lozan Antlaşması'nda da muhafaza edilmesini tavsiye ediyordu. Aksi takdirde, İngiltere, II. Abdülhamit'in varislerinden o toprakları satın almalıydı. Ama cari fiyatlarla değil de alındığı günün rayiciyle... Bu arada Sömürgele Bakanlığı Irak'ta Araştırma yaptırmıştı. Cox, II. Abdülhamit'in Musul'daki emlakinin Hassa'da değil de Maliye'de kayıtlı olduğunu sandığını, fakat bu konuda, ellerinde belge bulunmadığı için, kesin bir kanaat arz edemeyeceğini bildirmişti."¹¹⁶

Bölgedeki petrol kuyularının sahiplenilmesi hususunda bir başka girişimde II. Abdülhamit'in varisleri tarafından yapılan girişimlerdir. Varisler 25 Nisan 1922 tarihinde İstanbul Birinci Noterliğinde 'The Sultan Hamid Estates' ve 'Ottoman

115 Öke, a.g.e, s. 154, 155.

116 Aynı yer.

Imperial Estates' adıyla merkezi Amerika'da görünen iki şirket kurmuşlardır.¹¹⁷

Amerikalılar bütün çabalarına rağmen petrol konusunda bir türlü istedikleri şeyleri elde edememişlerdi. Ve her alanda çalışmalar yaparak Mezopotamya'ya aktif olarak girmeye çalışıyorlardı. Amerikalıların bu yöndeki faaliyetleri İngiltere'yi rahatsız etmiş olsa gerek ki, zaman içerisinde Churchill, Amerikalıların dışlanmasının uygun olmayacağını aksi takdirde Musul Sorunu'nun çözülmeyeceğini düşünerek Gülbenkyan aracılığı ile Amerikan şirketleri ile İngiliz çıkarlarını uzlaştırmaya çalışmıştır.

Bu konudaki ilk girişimin 1925 yılında olduğunu görüyoruz. Anglo-Persian, Royal Dutch/Shell ve Amerikan şirketlerini temsilen bir jeolog grubu Irak'ta araştırma gezileri yapmışlardı. Bu araştırma neticesinde Amerikalı jeolog, bölgenin birçok yerden daha fazla petrol vaat ettiğini bildirmişti. Bu çalışmalar neticesinde 1927 yılının Nisan ayında kazı çalışmaları yapılmaya başlanmış, 15 Ekim 1927'de ise Kerkük'ün Baba Gurgur bölgesinde petrol bulunmuştur. Aranılan petrolün nihayet uzun araştırmalar neticesinde bulunması ile beraber 31 Temmuz 1928'de bölge petroleri ile ilgili bir kontrat taraflar arasında imzalanmıştır. İmzalanan kontrata göre; Royal Dutch/Shell, Anglo-Persian, Fransız Şirketi ve Amerikan çıkarlarını korumak amacıyla kurulan Yakındoğu'yu Geliştirme Şirketi (Near East Development) ile beraber; her hissedar yüzde 23.75'lik bir pay alıyor ve Gülbenkyan'a da toplamda yüzde beşlik bir pay veriliyordu.¹¹⁸ Bu noktadan sonra Amerika bölgede istediğine kavuşmuş ve Müttefik Devletlerle eşit haklara sahip olmuş ve beraber hareket etmiştir. Bu döneme kadar ticari anlamda bir petrol üretimi de gerçekleşmemiş olduğundan Amerikan Şirketlerinin pek bir şey kaçırmadığı da ortadadır.

2. Yabancı Devletlerin Kendi Aralarında Yaptıkları Anlaşmalar ve Petrol Paylaşımları

Daha Birinci Dünya Savaşı'na girilmeden Batılı Devletler Osmanlı Devleti

117 Bardakçı, **a.g.m**, s. 4.

118 Yergin, **a.g.e**, s. 201.

hakkındaki fikirlerini değiştirmekte ve Osmanlı Devleti toprakları ile beraber yeraltı ve yer üstü kaynaklarını paylaşmak için kendi aralarında anlaşmalar yapmaktaydılar.

Bu ülkeler birbirileri ile karşı karşıya gelmemek için bu anlaşmaları kendi aralarında; bir kısmını gizli, bir kısmını da açık olarak yapmışlardır. Fakat Ortadoğu’da ki emperyalist faaliyetlerde Almanya’da aktif rol almak isteyince bu anlaşmaların boyutları belirlenen uygulama yöntemlerini aşmıştır. Musul bölgesinin kaderinin de çizildiği bu anlaşmaların başlıcaları ve konumuzla ilgili kısımları şu şekildedir:

2.1. Sykes-Picot-Sazanov Antlaşması

Bu anlaşma İngiltere, Fransa, Rusya arasında yapılmış olan gizli bir anlaşmadır. Adını İngiltere adına Sir Mark Sykes ve Fransa adına George-Picot görüşmecilerinden almıştır. Bu anlaşmaya göre Arap bölgesi manda haline getirilecek, İran ve Filistin arasındaki bölge ile Güney Irak’ı İngiltere alacak; Suriye, Adana, Mersin, Harput ve Musul bölgesini ise Fransa alacaktır.¹¹⁹

Bu anlaşmaya olur veren Rusya’nın payına ise Erzurum, Van, Bitlis Vilayetleri ile Van’ın güneyinde Fırat, Muş ve Siirt vilayetleri arasında kalan bölge ve Trabzon’un batısına kadar olan kıyı şeridi düşmektedir.¹²⁰

Sykes-Picot Antlaşması taraflar arasında onaylanmasına rağmen, petrol meselesi İngiltere için hâla bir problemdi ve petrole ihtiyaç duyan İngiltere için meselenin bir an önce çözülmesi gerekiyordu. Petrol ihtiyacı teminini sağlama bağlamak isteyen İngiltere, petrol talebini karşılayan şirketleri birleştirmeyi düşünmeye başlamıştı. Hükümet kendi kontrolünde olacak şekilde kanatları altında tek bir şirketin kurulmasını amaçlıyordu. İlgili şirketlerle yapılan görüşmelerde ilk aşamada mutabakat sağlanamamış, sadece 1917 yılında bir Petrol Ünitesi’ni teşkil edilebilmişti. İki yıl sonra ise, yeni bir komite kurulmuş, kontrol Sömürgeler Bakanı Walter Long’un eline verilmişti. “Kraliyet Petrol Siyaseti Komitesi” ise petrole ilgili

119 Çiftçi, **a.g.e**, s. 6, 7; “Gürel burada ki tanımlamayı Akka-Kerkük çizgisi olarak almış ve bu çizginin kuzeyini Fransa, güneyini de İngiltere’nin aldığı belirtmiştir.” Gürel, **a.g.e**, s. 57.

120 Melek, **a.g.e**, s. 16, 17.

bütün çalışmalarda genel koordinatörlüğü devralmıştı.¹²¹

Rusya’da Kasım 1917’de Bolşevik ayaklanmasının meydana gelmesi ve Rusya’nın harpten çekilmesini müteakip yönetimi devralan Bolşevikler yapılan gizli antlaşmaları ifşa etmişlerdir. Batılı Devletlerin yönlendirmesi doğrultusunda Osmanlılara karşı müttefiklerin yanında savaşan Araplar ifşa edilen anlaşma koşullarını öğrenince şaşırılmışlardır ama kendilerine bırakılacağı vaat edilen Suriye ve Irak bölgesinin müttefikler tarafından paylaşılmasını da kabul etmişlerdir.

2.2. Saint-Jean De Maurienne Antlaşması

Sykes-Picot Antlaşmasından pay alamayan İtalya kendi haklarının korunmamasından rahatsız olunca; 19 Nisan 1917’de İngiltere ve Fransa ile bir araya gelmiştir. İngiltere ve Fransa’nın, Sykes-Picot Antlaşmasında kendi aralarında bölüştükları yerlere sesini çıkartmayacak şekilde; Antalya, Konya, Aydın ve İzmir bölgesini kontrolü altına almayı kabul etmiştir.¹²²

2.3. Paris Barış Konferansı

Birinci Dünya Savaşı’nın bitmesini müteakip İngilizler Musul bölgesini Fransa’ya bırakmıştı. Fakat İngiltere bu durumdan hiçte hoşnut değildi. Bunun üzerine Musul Sorunu tekrar gündeme gelmiştir. Paris görüşmelerinden önce Londra’da kendi aralarında görüşmeler yapmışlardı. Fransa, bu görüşmeler neticesinde kendisi için önemli olan bazı bölgelerle beraber bir kısım imtiyazları almıştır. Musul bölgesi Fransız kontrolünden çıkmış ve buradaki zenginliklerden Fransa’ya pay verilmiştir. Paris Barış konferansından önce Londra’da bir araya gelen İngiltere ile Fransa Başbakanı Clemenceau’nun kendi aralarında yaptıkları görüşmeler neticesinde; Ruhr Havzası, Suriye ve Kilikya üzerinde Fransız istekleri, Musul ve Filistin bölgesinde de İngiliz istekleri taraflarca kabul edilmişti.¹²³ Bige (Sükan) Yavuz makalesinde 1918 yılında İngiltere ve Fransa’nın aralarında gizlice bir görüşme yaparak, Sykes-Picot Antlaşmasında değişiklik yapmaya karar

121 Öke, **a.g.e.**, s. 30-36.

122 Melek, **a.g.e.**, s. 8.

123 **a.g.e.**, s. 24, 25.

verdiklerini; Fransızların Musul'u vermeleri karşılığında, İngiltere'nin Turkish Petroleum Company'de ki Almanlara ait olan %25'lik payı Fransa'ya vereceğini belirtmektedir. Fransa daha sonra San Remo'da Almanların %25'lik payını alarak Musul Petrollerinde söz sahibi olmuştur.¹²⁴

18 Ocak 1919 tarihinde Osmanlı Devleti'nin geleceği ile ilgili kararların da alındığı Paris Barış Konferansı; ABD, İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya önderliğinde 32 ülkenin katılımı ile Paris'te toplanmıştı.¹²⁵ Karar alınması gereken konulardan bir tanesi de petrol mevzusuydu. Daha önceden kendi aralarında anlaşmalar yapmış olmalarına rağmen bu devletler hâla sahip olacakları petrol imtiyazlarını netleştirememişlerdi. Bu konuda kesin karara varmak için Paris'te 18 Nisan 1919'da bir araya geldiler ve yeniden paylarını belirlemeye çalıştılar. İngiltere'nin Petrol İşleri Başkanı Walter Long ile Fransa Petrol Ürünleri Genel Komiseri Henry Berenger kendi aralarında bir petrol anlaşması imzaladılar. Bu anlaşmaya göre Musul petrollerinin %70'i İngiltere'ye; % 20'si Fransa'ya; % 10 ise yerel yönetimlere verilecekti.¹²⁶ Mezopotamya'nın manda yönetimi İngiltere'ye bırakılırken, Fransa boru hattı vasıtasıyla İran ve Mezopotamya petrollerini İskenderun Limanına nakledecekti. Bu anlaşma çerçevesinde yapılan Berenger-Long petrol anlaşmalarından Fransa daha sonra memnuniyetsizliğini belirtmiş ve payının artırılmasını istemiştir.¹²⁷

28 Temmuz 1920'de Fransız senatosunda konuşan Victor Bernard ise Fransa'ya bırakılan bölgelerle ilgili olarak aksine memnuniyet ifade eden bir konuşma yapmıştır, konuşmasında şöyle demiştir: “*Clemenceau, Musul ve Filistin'i İngilizlere vererek, karşılığında Metz ve Strasbourg şehirlerini plebisit yapılmadan almış, ayrıca Saar havzası ve Ren bölgesini de alarak, Fransa tam bir güvenliğe kavuşmuştur. Aynı zamanda kömüre de sahip olmuştur.*”¹²⁸

İngiltere, Fransa için gerçekten hayati öneme sahip yerleri (Metz ve Strasbourg

124 Yavuz, **a.g.m.**, s. 114.

125 Yavuz, **a.g.e.**, s. 28.

126 Shwadran, **a.g.e.**, s. 201.

127 Melek, **a.g.e.**, s. 24, 25.

128 **Aynı yer.**

şehirleri ile Saar havzası ve Ren bölgesi) Fransa'ya vermiştir. Fransa'yı genel itibariyle memnun ederek, petrol konusunda Fransa'dan daha ileri bir görüşle hareket etmiştir. Fransızlar kömür yataklarına sahip oldukları için sevinirlerken, İngilizler Petrol bölgelerini Fransızlardan almasını bilmişlerdir.

2.4. San Remo Konferansı

Bu konferans neticesinde petrol konusunda mutabakata varılan hususlar şunlardır; katılımcı ülkelerin kendi aralarındaki petrol paylarındaki yüzde olarak hakları ile petrolden elde edilecek kârın şirketlere mi yoksa devletlere mi bırakılması hususlarıdır. San Remo'da bu pürüzler çözüme kavuşturulmuştur. Long-Berenger mutabakatından pek farklı olmayan bu konferansta alınan kararlar neticesinde Fransa, Almanların % 25'lik ham petrol üretim hissesini devralıyor ve böylece Türk Petrol Şirketinin % 25'lik hissesine sahip oluyordu.¹²⁹ Kalan % 75'lik hisse ile şirket yönetimi sürekli olarak İngiltere'ye bırakılıyordu.¹³⁰ Fransa, İran ve Mezopotamya'dan Akdeniz'e iki ayrı boru hattı ve Demiryolu yapımı ile petrol ulaşımının sorumluluğunu yükleniyordu.¹³¹

Bu konferans kararları ile İngilizlerin Fransızlara %25 pay vermeleri ve Amerikalıların konferans kararlarını ele geçirerek durumu öğrenmeleri Amerikalıların hoşuna gitmemiş ve Amerika İngiltere'yi protesto etmiş, farklı zamanlarda notalar vererek Açık Kapı politikasının uygulanmasından bahsetmiş ve alınan kararları tanımadığını duyurmuştur.¹³² Birinci Dünya Savaşında Amerika ile Osmanlı Devleti karşılıklı savaşmadığı için İngiltere de Ortadoğu petrollerinden Amerika'ya pay vermek istememiş ve mümkün olduğunca yapılan anlaşmaları gizli tutmaya çalışmıştır.¹³³ Bu mücadele 1928 yılına kadar devam etmiştir. Aşağıda görülebileceği gibi paylaşımın Amerikanın da pay alması Amerikan Açık Kapı politikasının gerçek anlamda ne ifade ettiğini göstermiştir. Amerika bölge petrollerinde pay sahibi olmuş ve mesele artık Amerika için de hallolmuştur.

129 Yavuz, **a.g.e.**, s. 83.

130 Öke, **a.g.e.**, S.114.

131 Shwadran, **a.g.e.**, s. 203.

132 Armaoğlu, "*Lozan Konferansı ve Musul Sorunu*", **Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul**, s. 115.

133 Shwadran, **a.g.e.**, s. 206.

Tarihi süreç içerisinde ileri de San Remo Konferansının bir sonucu olarak kurulan Turkish Petroleum Company'nin ismi değişmiş ve "The Irak Petroleum Company" olmuştur. Irak Petroleum Company'deki hissedarların payları ise şu şekilde şekillenmiştir: Near East Development % 23.75 (Amerikan imtiyazlarını korumaktadır); Royal Dutch/Shell grubunun % 23.75 (İngiliz-Hollanda); Anglo-Persian %23.75 (İngiliz); Companie Française % 23.75 (Fransız) ve Kalust Gülbenkyan % 5.¹³⁴

İngiltere San Remo'da, Milletler Cemiyeti'nin koruyuculuğu altında Irak üzerinde manda yönetimini de almıştır. Bütün bu anlaşmaların sonucunda görüldüğü gibi İngiltere her durumda kazançlı çıkmış ve her zaman müttefiklerinden daha fazla pay alarak (yaklaşık % 50) konumunu korumasını bilmiştir.

Yapılan anlaşmalar ve görüşmelerden de açıkça görülmektedir ki; alınan kararlar Osmanlı Devleti'nin gıyabında alınmakta ve bu kararların alınmasında bir sakınca görülmektedir. Osmanlı Devleti zayıftır, savaştan yenik ve yorgun çıkmıştır. Sömürgeci devletlere göre Osmanlı Devleti pek tabiki alınan kararlara harfiyen uyacaktır. Tespit doğrudur, Osmanlı Devleti; saltanatı, halifeliği ve İstanbul'u koruyabilmek için her türlü koşulu ileride kabul edecektir. Ancak Osmanlı Devleti sadece İstanbul'dan ve saltanattan oluşmamaktadır. Osmanlı Devleti'nde Anadolu diye de bir yer vardır ve için için yanmaktadır. Galip devletlerin doğru tespit edemediği husus, Anadolu halkının ve başındaki kumandanlarının özgürlüklerine olan düşkünlükleridir. Osmanlı Devleti toprakları üzerinde ki petrol paylaşımları Ankara Hükümeti açısından ülkenin özgürlüğünden sonra gelmektedir. Kurtarılması gereken en önemli ve ilk sırada gelen şey halkın canı, malı ve namusudur. Osmanlı Devleti tarafından savaşın galip devletlerine terk edilen bu değerlerin geri alınması yabancıların ekonomik çıkarlarından daha kıymetli ve önemlidir. Dolayısıyla Ankara Hükümetinin hedefi tam bağımsızlığı geri almaktır müteakiben ekonomik kayıpların kazanımı gelmektedir.

134 Karadağ, **a.g.e.**, s. 117-121; "Yaptığımız araştırmalar bu şirketin Amerikan İmtiyazlarını koruduğu ve Standard Oil of New Jersey ile Socony'den teşekkül ettiğini göstermiştir."; Leeman, **a.g.e.**, s. 11.

İ k i n c i B ö l ü m

MUSUL'UN SORUN HALİNE GELMESİ VE ASKERİ ÇÖZÜM ARAYIŞLARI

1. Musul'un Sorun Haline Gelmesi

Birinci Dünya Savaşı henüz başlamadan İngiltere'nin Musul bölgesinden imtiyaz istekleri sürekli artıyordu. Bu yolda her şeyi deniyor, hatta Osmanlı Devleti tarafından paraları ödenen zırhlı gemileri bile vermemekle tehdit ediyorlardı. Osmanlı Devleti üzerindeki baskının artması, savaş belirtilerinin gözükmesi ve Osmanlı Devleti'nin herhangi bir savaşta İngiltere yanında yer almak arzusu istenen imtiyazın İngilizlere verilmesini zorunlu kılıyordu.¹³⁵ Bu konuda görüşmeler yapmak amacıyla Londra'ya bir heyet gönderilmiş ve görüşmeler yapılmıştı. Aynı zamanda 1914'ün Mart ayında Londra'da Deutche Orient Bank ile Royal Dutch/Shell aralarında bir anlaşma imzalamışlardır. Osmanlı heyeti ile İngilizler arasında yapılan görüşmelerde ise Osmanlı Devleti'nden Cavit Bey daha sonra onun yerine Gülbenkyan katılmış ve Gülbenkyan İngiltere ile petrol anlaşmalarını yapmıştır. Bu süreç esnasında Osmanlı Devleti Almanya'nın yanında Birinci Dünya Harbine girmiş, lakin savaş bitiminde yapılan Ateşkes Anlaşması ile beraber İngilizler Musul bölgesine bir daha çıkmamak üzere girmişlerdir.

1914'ün Mart ayında Londra'da bir araya gelen Deutche Orient Bank ile Royal Dutch/Shell'in aralarında yaptıkları anlaşma neticesinde "The Turkish Petroleum Company Limited" şirketini kurmuşlardır. Şirketin isminde Türk kelimesini muhafaza edenler, klasik sömürgeci yaklaşımla şirket içinde maalesef Türklük namına bir şey bulundurmaya lüzumlu görmemişlerdi. Şirketin yeni hisse oranları şu şekilde idi: Hisselerinin % 50'si İngiliz Bahriyesi ve Haberalma servisinin hâkim olduğu aynı zamanda İran'da da çalışan D'Arcy grubuna, % 25'i yine İngiliz menşeli

135 Karadağ, a.g.e, s. 116.

Anglosakson Petroleum'a,¹³⁶ % 25'i de gerçekte birbirlerine düşman veya rakip olarak gördüğümüz Alman Deuche Orient Bank'a aitti. Bu şekilde hisse paylarına bölünen şirket 30 Mart 1914'de Irak bölgesindeki petrolle ilgili istedikleri imtiyazı Osmanlı Devleti'nden almıştır.¹³⁷

Bin yıldan daha fazla bir zaman Türklerin yerleştikleri, yaşadıkları ve yaklaşık dört yüz yıl Osmanlı Devleti egemenliğinde kalmış olan Musul Vilayeti Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi ve Mondros Ateş-Kes Anlaşması ertesinde İngiltere'nin kontrolü altına girmiş ve 1926 yılı itibariyle de Türkiye'nin etki alanından tamamen çıkmıştır.

Gerçekte 27 Ekim 1918 tarihinde başlayan ve dört gün farklı saatlerde devam eden Mondros Ateş-Kes Anlaşması görüşmeleri 30 Ekim 1918'de akşam 20:03'te imza edilmiştir.¹³⁸ Mondros Ateş-Kes Anlaşmasının toplam 25 maddesi vardı ve bunlardan 7. sırada olanı galip devletlere istedikleri zaman istedikleri yerleri işgal edebilme hakkı vermektedir.

Osmanlı Devleti büyük çöküntüler yaşarken İngilizler savaştan galip çıkmış olmanın rahatlığıyla, Ateş-Kes Anlaşması olmasına rağmen, Türkiye'nin Irak hududunda durmak istemiyor ve menfaatlerini gerçekleştirebilecek yerlere kadar gitmek için hem askeri hem de siyasi olarak Osmanlı Hükümeti üzerine baskı yapıyorlardı. Altıncı Ordu Kumandanı Ali İhsan Paşa, Başkomutanlıktan 31 Ekim 1918 saat 18.⁰⁰'de alınan şifreli telgraf¹³⁹ emriyle Musul bölgesinden nasıl çekildiğini şu cümlelerle ifade ediyordu:

“İstanbul'da Sadrazam ve Başkumandan Vekili İzzet Paşa'dan aldığımız direktif ve 9 Kasım 1918 tarihli tebliği üzerine, Musul'u 10 Kasım 1918'de

136 “Royal Dutch/Shell olması gerektiği kanaatindeyiz. Çünkü Anglosakson grubu D'Arcy'nin de içinde bulunduğu gruptur ve Anglo-Persian Oil Company olarak da bilinmektedir.”

137 a.g.e, s. 117, 118.

138 Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Irak- -İran Cephesi 1914-1918**, c. III, Ks. 2, Ankara, 2002, s. 609.

139 Zekeriya Türkmen, **Musul Meselesi (Askeri Yönden Çözüm Arayışları 1922-1925)**, Ankara , 2003, s. 15.

*İngilizlere bırakarak Altıncı Ordu Karargâhını Nusaybin kasabasına çekmişim...*¹⁴⁰

Ali İhsan Paşa'ya göre İngilizlerin niyeti Ermeniler için Altı Şark vilayetini işgal etmek ve buralarda Ermenilere muhtariyet vermektir. Dahası, Ali İhsan Paşa'nın fikrine göre, İngilizler Kuzey'e çıkış yolu aramakta ve Kafkasya'ya uzanarak, Batum ve Bakü'yü işgal ederek, buradaki petrol tesislerinden istifade etmeyi hedeflemektedirler.¹⁴¹

Hâlbuki Misak-ı Millî, Erzurum ve Sivas'ta yapılan çalışmalar neticesinde Arap topraklarını dışarıda bırakmış, Türk ve Müslüman çoğunluğun bulunduğu Musul Vilayetini Millî Hudutlar içerisinde kabul etmişti ve bu Misak-ı Millî 28 Ocak 1920'de Osmanlı Meclisince yapılan son gizli toplantıda da oy birliği ile kabul edilmişti.¹⁴² Alınan bu karar 17 Şubat 1920'de Türk ve Dünya kamuoyuna duyurulmuştu.¹⁴³

Musul'u Millî Hudutlar içerisinde kabul eden Misak-ı Millî'nin birinci maddesi, Türkiye'nin güney sınırlarını tarif etmektedir. Bu maddeye göre; "*Osmanlı Devleti'nin özellikle Arap çoğunluğun yerleşmiş olduğu ve 30 Ekim 1918'de düşman ordularının işgali altında kalan bölgelerin geleceğinin haklarını serbestçe açıklayacakları rey sonucu belirlenmesi gerekir; söz konusu mütareke çizgisi içinde din, soy ve toplum ilişkileri ile çevrelerinin koşullarına saygılı Osmanlı-İslam çoğunluğunun yerleşmiş bulunduğu kesimlerin tümü ister eylem, ister bir hükümle olsun, hiçbir nedenle birbirinden ayrılmayacak bir bütündür.*"¹⁴⁴ Ama unutmamak gerekir ki Misak-ı Millî bu kadar dar ve sadece hudutları tanımlayan bir yapı içerisinde kabul edilmemelidir. Misak-ı Millî'de adındaki Millî kavramından da anlaşılacağı gibi bir ulus devlet kavramına doğru gitmek hedeflenmiştir. Türklerin ve Millî Mücadele'de de görülebileceği gibi kendisini Türklere yakın hisseden toplulukların yaşadıkları bölgeleri kapsayan ve egemenliğin hiçbir kısıtlamaya bağlı olmamasını öngören tutarlı ve kararlı bir öngörü, bir plan, ulaşılması ve yaşama

140 Cemal Kutay, **Siyasi Sürgünler Adası Malta**, İstanbul, 1978, s. 117, 118.

141 Öke, **a.g.e.**, s. 44, 45.

142 Savaş, **a.g.e.**, s. 52.

143 Fahir Armaoğlu, "*Tarihi Perspektif İçinde Misak-ı Milli'nin Değerlendirmesi*", **Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul**, Ankara 1998, s. 18.

144 Buyan, **a.g.e.**, s. 92.

olasılığı çok yüksek bir hedef olarak ortaya konmuştur ki zamanda bunu haklı çıkarmıştır.

Misak-ı Millî'ye göre Musul, Türk toprakları içerisindeydi. 1 Mayıs 1920 tarihinde Mustafa Kemal Atatürk TBMM'de yaptığı konuşmada Musul ile ilgili politikayı şu şekilde ortaya koymuştur:

*“Hep kabul ettiğimiz esaslardan birisi ve belki birincisi olan hudut meselesi tayin ve tespit edilirken, Hudud-ı Millîmiz, İskenderun'un cenubundan geçer, şarka doğru uzanarak Musul'u, Süleymaniye'yi, Kerkük'ü ihtiva eder. İşte Hudud-ı Millîmiz budur.”*¹⁴⁵

17 Şubat 1920'de Misak-ı Millî, Türk ve Dünya kamuoyuna duyurulmuş olmasına rağmen; galip devletler Osmanlı Devleti toprakları içerisinde bir kısım yerleri işgal ederek kontrolleri altına almak istiyorlardı. Haksız işgallere meşruluk kazandırmanın yolunda Sevr Barış Antlaşmasından geçiyordu. Üç kıtada at koşutran muazzam Osmanlı İmparatorluğu, Sevr Antlaşması ile Anadolu içlerine hapsedilmek isteniyordu. Sevr, aslında bir Barış Antlaşmasından öte açık bir pasta paylaşma, yağmalama anlaşmasıydı. Galip devletler Osmanlı Devleti'nde iktisadi yönden zengin olan, stratejik olarak önemli gördükleri ve gelecek vaat eden her yeri kendi aralarında paylaşıyor veya kolayca kontrol edebilecekleri ve istikrarın zor sağlanabileceği yapılanmalara gidiyorlardı. Anadolu toprakları içerisinde Türklere layık görülen bölgeler ise hiçbir zaman garanti altında olmamıştı. Bu antlaşmaya göre Anadolu belli bölgelere ayrılmakta ve her bölgede ayrı ayrı galip devletlerin nüfuzu altına girmekteydi. Bu bölgelerde kurulacak yeni devletler ve Anadolu toprakları üzerinde kurulacak mandater yönetimler bile görüşmelere konu olmuştu.

Barış Antlaşması diye sunulan bu acımasız plan “...Osmanlıyı temsil eden üç Türk delegesine sunuluyor, onlarda sessiz sedasız bu anlaşmayı imzalıyor ve Sultan da bu anlaşmayı kabul ediyordu”.¹⁴⁶ Böylece bir zamanlar yedi düvelle savaşan koca Osmanlı İmparatorluğu'nun zat-ı şahanesi halife sultan kendi defterini kapatarak

145 Türkmen, **a.g.e**, s. 31, 32.

146 Kutay, **a.g.e**, s.117-118.

tarih sayfalarına nakil olmaya başladığını kabul ediyordu.

Sevr Barış Antlaşması, Osmanlı Devleti'nin tarihten silinmesinin başlangıcı olarak kabul edilebilir. Sevr Barış Antlaşması ile galip devletler Osmanlı Devleti topraklarının hemen hemen her yerini işgal etmişler, Türklere Anadolu toprakları içerisinde çok az bir toprak parçası bırakarak yaşam alanlarını iyice daraltmışlardır. Osmanlı yetkilileri de kendi batırdıkları gemiyi kurtaramadıklarını görünce usul usul galip devletlerin her istediğini kabul etmişler ve kendilerini tarih sayfasından silmeye kararlı olan bu devletlerden medet umar hale gelmişler ve teslimiyetçi bir ruhla İtilaf Devletlerinin her dediğini kabul etmişlerdir.

Sevr Antlaşması kısa bir süre içinde yapılan bir çalışmanın ürünü değildir. Anlaşma taslağı yıllar öncesine dayanan galip devletlerin kendi aralarında yaptıkları Sykes-Picot-Sazanov Antlaşması, Saint-Jean De Maurienne Antlaşması, Paris Konferansı, San Remo Konferansı gibi anlaşma ve görüşmeleri temel almış bir anlaşma görünümündedir. Fark bu anlaşmalarda gizlice bölüşülen yerlerin Sevr'de daha açık bir şekilde beyan edilmesidir.

Sevr Antlaşmasına göre parça parça edilen Türkiye topraklarının doğu ve güneydoğusu ile ilgili paylaşımı uzmanlar şu şekilde dile getirmektedirler:

*“...Güneydeki Arap vilayetleri yabancıların manda yönetimlerine verilmişti. Osmanlı Devleti'nin Doğu bölgeleri Ermenistan ve Kürdistan Devletleri olacaktı...”*¹⁴⁷

“...Fransa ve İngiltere, Sykes-Picot Antlaşmasında belirtildiği şekilde Türk toprakları üzerine oturdular. Mezopotamya, Suriye, Filistin ve Çukurova'da manda yönetimleri kurulacaktı. Fakat bu anlaşmada bu konu ile ilgili hükümler hiçbir kesinlik taşımadığı için, adı geçen toprakların ilhakına kadar yol açtı. İngiltere Mezopotamya'da bütün petrol haklarını kendine aldı. Artık ortada Osmanlı

147 Arnold J. Toynbee, **Türkiye Bir Devletin Yeniden Doğuşu**, (Çev. Kasım Yargıcı), İstanbul , 1971, s. 93-95.

*İmparatorluğu yoktu...*¹⁴⁸

Yukarıda uzmanların değerlendirmeleri yanında Sevr'in katı ve acımasız şartları da görülmektedir. Bu koşulları maalesef İstanbul Hükümeti ve Sultan kabul etmiştir. Ama Erzurum ve Sivas kongrelerinde toplanan ve ilerde Ankara'da kurulacak ve Türkiye'nin geleceğinin önünü açacak bir hükümet olacak Ankara Hükümeti kendisine Misak-ı Millî Hudutlarını düstur edinerek, Sevr Antlaşmasını tanımamışlar ve kendi koydukları şartları da Birinci Dünya Savaşı'nın galip devletlerine kabul ettirmesini bilmişlerdir.

2. Askeri Çözüm Arayışları

Lozan Barış Antlaşması öncesindeki süreçte; Musul Sorunu'na yönelik çözüm arayışları içerisinde askeri harekâtlarla ulaşılabilecek çözüm yöntemleri de düşünülmüştür. Mim Kemal Öke, kitabında 1922 yılında Musul bölgesine planlanan ve belli bir süre uygulanan askeri harekâtlarla ilgili şu bilgileri vermektedir:

*“1922 gerek Türkiye ve gerek İngiltere için Musul'a taarruz yılı olarak tarihe geçecektir. 1 Şubat'ta Mustafa Kemal, Millî Müdafaa Vekâleti'ne “Faysal'ın Irak'ta Hükümet kurmak, İngilizlerin de Musul ilini siyasi manda altında bulundurmak isteği, yapılan siyasi faaliyetlerden anlaşılmaktadır. Bu sebeple esasen Misak-ı Millî sınırları içinde kalan Musul ilinin kurtarılması amacıyla Revanduz bölgesine bir kısım kuvvet gönderilmesi” talimatını verecekti. Bu görev, Suriye'de ve Antep cephesinde çeşitli görevler almış olan Kaymakam Özdemir Bey'e (Ali Şefik Özdemir) verilecektir.”*¹⁴⁹

Özdemir Bey yapılan askeri harekâta başarılar kazanmaya başlamış, 7 Eylül 1922'de Genel Kurmay Başkanı Fevzi Paşa, Musul ilinin kurtarılması için Doğu ve El Cezire cepheleri komutanlıklarına telgraf çekerek, Musul'un silahla alınacağı mesajını iletmiştir. Bu sıralarda Londra Konferansı'nın sonuçlanmaması ihtimali belirlediğinden, Boğazlar ve Batı Anadolu'da Yunan tehdidinden dolayı kuvvetli

148 Edward M. Earle, **Bağdat Demiryolu Savaşı**, (Çev. Kasım Yargıcı), İstanbul, 1972, s. 330.

149 Öke, **a.g.e.**, s. 129.

bulunulması gerekmiştir.¹⁵⁰ Bundan dolayı El Cezire cephesi emrine gönderilecek uçak bölüğünün, Genel Kurmay Başkanlığı'nın 23 Aralık tarihli emriyle Batı Cephesine verilmesi bildirilmiştir. Türkiye, Musul'a harekât yapma kararını almıştır. Fakat Konferansın başlamasıyla askeri yöntemlerden bir süre için vazgeçilip diplomasi usullerine ağırlık verilmek istenmiştir.¹⁵¹

27 Şubat 1923'de Lozan görüşmelerinin önünün tıkandığının hissedildiği ve Millî Mücadele'yi bizzat yaşayarak benliğine bu bilinci tam olarak oturtmuş mebuslarca Musul'un İngiltere'ye bırakılma endişesi yaşandığı bir anda çözüme giden yolun engellendiğini fark eden Mustafa Kemal Paşa, "*Bugün suhuletle hepimiz anlayabiliriz ki Musul'u vermemekte ısrar edersek muharebeye dâhil oluruz. Efendiler Misak-ı Millî'de hudut meselesi birinci maddenin daire-i şümulindedir. Misak-ı Millî şu hat, bu hat diye hiçbir vakitte hudut çizmemiştir. O hududu çizen şey milletin menfaati ve Heyet-i Celile'nin isabet-i hazarıdır. Yoksa haritası mevcut bir hudut yoktur... Musul Sorunu'nu bugünden halledeceğiz, ordumuzu yürüteceğiz, bugün alacağız dersek, bu mümkündür, Musul'u gayet kolaylıkla alabiliriz. Fakat Musul'u aldığımızı müteakip, muharebenin hemen hitam bulacağına kani olamayız. Şüphesiz orada bir harp cephesi açmış olacağız*" şeklinde görüşünü bildirmiştir.¹⁵²

Lozan Barış Konferansı toplanmadan önce; İngilizler de Musul'da kontrolü ve üstünlüğü ele geçirmek için büyük gayretler sarf etmişlerdir. İngiliz uçakları Ekim 1922'de bölgedeki bir kısım köyleri bombalamışlar, propaganda faaliyetlerinde bulunarak bölgedeki aşiretleri kendi yanlarına çekmeye çalışmışlardır.

Lozan Konferansı devam ederken Musul'daki İngiliz-İrak birlikleri, 8 Nisan 1923'de birisi Hodran Suyu üzerinden Şeytan Boğazı, diğeri Büyük Zap suyu vadisinden Serderya istikametinde olmak üzere, iki koldan yeniden harekete geçmişlerdi. İngiliz general Revanduz bölgesine yoğunlaşmış, İran yolunu tutmuş ve ağır kış koşulları altında Özdemir Bey ve adamlarını zor duruma sokmak

150 **Musul ve Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)**, s. 40.

151 Öke, **a.g.e.**, s. 147.

152 **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, c. IV, 1985, s. 1318, 1319.

istemiştir.¹⁵³ Bu harekât neticesinde Özdemir Bey'in Hakkâri ile irtibatı kesilmiş, müfrezesi çok hassas bir duruma düşmüştür. Bölgede daha fazla kalamayacağını anlayan Özdemir Bey, 23 Nisan'da¹⁵⁴ İran'a çekilmeye başlamıştır. Burada İran makamları müfrezenin silahlarını ellerinden alarak, kendilerinin Türkiye'ye geçmelerine izin vermişlerdir. Böylece, Özdemir Bey, 10 Mayıs'ta Van'a ulaşacak ve 1922 yılında başlayan Türk askeri harekâtı bu noktada nihayetlenecektir.¹⁵⁵

Galip devletlerin bu bölgedeki emperyalist yaklaşımları ve bu konunun uzun süreye yayılarak çözümünü farklı platformlara taşınmaları, her türlü alternatif yöntemle çözüm arayan Türkiye açısından istenen sonucu vermemiştir. Musul bir sorun olarak görüşmelerde ele alınmış ve uzun süre çözülemeyen konular arasında kalmıştır. Musul Sorunu yapılacak görüşmelerde halledilememiş ve günümüzde bile Musul'dan vazgeçmek kabul edilememiştir.

153 Türkmen, **a.g.e**, s.77.

154 “*Bu tarih aynı zamanda Lozan'da yapılan ikinci dönem görüşmelerinin başlangıç tarihidir.*”

155 Öke, **a.g.e**, s.168, 169.

Ü ç ü n c ü B ö l ü m

MUSUL SORUNU İLE İLGİLİ YAPILAN GÖRÜŞMELER VE PLANLANAN ASKERÎ HAREKÂT

Musul Sorunu, görüşmelerde Türkiye'nin Asya'da ki güney sınırlarının çizilmesine ilişkin bir mesele olarak ortaya çıkmıştır. İngiltere tarafından sırf bir sınır sorunu olarak gösterilmek istenen bu sorun, Türkiye açısından ülkenin bir parçasının ve onun üzerinde yaşayan halkın kaderinin saptanması anlamına gelmektedir.

Ankara Hükümeti, bütün dünyaya, Musul topraklarını Misak-ı Millî hudutları içerisinde yer aldığını belirtmiş olmasına rağmen Musul toprakları İngilizler tarafından haksız yere işgal edilmiş, galip gelmiş olmanın verdiği güvenle İngilizler bu topraklar üzerindeki emellerinden vazgeçmemişler ve yapılan görüşmelerde bu konuyu neredeyse çözümsüzlük aşamasına getirmek için her şeyi denemişlerdir. Dünya kamuoyunu yanlarına almak maksadıyla bu bölgelerin istikrarsız durumda olduğu kanaatini uyandırmak için meselenin çözümünün her aşamasında Anadolu da ve Irak da bulunan her türlü grubu kışkırtmış ve isyana sürüklemişlerdir. Bu isyanların çıkmasını sağlamak için her türlü yola başvurmuş, maddi harcamalardan ve gerçekleşmesi zor olan vaatlerde bulunmaktan geri kalmamış, 1921 yılında Faysal'a taç giydirek kendi görüşlerince meseleyi çözmüşlerdir. İngilizlere göre kurulmuş bir Irak Devleti vardır ve bu yüzden mesele; bir sınır hattı belirleme meselesidir. İşte bu koşullar altında Ankara Hükümeti temsilcileri görüşmelerde elinden gelen her şeyi yapmaya çalışmış ama netice itibariyle muvaffak olamamıştır.

İsmet Paşa Türkiye'nin zorlu Kurtuluş Mücadelesinden çıkıp sulh için Lozan'a gidişini şöyle dile getirmiştir: *“Türkiye'nin durumu hepsinden daha güç olmuştur. Türkiye, herkesin 1918'de bitirdiği muharebeye, daha dört sene devam etti. Memleketi işgal altında idi. Her taraftan istila ve fîli hâkimiyet silahla devam ediyordu. 1922'de, birden bire, askeri vaziyet, galiplerin hiç ihtimal vermedikleri*

kesin bir netice ile yani Türk zaferi ile yeni bir safhaya girdi. Büyük galip devletler, yardım ettikleri küçük ortaklarıyla, muharebeyi devam ettirmişler ve dört sene içinde, bizi, içeriden Padişah Hükümeti, karışıklıklar ve sona kadar Yunan ordusuyla amana düşüreceklerini zannetmişler, muvaffak olamamışlar, 1918 galibiyetinden farklı bir vaziyete düşerek, bizi sulh masasına çağırmışlardır.”¹⁵⁶

1. Lozan Barış Konferansı

Dışişleri Vekili Yusuf Kemal Bey’in görevinden istifa etmesi üzerine¹⁵⁷ 27 Ekim günü, Garp Cephesi Komutanı İsmet Paşa, Dışişleri Vekilliği’ne seçilmiş ve 3 Kasım’da TBMM, Barış Konferansı’nda Türkiye’yi temsil edecek delegeleri belirlemiştir. Buna göre İsmet Paşa Başdelege,¹⁵⁸ Maliye Bakanı Hasan Bey¹⁵⁹ ve Sağlık Bakanı Dr. Rıza Nur¹⁶⁰ da diğer delegeler arasında yer almışlardır. Ertesi gün yaklaşık kırk kişiden oluşan Türk delegasyonu Ankara’dan Lozan’a yola çıkmıştır.

Başdelege İsmet Paşa, Lozan’a kısa bir talimatla gitmiştir. Bir Bakanlar Kurulu toplantısında çarçabuk kaleme alınan talimatta, Musul ile ilgili konular ve ödün verilmeyecek konularla ilgili maddeler bu talimatta şu şekilde yer almıştır:

“1. Şark Hududu: “Ermeni Yurdu” mevzu-ı bahs olamaz. Olursa inkıta-i müzakereyi mucip olur,¹⁶¹

2. Irak Hududu: Süleymaniye, Kerkük ve Musul livaları istenecektir. Konferansta bundan farklı olmak üzere tehassül edecek şekil için heyet-i vekileden talimat alınacaktır. Petrol ve sair imtiyazat meselesinde İngilizlere bazı menafi-i iktisadiye temini görülebilir,

5. Kapitülasyonlar kabul edilemez. İnkıta-i müzakere hususu lazım gelirse,

156 Seha L. Meray, **Lozan Barış Konferansı-Tutanaklar Belgeler**, T. I, C. I., K. I, Ankara 1969, s. 342-375.

157 E. Semih Yalçın, “*Misak-ı Milli ve Lozan Belgelerinde Musul Sorunu*”, **Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul**, Ankara 1998, s. 160.

158 “*Başmuraahas.*”

159 “*Saka.*”

160 Ali Naci Karacan, **Lozan Konferansı ve İsmet Paşa**, İstanbul 1943, s. 38.

161 “*Görüşmeler kesilir.*”

yapılır,”¹⁶²

Rize mebusu Dr. Abidin Bey’in 3 Ocak 1922 tarihli oturumda söylediği sözleri görmek bile Türk Hükümeti’nin Musul hakkında verilen talimat konusunda ne kadar samimi olduklarını kanıtlamaya yeterlidir. Dr. Abidin Bey bu oturumda şöyle konuşmuştur:

“Efendiler bizim sehpa-yı hayatımızdan birisi de Musul’dur. Arkadaşlar, Musul’da yüz binlerce, milyonlarca dindaşımız ve aynı lisanla mütekelim¹⁶³ kardeşlerimiz vardır. Biz Musul’un İngilizler gibi, gaz yağlarına âşık değiliz. Fakat onlar kendi malımız olduğu için Lord Curzon’a elbette satacağız. Binaenaleyh Musul hudutlarımızın tamamından bir santimine kadar vermeyeceğiz. Ayrıca Revanduz’a kadar bizim olacak. İran’la aramızda Hıristiyan olmayacak”¹⁶⁴.

Lozan Konferansına, Türkiye, İngiltere, Fransa, Japonya, Yunanistan, Yugoslavya; Boğazlar meselesi konuşulduğu zaman da Sovyetlerle, Bulgarlar katılmışlardır. Amerika ise yalnız müşahit bulundurmıştır.

20 Kasım 1922 tarihinde Lozan’da görüşmeler açılış konuşmasıyla başlamış ve görüşmelerin yapılması için üç komisyon kurulmuştur. Bu komisyonlar:

1. Arazi ve Askerlik Komisyonu (Başkanı, İngiliz Lord Curzon)
2. Yabancılar ve Azınlıklar Komisyonu (Başkanı, İtalyan Markis Garoni)
3. Maliye ve Ekonomi Komisyonu (Başkanı, Fransız Barrere)

Lozan’da yapılan görüşmelerde İngilizler Irak sorunu ile; Fransa Suriye sınırı ve Osmanlı Devleti’ne verdiği borçlarla; İtalya yalnız ekonomik meselelerle; Rusya da Boğazlarla ilgili olarak aktif rol almışlardı. Yunanlılar ise savaştan yenilerek çıkmış oldukları için herhangi bir iddiaları yoktu. Bu devletlerin birleştikleri tek nokta, kapitülasyonlar ve elde etmiş oldukları imtiyazları sürdürmek konuları idi. Arazi ve Askerlik Komisyonu, Başkanlığını yapan Lord Curzon’un daha önceleri Hindistan Genel Valiliğini yaptığını ayrıca İngiltere Savaş Kabinesi üyesi olduğunu hatırlayarak, Lozan oturumundaki görüşmeleri bu bakış açısıyla irdelemek doğru

162 Buyan, a.g.e, s. 99, 100.

163 “Konuşan.”

164 TBMM Z. C., c. XXVI, s. 180.

olacaktır. Curzon meseleye uzak bir insan olmamakla beraber aksine konuya hakim bir uzman olarak Lozan'da bulunuyordu. Lozan görüşmeleri sekiz aydan fazla devam etmiş ve iki ayrı dönemde yapılmıştır. Birinci dönem 20 Kasım 1922'de başlamış ve 4 Şubat 1923'de görüşmelere ara verilmesiyle bitmiş, ikinci dönem görüşmeleri ise 23 Nisan 1923 tarihinde başlamış ve 24 Temmuz 1923 tarihinde imza töreni ile sona ermiştir.

Diplomatik anlamda Musul ile ilgili resmi görüşmeler Lozan Barış Antlaşması kapsamı içerisinde Arazi Komisyonunda görüşülen hususlardan bir tanesidir. Musul Sorunu ve İngiltere, Ankara basınında en fazla gündeme gelen haberler arasında yer almıştır. O dönemde Türk kamuoyunun Musul Sorunu'na karşı duyduğu hassasiyet ve İngiltere'ye karşı beslediği öfke basın-yayın organlarından rahatlıkla takip edilebilmektedir.¹⁶⁵

Mesele önce ikili görüşmeler yapılarak çözülmeye çalışılmış, fakat bir netice alınamayınca Komisyondaki görüşmelerde çözüm arayışları devam etmiştir. 28 Kasım 1922'de İsmet Paşa, İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon ile Musul konusunu görüşmüş; 6 Aralık 1922 tarihinde de ikinci delegemiz Dr. Rıza Nur Bey, Curzon ile özel olarak görüşmüştür.¹⁶⁶ Dr. Rıza Nur Bey, Musul'un Türklere bırakılması halinde İngilizlerin her bakımdan memnun edileceğini teklif etmiş, fakat Lord Curzon tarafından bu teklif kabul edilmemiştir.

Öke, İsmet Paşa ile Lord Curzon arasında Musul Sorunu ile ilgili olarak yapılan özel görüşmeleri kitabında şu şekilde yorumlamıştır:

“Bu arada İsmet Paşa'da bilerek ya da bilmeyerek (veya bizim anlam veremediğimiz bir nedenden dolayı) Musul Sorunu'nu Londra'yı mahcup bırakacak açık birleşimlerde değil de, İngiliz Heyeti ile ikili ve çoğu kez otel odalarında görüşmelerle ele almayı tercih edecektir. Bu yöntem, İngiliz kirli çamaşırlarının ortaya dökülmesini hiç arzulamayan Lord Curzon tarafından sevinçle benimsenmiş olmalıdır. 27 Kasım günü sabah kahvaltısında Curzon, İsmet Paşa'nın ağzındaki

165 İlhan Aksoy, **Lozan Görüşmeleri Ara Döneminde Ankara Basınında Dış Haberler**, Samsun, 1996, s. 5.

166 **Musul ve Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)**, s. 42.

baklayı çıkardığını müjdeleyecektir. Curzon'un beklediği bu kelime "Petrol"dür. Paşa, Türkiye'nin fakir bir ülke olduğunu ifade edecektir. Curzon ise Musul Sorunu'nun petrolle ilgisi olmadığını, bu konunun şirketlerle özel görüşmelerde ele alınmasını tercih ettiğini söyleyecektir. İsmet Paşa, Curzon'un teklifini kabul edecektir.

6 Aralık sabahı ise Türk ikinci delegesi Rıza Nur Bey, Curzon'u otelinde ziyaret ederek Musul konusunda özel bir görüşme yapacaktır. Rıza Nur Bey, Musul Türklere bırakıldığı takdirde diğer ihtilaf konularında Ankara ile derhal antlaşma sağlanabileceğini belirtecektir. Curzon ise Dışişlerine yazdığı notta Türklerin Musul taleplerinin ne kadar gerçek ve samimi olduğunu hala çıkaramadığını kaydedecektir. Curzon, Türklerin petrol meselesini gündeme getirerek İngiltere'yi dünya kamuoyunda sömürgecilikle suçlamak için Musul'a bel bağladıklarına inanmaktadır. Ne var ki, Curzon bu taktiğin idraki içindedir..."¹⁶⁷

Lozan'da çözülmesi en zor meselelerden birisidir Musul Sorunu. Meselenin çözümünün gerçekten zor olduğunu gösteren ve İsmet Paşa'nın halet-i ruhiyesini yansıtan telgraflardan birine bakacak olursak o günlerde diplomatik alanda verilen mücadeleyi bir nebze olsun anlayabiliriz. 11 Aralık'ta İsmet Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya giden telgraf şöyledir:

"Başkumandan Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine,

Tel. No. 83

11 Aralık 1922

Sihhatiniz ve vaziyete dair ihtisasınız hakkında malumat itasını istirham ederim. Mesaili esasiyenin hemen kâffesinde dayanıp kaldık. Belki hepsini birden mütekebil pazarlıklar ile birden çıkaracağız. Ancak Boğazlardan sefain-i harbiyenin geçmesini İstanbul için tehlike mahiyetinde kabul etmeğe asla mütemayil değiller... Musul işi ağırdır...

İsmet"¹⁶⁸

167 Öke, **a.g.e.**, s. 148, 149.

168 Bilal N. Şimşir, **Lozan Telgrafları I (1922-1923)**, c. I, Ankara , 1990, s. 201, 202.

1.1. Birinci Dönem; 23 Ocak 1923 Tarihli Birinci ve İkinci Lozan Oturumları

Lozan'da özel odalarda yapılan Musul Sorunu ile ilgili ikili görüşmeler 23 Ocak 1923 tarihinden itibaren meselenin konferansta aleni olarak görüşülmeye başlanması ile son bulmuştur. Artık mesele birinci oturumda tarafların karşılıklı fikir alışverişleri ile komisyonda tartışılacak ve savunulacaktır.

İkili görüşmelerle ilgili olarak; 23 Ocak 1923'de sabah oturumunda İngiliz Dış İşleri Bakanı Lord Curzon, İsmet Paşa'nın meselenin açık bir toplantıda görüşülmesinden vazgeçilmesini istediğini belirtmiş, kendilerinin de bu isteği kabul ettiğini ama yapılan görüşmelerde Türk temsilcilerinin savundukları fikirlerden vazgeçemediklerini belirtmiştir. Bundan dolayı bu konunun konferans da görüşülmesi gerektiğini ve Türk temsilcilerinin görüşlerini bildirmelerini istemiştir.¹⁶⁹

23 Ocak 1923'de Musul Sorunu ile ilgili görüşmeler; iki ayrı oturumda yapılmıştır. Öğleden önce yapılan birinci oturumda Musul Sorunu hem Türk delegeleri, hem de İngiliz delegelerinin karşılıklı olarak görüş bildirmeleri ile geçmiştir. Lozan da tartışılan Musul Sorunu ve özellikle petrol hususu ile ilgili yaşanan süreç şu şekildedir:

İngiliz Dış İşleri Bakanı Lord Curzon Musul Sorunu'nu Türkiye-Irak sınır problemi olarak ileri sürmüştü, Türk tarafı ise meselenin sınır tespit problemi olmadığını aksine Musul'un Türkiye toprakları içerisinde yer alması gerektiği ve meselenin burada yaşayan halkın kaderini belirlemek olduğunu söylemiştir. Türk Heyeti tarihi bağlar, etnik yapı ve coğrafi gerçeklerden dolayı burasının bir Arap karakteristiği taşımadığını bilakis Anadolu topraklarının karakteristiğini taşıdığı ve Anadolu'nun bir parçası olduğu gerçeği üzerinde durmuştur.

İsmet Paşa, birinci oturumda yaptığı konuşmada Musul Vilayeti'nin Türk toprağı olduğunu ve başka devletlere bırakılmaması gerektiğini etnografik, siyasal, tarihi, askeri ve stratejik olmak üzere dört ana bölümde nedenlere dayandırarak

169 Meray, a.g.e, s. 342-375.

ortaya koymaya çalışmıştır. İlk olarak İsmet Paşa konu ile ilgili görüşlerini ortaya koymuş ve İsmet Paşa'nın konuşması bitince bu seferde İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon söz alarak İsmet Paşa'nın söylediği hususlara bir cevap vererek İngiliz tarafının görüşlerini açıklamıştır.

Aşağıda İsmet Paşa'ya ait görüşlerden sonra İngiliz Dışişleri Bakanının görüşlerine yer verilmiştir. Çalışmanın bu bölümü günün her iki oturumunda görüşülen dört ana başlığı esas almakla beraber, konumuz ile ilgili olarak ön plana çıkan ve değerlendirilmesi gereken hususlar belirlenmiş ve bir bütünlük içerisinde ele alınarak irdelenmiştir.

1.1.1. Nüfus ve Dil Yapısı

Etnografik olarak ortaya konulan nüfus rakamları Lozan'da Kürtler azınlık kabul edilmedikleri, Türkiye'de sadece gayri Müslimlerin azınlık kabul edildiği gerekçesi ile Türk Heyeti tarafından beraber kabul edilmiş ve konunun savunması bu yönde yapılmıştır. Bu duruma göre Türkler ve Kürtler Musul Vilayeti nüfusunun beşte dördü gibi oranını teşkil ederken, Araplar ve Gayri Müslimler ise sadece beşte birini teşkil etmektedir.¹⁷⁰

	Kürt	Türk	Arap	Yezidi	Gayrimüslim	Toplam
Süleymaniye Sancağı	62 830	32 960	7 210	-	-	103 000
Kerkük Sancağı	97 000	79 000	8000	-	-	184 000
Musul Sancağı	104 000	35 000	28 000	18 000	18 000	216 000
Musul Vilayeti Toplam Nüfus	263 000	146 960	43 210	18 000	31 000	503 000

Tablo -1: İsmet Paşa'nın Lozan'da Verdiği Nüfus Rakamları

Dolayısı ile İsmet Paşa'nın verdiği rakamlara göre, etnografik olarak bakıldığında bölge Türkiye'ye ait olup Anadolu'da yaşayan insanlarla benzer yapı göstermektedir.

Bu konuyla ilgili olarak Curzon'un karşı savı ise; İsmet Paşa'nın ortaya koyduğu rakamların gerçeği yansıtmadığını çok uzun süreden beri Musul bölgesinde

170 Meray, a.g.e, s. 342-375.

görev yapan İngiliz subaylarından gelen rakamlara bakıldığında durumun tamamen farklı olduğu yönündedir. Lord Curzon, Türklerin sadece askere alınacak kişileri dikkate aldığını diğer bölge halkını ve askere gitmek istemeyen vb. dikkate almadığını öne sürmüştür. Ayrıca bölgede yaşayan herkesi dikkate alan nüfus sayımında, İngiliz subayların çalışmalarının daha bilimsel ve daha gerçekçi olduğunu savunmuştur. İngilizlere göre çoğunluk Arap nüfusundan oluşmakta, Kürtler Turan kökünden gelmemektedir ve bu gerekçe ile buraları Türk yurdu olarak kabul etmek mantıklı değildir.¹⁷¹

Araplar	186.000
Kürtler	455.000
Türkler	66.000
Hristiyanlar	62.000
Yahudiler	17.000

Tablo -2: Lord Curzon'un Verdiği Nüfus Rakamları

İngilizlerin verdiği rakamlarda da Türkler ve Kürtler aslında Arap nüfusundan fazladır. Fakat İngilizler, Kürtleri Türklerden ayrı bir toplum olarak İran soyundan geldiklerini düşündüklerini, Araplara ve Kürtlere verdikleri vaatlerden dolayı yükümlülük altına girdiklerini de her fırsatta belirtmekten çekinmemişlerdir. Hâlbuki İngilizlerin temel kaynağı olan Britanica Ansiklopedisi Kürtlerin Turan asıllı olduğunu yazmaktadır.¹⁷² Daha öncede belirtmiş olduğumuz gibi İngilizler her fırsatta Türk tarafını zor durumda bırakmak ve kendi haklılıklarını ortaya koymak için; Kürtleri isyana sevk etmiş ve bu maksatla her türlü yola başvurmuşlar ve bazı bölgelerde bu konuda başarılı da olmuşlardır.

İngilizlerin üzerinde durduğu bir diğer husus ise bölgede Arapçanın Türkçeden daha yaygın olduğu savıdır. Bunun karşılığında İsmet Paşa'nın cevabı ise Musul'da oturanların hiçbir vakit Arap ve Irak halkından sayılmadıkları, Türkçenin yanında Arapça da konuştuklarıdır. Hatta İngilizlerin Kerkük ve Erbil'de çıkardıkları bildirilerin bile Türkçe yayımlanmasının bu bölgede Türkçenin yaygın dil olduğu gerçeğinin İngilizler tarafından bile bilindiği anlamına geldiğini ileri sürmüştür.

171 Aynı yer.

172 Dursun Gök, "1924 Türk Basımında Musul Sorunu ", **Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul**, Ankara 1998, s. 60.

İsmet Paşa ayrıca Türkler ile Kürtleri farklı diller kullanmakla beraber soy, inanç ve gelenek bakımından bir bütün olduklarını ve birbirinden ayırmanın uygun olmadığını belirtmiş, ayrıca Kürtler ile Yezidilerin de birbirinden ayrı tutulmasının haksızlık olduğunu, sadece mezheplerinin farklı olduğunu belirtmiştir. İsmet Paşa Türklerle Kürtlerin yüzyıllar boyunca beraber yaşadığını ve inanç, töre, soy, özlem, gelenek ve görenek açısından ortak bağlarla tam bir uyum içerisinde yaşadıklarını belirtmiştir. Beraber yaşanan uzun sürecin, bunun bir kanıtı olduğunu vurgulamıştır.

Bunun karşılığında İngiliz Temsilci ise Kürtler hakkında, “...*Gelenekleri, görünüşleri ve her yönden, Türklerden farklıdır. Kürtlerin yanında kaldım. Kör değilsem kesinlikle Kürt’le Türk’ü ayırt edebilirim. Kürtler, daima Türklere karşı gelmişlerdir. Daima özgürlüklerini isteyen bu halk hangi sebeplerle Türklere teslim edilsin?*” şeklinde fikirlerini öne sürmüştür.

Gerçek rakamlar ne olursa olsun nüfus tablolarında, gerek İngiliz tarafının rakamlarına göre gerekse Türk tarafının belirttiği rakamlara göre, Arapların hep azınlıkta kaldığı ve sırf Arap varlığından dolayı bölgeyi bir Arap devleti olan Irak’a bağlamanın mantıklı olmadığını, Türk ve Kürt varlığından ve ayrıca ortak bağlardan dolayı bölgenin Türk tarafında kabul edilmesinin gerektiği gerçeğini ortaya koyduğunu görmekteyiz.

Bu gerçeği gören İsmet Paşa’da bu konuda detaylı açıklamalarda bulunmuştur. İsmet Paşa’nın ikinci oturum da bu konuyla ilgili İngiliz rakamlarının doğruluğunu kabulü halinde bile; sırf nüfusun dörtte birini oluşturduğu için bu bölgeyi Araplara vermenin yanlışlığını bir kez daha tekrarlamıştır.

Yine ikinci oturumda bu hususa ilişkin Curzon’un ileri sürdüğü benzer bir nokta ise daha önceki fikirlerinden pek farklı olmayan bir yaklaşımdır. Curzon cevabında yine Türklerle Kürtleri beraber kabul etmediğini ima eder bir şekilde; Türklerin nüfusun on ikide birine tekabül ettiğini; dörtte birlik Araplara verilmek istenmeyen bu bölgenin Türklere verilmesinin nasıl istenebileceğini sorar.

Birinci oturumda İsmet Paşa’nın değinmediği ama Lord Curzon’un konuşmasında belirttiği bir husus da Hıristiyanlarla ilgilidir. “*Hıristiyanlar 60.000*

nüfuslu olsalar da hiç Türklere teslim edilmelerini isterler mi? Bunlar şimdi asker toplayıp kendilerini Türklere karşı korumaya hazırlanmaktalar. Türklerin, bizden teslim etmemizi istedikleri insanlar bunlardır”. Curzon’un bu konuyu ileri sürmesinde ki maksat ne olabilir di? Bu konu üzerinde bir değerlendirme yapmak gerekirse; Curzon belki de salonda bulunan üyelere Musul Vilayeti bölgesindeki Hıristiyan varlığını bir kez daha hatırlatarak etki yapmak istemiş olabilir. Ayrıca bu Hıristiyan nüfusun Türklerden korunmak için asker toplanmaları ve hazırlık içerisinde olmaları hususunu da belirtmesini göz ardı etmemek gerektiği kanaatindeyiz. Bu hususu ileri sürerek yine meselenin çözülmemesi halinde Türklerin silahlı kuvvet ve zor kullanabileceğini, bunun farkında olan bölgedeki Hıristiyanların da buna tedbir getirme çabaları içerisinde olduklarını, yani Türklerin buraları işgal emellerinin devam ettiğini salondaki üyelere hissettirmek istemiş olabilir.

İngilizlerin Kürtlerin Türkiye Büyük Millet Meclisinde temsil edilmemesi savına karşılık ise; İsmet Paşa, TBMM Hükümetinin Türklerin olduğu kadar Kürtlerin de hükümeti olduğunu, Mecliste Kürt temsilcilerinde yer aldığını ve aynı haklara sahip olduklarını, Musul bölgesini temsilen milletvekili yer almamasının sebebinin bu bölgenin İngiliz işgali altında olmasından kaynaklandığını belirterek cevap vermiştir. Ayrıca Kürt halkının ve temsilcilerinin yapılan haksız işgal ve Musul’un anavatanından ayırma girişimleri karşısında meclise başvuruları olduğunu da belirtilmiştir.

Türk ve Kürtlerin birbirlerine olan bağlılıklarını engellemek için İngilizlerin Türk ve Kürt köylerini bombalamaları bile bu bölgede yaşayan halkın nasıl bir baskı altında olduğunun göstergesidir ki bu husus da İsmet Paşa tarafından dile getirilmiş ve İsmet Paşa’nın görüşünün doğruluğunu ispat eden bir kanıt olarak ortaya çıkmaktadır. Bu konu üzerinde Lord Curzon’un herhangi bir cevap vermemesi de dikkat çekici ayrı bir husustur.

Kürtlerin Türklerle beraber Yunanlılara karşı savaşmaları da İngilizlerin Kürtlerin son zamanlarda cesurca savaşmadıkları savı karşısında İsmet Paşa tarafından ortaya konulan bir diğer husustur ve bu sav dolayısıyla çürütülmüştür.

İngilizlerin, Kürtlere özerklik konusundaki düşüncelerinin karşılığında ise

Kürtlerin Türk topraklarında siyasal ve sosyal alanda tüm haklardan yararlandıkları konusu İsmet Paşa tarafından ortaya konmuştur. İleride de İngiliz görüşünde ki samimiyetsizliği Ankara Antlaşmasıyla göreceğiz. Özerklik konusundaki vaatlerle ilgili olarak; Türkiye-İngiltere ve Irak arasında yapılan Ankara Antlaşması sonrasında İngilizlerin verdikleri vaatleri yerine getirmek için hiç çaba harcamamaları ve göz ardı etmeleri bile aslında Kürtleri Türklere karşı kendi çıkarları doğrultusunda nasıl kullandıklarının ve söylemlerinde ne kadar tutarsız ve olumsuz olduklarının ve Kürtlerin İngiliz oyunlarına nasıl alet olduğunun bir göstergesidir.

Arap halkını ve milliyetçiliğini kışkırtan İngilizlerin Sevr Antlaşmasında Musul'u, kurulacak bir Arap devleti dışında tutmaları da bu bölgenin aslında bir Arap devleti olmadığı gerçeğinin bir başka işaretidir. Yani İngiltere işine geldiği şekilde Türkiye toprakları hariç olmak üzere Musul'u her defasında bir başka oluşumun içinde tutmakta bir mahzur görmemektedir.

1.1.2. İngiliz Mandası Tartışması ve Fetih Hakkı İddiası

Türk tarafı Osmanlı Devleti toprağı olan Irak bölgesindeki İngiliz mandasını tanımadığını belirtmiştir. Ayrıca, Türkiye'nin kendisine ait topraklarda kendi bilgisi haricinde manda yönetimi kararı alınmasının Milletler Cemiyeti 22. maddesine aykırı olduğunu ve Osmanlı Devleti'nden gizli olarak yapılan anlaşmaların şu anda hükümsüz olduklarını ama her nedense Musul bölgesine yönelik yapılan San Remo Konferansı kararlarının geçerliliğini anlayamadığını belirtmiştir.

Lord Curzon'un bu konudaki savunması ise özetle şöyledir; Manda yönetimlerinin bir dizi anlaşmalarla düzenlendiği ve bir sistem oluşturduğu, bu sistem değiştirilmeden Mezopotamya'ya dokunulamayacağı şeklindedir. Ayrıca İsmet Paşa'nın bu konuda manda yönetimini tanımadığını ama daha önce Osmanlı borçları görüşülürken bir kısım borçları bu ülkeye yüklemek istemesini de bir tezat olarak gördüğünü söylemiştir.

Manda yönetimi ile ilgili İsmet Paşa'nın cevabını ise ikinci oturum da alıyoruz. İsmet Paşa, Türk topraklarına yönelik üçüncü devletlerarasında yapılmış ve Türkiye

Büyük Millet Meclisince kabul edilmemiş bu anlaşmaları Türkiye'nin resmi belge ve senet sayamayacağını açıkça belirtmiştir. Ayrıca borçların mandater devletlere yüklenme konusu ile ilgili olarak da "*Osmanlı Devleti borçlarının eski vilayetlerine taksimi önerisinin manda yönetimini tanımak olduğunu söylemenin*" yanlışlığı üzerinde durmuştur.

İsmet Paşa'nın manda yönetimi konusundaki görüşlerine karşılık olarak da ikinci oturumda Lord Curzon bu kez Ankara Hükümeti ile Fransa arasında Suriye sınırının belirlenmesi konusunu ileri sürerek, bunu manda yönetimini tanımak anlamına geldiğini belirtmiş ve bu konudaki haklılığını korumaya çalışmıştır.

Türk tarafı; İngilizlerin fetih hakkı iddiasını da gerek ateşkesten sonra haksız olarak yapılması gerekse işgal edildiği halde sonradan Türkiye'ye bırakılan yerler gibi aynı kaderi paylaşması gereğinden yola çıkarak fetih hakkının çağdaş dünyada bir değer ifade etmediğini belirterek kabul etmemiştir.

Haksız işgal konusunda ise Curzon işgali kabul etmemiş, aksine bölgede Faysal'ın maaşlarını ödediği yerli askerlerin görev aldığını ve bilakis İngiliz askerlerinin az miktarda ve Bağdat'ın kuzeyinde yer aldıklarını belirterek bu bölgedeki İngiliz varlığını ve baskısını gizlemeye çalışmıştır.

Görüldüğü gibi burada Lord Curzon, Ateşkes Anlaşmasını hiç anmamış aslında İsmet Paşa'nın fetih hakkı konusunda söylediklerine cevap vermemiştir. Bu konuyu İsmet Paşa İkinci oturumda atlamamış ve Mondros Ateşkes Anlaşmasını ve Musul'un bu anlaşmadan sonra İngiliz askerler tarafından haksız yere işgalini tekrar hatırlatmıştır. Ayrıca hukuk açısından bu işgalin, savunulmayan bir ülkenin işgali gibi kabul edilmesi gerektiğini de belirtmiştir.

1.1.3. Coğrafi Bağlantısı

İsmet Paşa'nın vurguladığı bir başka hususta Musul bölgesinin Türkiye'nin güneydoğu illeri bağlantısı yanında bu illerin ulaşımında özellikle İran ve Suriye'ye ait bir kısım illere ulaşmada kavşak noktası oluşturması konusudur. Ayrıca Musul'u Akdeniz'e bağlayan demiryolunun yapılışının bile Musul Vilayeti'nin Anadolu'dan ayrılmayacak bir şekilde bağladığının bir göstergesi olduğu hususu da İsmet Paşa

tarafından ileriye sürülmüştür.

İngilizler ise Musul ticaretinin çıkış noktasının Basra Körfezi olduğunu ve Bağdat'ın Musul'dan gelen ürünlerle beslendiğini ileri sürmemektedirler. Bunun karşılığında Türk tarafı ise Musul'u Akdeniz'e bağlayan demiryolunun Musul'u Anadolu'ya daha çok bağladığını ve ayrıca Bağdat'ın Diyarbakır'dan gelen ürünlerle beslendiğini, Musul'un ise bu konuda transit geçiş bölgesi olduğunu belirtmişlerdir.

Irak devletinin Basra ve Bağdat vilayetlerinin yüzölçümü ile geniş ve bereketli toprakları hesaba katıldığında da Musul şehrine ihtiyaç duymadan yaşayabilir bir ülke olabileceği gerçeği İsmet Paşa tarafından ortaya konmuştur.

Curzon'un bu konudaki karşı cevabı ise Musul'un Anadolu ile ticaret yönünden bir bütün oluşturduğuna yönelik İsmet Paşa'nın görüşlerini hayretle dinlediği ve Musul'un ticari ilişkilerinin Halep, Suriye ve Bağdat ile olduğunu, ayrıca ticari istatistiklere bakılırsa bu ilişkilerin görüleceğidir.

1.1.4. Askeri ve Stratejik Olarak Tehdit Durumu ve Önemi

Türk heyetince askeri ve stratejik önem açısından yapılan açıklama ise etnografik, coğrafi ve siyasal nedenlerden başka Anadolu ve Irak arasında olması gereken sınırın Cebel Hamrin-Cebel Fuhul-Vadi-i Tatar-Cebel Sancar çizgisi olması gerektiğidir.¹⁷³ Çünkü bu çizgi bir dizi dağlardan meydana geldiğinden doğal ve stratejik bir sınır oluşturmaktadır.

İngilizler ise teklif edilen bu sınır çizgisinin başkent Bağdat için tehdit olduğunu ileri sürmekteydiler. Birçok devletin başkentlerinin sınır hatlarına yakın olması örnekleri de bu sınır hattının Bağdat şehri ve Bağdat'la İran arasındaki ulaşım tehdit yaratacağı yönündeki İngiliz tezini çürütmekteydi. Türkiye Devletinin ulusal bir yapılanmaya giderek son birkaç yüzyıldır da fetihten öte düşmanlarının saldırı ve ülkeyi bölme planları karşısında kendi mevcudiyetini korumaya çalışması göz önüne alındığında, Irak devleti için bir tehdit oluşturmadığı ve fetih emelleri

173 Şahin Yurdakul, **Musul Sorunu**, Ankara, 1975, s. 8.

olmadığının görüleceği de İsmet Paşa tarafından belirtilmiştir.

Lord Curzon, bu görüşü de salondaki üyeler karşısında zayıflatmak için olsa gerek bir nevi empati yapmış ve “*Bağdat’ın 60 mil uzağında Türkiye’nin varlığında Bağdat tahtında oturmak istemem*” demiş ve bizim değerlendirmemize göre Türkleri bir kez daha tehdit ve korku unsuru olarak göstermiş ve üyelere de aynı korkuyu hissettirmeye çalışarak fikirlerini etkilemeye çalışmıştır.

İkinci oturumda İsmet Paşa bu konuya da değinmiş; Boğazlar ve İstanbul konusunda İngilizlerin Boğazlar bölgesinden geçecek yabancı gemilerin Türkiye için tehdit olamayacağı söylemlerini hatırlatarak benzer durumda da Musul’da Türklerin bulunmasının Bağdat için de tehdit oluşturmayacağını söylemiştir.

Doktor Rıza Nur da, Musul’un stratejik bir noktada bulunmasını İngilizlerin önemseydiğini belirtmekte ve bu konuyla ilgili kanaatini hatıralarındaki şu satırlarla ifade etmektedir:

“Biz önce Musul’u, İngilizlerin petrol için istedikleri kanaatindeyiz. Petrollerin imtiyazını verip Musul’u alacağımızı zannediyorduk. Bu teklifi yaptık. Curzon asla yanaşmadı... Musul Sorunu’nun petrol meselesiyle hiç alâkası olmadığını söyledi... Galiba buna bir sebep de, Musul’un stratejik bir nokta olmasıdır. Musul’u alan, Bağdat’ı alır. Aralarında dağ diyecek bir dağ, bir müdafaa mahalli yoktur”.¹⁷⁴

İsmet Paşa’nın üzerinde durduğu bir diğer husus ise Musul konusunda Türkiye’nin her zaman kararlı bir çizgi izlemiş olmasına rağmen, İngilizlerin değişik zamanlarda farklı kişilere ve oluşumlara söz vererek bu bölge hakkındaki fikirlerinde tutarsız davrandıklarıydı. İsmet Paşa konuşmasında İngilizlerin 1915’de Mekke Şerifi ile yaptıkları görüşmede Musul’u Fransız mandasına bırakmayı kabul ettikleri halde daha sonra Şerif Paşa bağımsız bir Kürdistan kurmak ve Musul’un Irak’tan ayrılarak Kürdistan’a verilmesini istediğinde ise; Musul’un İngilizlere bu kadar önemli gözükmediği hususu idi.

174 Rıza Nur, **Lozan Hatıraları**, İstanbul, 1999, s. 93.

1.1.5. Petrol Meselesi

Birinci oturumda İsmet Paşa'nın salonda üyelere yaptığı konuşmada değinmediği ama daha sonra söz alan Curzon'un üzerinde durduğu bir başka husus ise bölgedeki petrol konusudur. Curzon petrol ile ilgili olarak basında çok fazla miktarda yazı çıktığını hatırlatarak, şöyle demiştir:

“İngiliz Hükümetinin, Musul'u elinde tutma isteğine ilişkin davranışını petrol sorununun etkilediği sanılmakta ve bunun böyle olduğu iddia edilmektedir. Musul Vilayetindeki petrol sorunun benim öne sürdüğüm iddialarla hiçbir ilgisi yoktur. İngiliz tezini kendi başına ve bu ülkede var olabilecek doğal kaynakları hiçbir şekilde göz önünde tutmaksızın öne sürdüm. Musul dolaylarında ne kadar petrol bulunabileceğini, ya da işletmesinin verimli olup olmayacağını, yoksa bu masalın boş bir hayal mi olduğunu bilmemekteyim. Ülkemin Dışişlerini yönetmekle görevli bulunduğum bütün süre boyunca hiçbir petrol kralıyla hiçbir zaman konuşmadım, hiç biriyle görüşmedim. Musul petrolünün ya da dünyada herhangi bir petrolün imtiyaz sahibi ya da imtiyaz sahipliği adayı ile ne bir konuşma, ne de pazarlık yaptım. Burada bulunan herkesin aynı şeyi söyleyebileceğini sanmıyorum.

Herkes bilmektedir ki, Lozan'da bulunduğum sırada, imtiyaz sahibi olabilecek İngilizlere, Musul bölgesinin petrol imtiyazlarını teklif etmek üzere, Türk Temsilci Heyetinin üç temsilcisi, aslında bu konuda karar almaya yetkileri olmamakla birlikte, Londra'ya gönderilmiştir. Bunu, bana sormaksızın ve haber vermeksizin yapmışlardır. Sanırım ki bu baylar, Londra'ya varınca, bu büyük başkent kurumlarını ve koleksiyonlarını görmeğe geldiklerini söylemişlerdir; sanmam ki bunlardan birçoğunu görmüş olsunlar. Bu baylar, benim haberim ve rızam olmaksızın bir iş yapmalarının mümkün olmadığını anlayınca, hemen geri döndüler. İngiliz kurumlarına yapmayı tasarladıkları ziyaret de böylece ertelenmiş oldu.

Bununla birlikte, bu soruna ilişkin olaylar nelerdir? Savaştan hemen önce, Musul ve Bağdat Vilayetlerinin petrol bölgeleri için Türk Hükümeti, bir İngiliz Anonim şirketine -Turkish Petroleum Co.- bir imtiyaz vermişti. Almanların bu şirkette bir payları vardı. Savaş Almanların yenilgisi ile sonuçlanınca, onların katılma payları da İngilizlere geçti. İngiliz Hükümeti bu imtiyazı savunmakla

yükümlü olduğunu düşündü. Bugün de böyle düşünmektedir. Bununla birlikte hem İngiliz Hükümeti, hem de şirketin kendisi, petrolün bütün dünyayı ilgilendiren bir tüketim maddesi olduğunu, buna ilişkin olarak, bir tekel istemenin ya da kurmaya kalkışmanın büyük bir yanlışlık olacağını kabul etmektedir. Bunun sonucu olarak, Şirket, tamamıyla İngiliz Hükümetinin bilgisi içinde ve Hükümetin desteğiyle, bu imtiyaza, ister devlet ister topluluk olsun, öteki ilgililerin katılmasını sağlamak üzere ve bu işte eşit ölçüde ilgili bulunan herkesin yararlanması amacıyla, tedbirler aldı ve bu tedbirlerin ardından görüşmelere girişildi.”¹⁷⁵

Bu konunun birinci oturumunda Lord Curzon¹⁷⁶ tarafından konuşulması üzerine İsmet Paşa da ikinci oturumda konuyla ilgili olarak Türk tarafı için sorunun bir petrol sorunu olmadığını vatan parçası sorunu olduğunu belirtmiştir.¹⁷⁷ Ayrıca petrolün dünya için taşıdığı önemin farkında olarak da bütün meşru kolaylıkların sağlanacağı yönünde söz de vermiştir. Lord Curzon’un savaştan önce verilen imtiyazlara değinmesi hususunda ise bu imtiyazların hukuki durumlarının ancak oluşturulacak bir komisyon vasıtası ile olabileceğini belirtmiştir. Ayrıca Türk heyetinin Lozan’da, birçok yabancı grubun ‘Musul’un Türkiye’ye verilmesi durumunda’ kendilerine verilen imtiyazlarının akıbeti yönünde ki birçok soruya muhatap olduklarını da belirtmiştir. Türkiye’den iki kişilik bir heyetin Londra’ya gitmesi konusunu da burada açıklığa kavuşturmuş ve bu konuda Türk Heyetinden, Lord Curzon’un sandığı gibi üç değil, iki kişi (demiryolu ve petrol konusunda uzman Muhtar Çilli ve eski Ticaret Bakanı Mustafa Şeref Özkan)¹⁷⁸ tarafından yapıldığını, Türkiye’nin petrol işletme imtiyazlarını tanıyıp tanımayacağını öğrenmek isteyen firmaların mali durumlarını tetkik etmek için Londra’ya gittiklerini ve bunda garipsenecek bir şeyin olmaması gerektiğini belirtmiştir.¹⁷⁹

İsmet Paşa görüşmelerde iki kişinin Londra’ya gitmesini yukarıda belirtildiği şekilde ifade ediyordu ama işin aslı daha önce 6 Ocak tarihiyle Ankara’ya gönderdiği

175 Yurdakul, **a.g.e.**, s. 14-15.

176 “Aynı Lord Curzon İkinci Dünya Savaşı sonunda “Biz zafere petrol denizini kucaklayarak ulaştık” diyecektir.”

177 Karacan, **a.g.e.**, s. 176.

178 Armaoğlu, “Lozan Konferansı ve Musul Sorunu”, **Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul**, s. 125.

179 Karacan, **a.g.e.**, s. 176.

telgrafta açık olarak kaleme alınmıştı. İsmet Paşa meselenin her nasıl olursa olsun çözülmesini istemiş olacak ki bu temsilcileri oraya göndermiştir. İlgili telgraf şu şekildedir:

“Heyet-i Vekile Riyaseti’ne,

No.191

6 Ocak 1923

3- Lord Curzon müsteşarını gönderdi. Musul Sorunu’nu görüştük. Musul şehrini vermeyerek Kürdistan arazisini vermek ve petrolde bize bir hisse vermek teklif ediyorlar. Musul şehrini almadan şarktan ve şark-ı cenubiden arazi alınamayacağını ve Musul şehrini istediğimizi söyledim. Bizim için Musul bir vatan meselesi, kendileri için bir petrol meselesidir. Petrol hususunda kendilerini tatmin edecek surette beraber çalışmaya amade olduğumuzu söyledim, Musul şehrini vermeyeceklerini söyledi. Münkesirane ayrıldı. Lord Curzon Musul Sorunu’ndaki kati talebimizin acısını yarın Uhud-ı Atika Komisyonunda çıkarmağa çalışacaktır.

4- Petrol hususunda namıma alakadارانla görüşmek üzere Londra’ya iki müşavir gönderdim. İngilizleri petrolde tatmin edip araziyi iade ettirmeğe teşebbüs edeceklerdir.

İsmet”¹⁸⁰

İngiltere her ne kadar sorunun petrol meselesi olmadığını söylüyorduydu da Türkiye Büyük Millet Meclisi’ndeki milletvekillerinin bu konudaki düşünceleri tamamen aksi yöndeydi. Meclisteki milletvekilleri, Curzon’un bütün çabasının, Musul’daki petrol kaynaklarını ele geçirmek ve kurutmak olduğunu düşünüyorlardı.

1.1.6. Plebisit¹⁸¹

Curzon, birinci oturumda konuşmasının sonuna doğru Türk tarafının teklif ettiği plebisite karşı olduğunu tekrar söylemiş ve Türk tarafı ile anlaşamadıklarını belirterek meselenin çözümünü bağımsız bir organ olan Milletler Cemiyeti’ne

180 Şimşir, **Lozan Telgrafları, (1922-1923)**, c. I, s. 338, 339.

181 *“Halkoylaması.”*

nakletmek istediğini belirtmiştir.¹⁸² Ayrıca Türk Hükümetini de Milletler Cemiyeti aracılığıyla kabule davet etmiştir. Bu konudaki teklifini yaparken de Türk tarafını yapılan teklife olumlu cevap vermesini sağlamak için olsa gerek; Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne üye olma isteğini kullanmış ve cümlesini şöyle tamamlamıştır:

“Bu teklifi, Türk Hükümeti'nin, Milletler Cemiyeti'ne üye olma isteği ile Cemiyete güvenini ortaya koymuş olmasından yapıyorum...”

Plebisit konusunda Lord Curzon fikrini değiştirmemektedir. İkinci oturumda da bu konuda İsmet Paşa'nın verdiği beyanatlara karşı kendi fikirlerini savunmaktan geri durmaz. Plebisit konusunda daha önce birçok kez çalışmalara katıldığını ve sınır saptanması konusunda zararlı ve uğursuz bir yol olduğunu ileri sürmektedir. Ayrıca Faysal'ın Kral seçilmesinde oy kullanan halk için bu sefer Musul nüfusunun çoğunun göçebe olduğunu, dağlarda dolaştıklarını, İran'a bile gittiklerini, Kürt ve Arapların çoğunun okuma yazma bilmediklerini, hayatları boyunca hiç sandık görmediklerini söyler. Hem oy verseler bile ortak bir noktada birleşemeyeceklerini herkesin kendi devleti veya bölgesinin özgürlüğü için oy vereceğini, bölgede güvenlik sorunu olduğunu ileri sürer¹⁸³. Hâlbuki Kral Faysal'ın seçimi için aynı halkın daha önce oy kullandığı söylenmiş iken sınır meselesinin tespitinde aynı halkın oy kullanma yeteneğinden uzak olduğu ileri sürülmekteydi. Bu insanların daha önce oy kullanarak tek bir kral fikrinde birleşebildikleri Lord Curzon tarafından kabul edilebilirken sınır meselesi ile ilgili savından endişe duyduğu aslında apaçık ortaya çıkmaktadır.

Bu konuda ikinci oturumda İsmet Paşa İngiltere'nin Musul Vilayeti'ndeki halkın kendi kaderi için oy kullanma hakkının kabul edilmemesini anlayamadığını hâlbuki Kral Faysal'ın seçiminde bile halk oylamasına başvurulduğunu bunun bile bu konuda Türkiye'yi haklı çıkarmaya yettiğini belirtmiştir. Ayrıca Musul gibi çok önemli bir ülke sorununu Milletler Cemiyeti hakemliğine sunmanın haksızlık olacağını da belirtmiştir. Bu konuyu şöyle ifade etmiştir *“Türkiye için kazanılması veya kaybedilmesi söz konusu olan, bir vatan parçasıdır. İngiliz Hükümeti için olsa olsa, başka bir ülkenin denetiminin tartışılmasına katlanmak söz konusudur. Türk*

182 Karacan, a.g.e., s. 178,179.

183 A.g.e., s.177.

Temsilci Heyeti, ne Musul Vilayeti gibi yurdun tamamlayıcı bir parçası olan büyük bir bölgenin, ne de bu bölge halkının ve burada ki doğal kaynaklarının kaderini bir hakemlik kararına bağlamayı kabul eder. Türk Hükümeti, savunduğu tezin değerine ve hak gözetir olduğuna inanmaktadır. Musul'un Türkiye'ye geri verilmesi konusundaki görüşünden vazgeçmemektedir.”

1.1.7. Meselenin Milletler Cemiyeti'ne Götürülmesi Teklifi ve Taraf Devletlerin Görüşleri

Fransa ve İtalya temsilcileri birinci oturumun sonunda; önce İsmet Paşa'nın sonra da Lord Curzon'un konuşmalarını dinlemişler ve kendilerine söz hakkı verildiğinde Musul Vilayeti konusunda söylenenlere lehimize herhangi bir eklemeye bulunmamışlardır. Zaten daha önce de kendi aralarında yaptıkları gizli anlaşmalarla bu bölgeyi İngilizlere vermişlerdi, dolayısıyla İngilizlerin bu konuda kararlı ve hararetli olmaları normaldi. Fransız ve İtalyan temsilcilerinin şimdi Türk tarafı lehine bir kısım açıklamalarda bulunmaları veya Türk tezine destek verir pozisyonda görünmeleri kendi kendilerini haksız duruma düşürmekten başka bir anlama gelmezdi, çünkü İngilizlerle aynı gemideydiler. Daha birkaç yıl önce kendi aralarında gizli anlaşmalar imzalayarak zaten bölgenin kaderini belirlemişlerdi. Lord Curzon konuşuyor sonunda onlar da bir nevi kafalarını sallıyorlardı. İngiltere'nin ileride Fransa'ya ve Amerika'ya Musul petrolü konusunda anlayışlı davranacağı da göz ardı edilmemesi gereken bir husustu. Ayrıca Türkiye'nin Fransa'yla ciddi meseleleri olduğunu, bunların başında da Türklerin Anadolu'daki Fransız okullarını kapatmaları ile Kuzey Suriye'de gerilla harbini teşvik etmelerinin gelmesi¹⁸⁴ de Fransızların ne sebeple Türk tezini değil de İngiliz tezini desteklediklerini gösteren diğer bir nedendir.

Lord Curzon, birinci oturumda meselenin çözümü için Milletler Cemiyeti'nin aracılığını Türk heyetinin tanınmasını teklif etmişti. Bu teklifi de İsmet Paşa gerekçelerini ortaya koyarak kabul etmediğini belirtmişti.

Birinci oturum sonunda Fransa ve İtalya, İngiltere'nin görüşlerini destekleme

184 Öke, a.g.e, s. 179.

konusunda üzerlerine düşen görev ve rolü İngilizlerin istediği şekilde yerine getiriyorlar ve İngiliz temsilcisinin görüşlerinin son derece geniş olduğunu belirterek meselenin Milletler Cemiyetinde görüşülmesi ile ilgili yapılan teklifin kabul edilmesinin meselenin çözümü için uygun olacağını belirtmekten geri kalmıyorlardı.¹⁸⁵

İkinci Oturumda bu konuyla ilgili olarak İngiliz Temsilci, teklifinin komisyon tarafından desteklendiğini ve Milletler Cemiyeti'nin tarafsız bir organ olduğunu, Milletler Cemiyeti'nin aracılığını Türklerin kabul etmemesinin tezlerinin zayıflığına işaret ettiğini söylemiştir. Ayrıca Türkiye'nin teklifi kabul etmesi durumunda Milletler Cemiyeti'ne üyeliğinin de görüşülüp kabul edileceğini, oy birliği ile alınması gereken kararda Türkiye'nin rızası olmazsa kararın alınmayacağını da belirtmiştir. Mesele ileride Milletler Cemiyeti'nde görüşülürken kurgulanan İngiliz oyunu da yaşanarak tecrübe edilmiştir. Milletler Cemiyeti'nin meseleye taraf olan devletlerin kullanacağı oyun değerlendirmeye alınmayacağı yönünde karar alması ile Türkiye alınacak olumsuz bir karar karşısında saf dışı ve etkisiz bırakılmıştır.

Lord Curzon, İkinci oturumdaki bu konuşmasına Türkiye'nin teklifi kabul etmeyerek meseleyi silahlı olarak çözmeye çalıştığı yönünde istihbarat edindiğini bunun da savaşa sebebiyet vereceğini söylemiştir. Ayrıca teklifin kabul edilmemesi durumunda Milletler Cemiyeti'ni devreye sokarak, uluslararası barışı ve barışın dayandığı iyi geçinmeyi bozacak nitelikte bir durumun var olduğunu ileri sürerek, Türkiye üzerinde her türlü tedbirin alınması mekanizmasını çalıştırtacağını belirterek teklifinin kabul edilip edilmeyeceğini son kez sorduğunu belirtmiştir.¹⁸⁶

İkinci Oturumda yapılan bu konuşmanın müteakibinde Japonya, Fransa ve İtalya temsilcilerinin Lord Curzon'un açıklamalarını ve teklifini desteklediklerini ve Türk temsilcilerinin acele karar vermeden iyice düşünmeleri yönünde ve Milletler Meclisine götürme teklifini kabul etmelerini istediklerini görmekteyiz.

Bundan sonra gerek İsmet Paşa gerekse Lord Curzon bu oturumdaki son

185 Savaş, **a.g.e.**, s. 68, 69.

186 Shwadran, **a.g.e.**, s. 226.

sözlerini söyleyerek konuşmalarını tamamlamışlardır. İsmet Paşa bu son sözünde Meclisteki Kürt Milletvekillerinden ve bunların eşit haklara sahip olduklarından bir kez daha bahsetmiş, ayrıca plebisit konusunda herhangi bir güçlük görmediğini eğer kabul edilirse bir komisyona bile gerek kalmayacağını vurgulamıştır. Buna karşılık Lord Curzon, kendi hükümeti adına gerekli hareketlere girişeceğini belirtmiştir.

İsmet Paşa, oturum sonunda Ankara'ya yaptığı değerlendirmesini Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya 23 Ocak 1923 tarihli mesajıyla şu şekilde iletmiştir:

“Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri’ne,

No.262

23 Ocak 1923

*Bugün son derece buhranlı oldu. Curzon bütün vesaitini bütün gün istimâl etti. Musul’un siyasi muharebe günüdür. Konferansın mebâdisinde olmadığımızı bütün cihan efkâr-ı umûmiyesine karşı Musul yüzünden sulh âlemini tehlikeye koymak mesuliyeti ağır olduğunu iddia ve Musul’u talep ettim. Cemiyet-i Akvam’a müracaat etmeye karar verdi. Onun mahrem niyeti sulh projesinin heyet-i umûmiyesini pazarlığa koymazdan evvel Musul Sorunu’nu halletmek idi. Çünkü müşkül vaziyete girdi. Ve ricat etti. İspanya Sefirinin ziyafeti münasebetiyle anladım ki İtalya ve Amerika Mehâfilinde meserret var idi. Belki muzafferiyet günüdür. Zafer çok buhranlı günde olur. Fakat anlaşılmaz... Curzon inkıta karşısında şimdilik ricat etti... İngiliz’i Musul yüzünden sulhu tehdit eder gösterdik”.*¹⁸⁷

Bu konuda Amerikan temsilci heyetince de bir bildiri sunulmuş ve sunulan bildiride, Amerika'nın her ne kadar ülke sorunlarını çözümlemelere katılmadığını bildirmekle beraber, Lord Curzon'un bu konuda söylediklerini paylaşmaktan memnurluk duyduklarını belirtmişlerdir.¹⁸⁸

Netice de baktığımızda Amerikalıların meselenin çözümüne yönelik görüşleri diğer müttefik devletlerin görüşlerinden pek de farklı değildir:

“İcra Vekilleri Riyaseti’ne

187 Şimşir, *Lozan Telgrafları, C. I (1922 - 1923)*, c. I, s. 428-429.

188 Meray, *a.g.e*, s. 376.

No. 290

30 Ocak 1923

Madde-1...

No. 291

Madde-2 Amerika murahhasının telkinatı şudur: Musul Sorunu'nu hakeme havâle etmek...

*İsmet*¹⁸⁹

İsmet Paşa, 3 Şubat tarihine ait raporunu ertesi gün Ankara'ya göndermiştir. Bu raporda karşı tarafa yapacağı, Musul'la ilgili alınmasını düşündüğü önerisini aşağıdaki cümlelerle Türk Hükümetine bildirmektedir:

“İcra Vekilleri Riyaseti'ne

No. 313

4 Şubat 1923

3 Şubat raporudur:

Madde-1 ...

No. 314

Madde-2 ...

Musul'u bir sene zarfında İngiltere ile halletmek şeklini de irâe eyleyeceğiz. İnkita muhakkak gibidir.

*İsmet*¹⁹⁰

İsmet Paşa müttefiklerin meseleleri zor ve çözümü ümitsiz duruma sokmaya çalışarak; birinci oturumun sonunda, Lozan görüşmelerini kesebilecekleri havası yaratmaya çalışmalarını ve Türk Heyetini nasıl bir baskı altına almaya çalıştıkları yönündeki izlenimlerini daha sonraları şöyle ifade etmiştir:

“Müttefikler, arzu ettikleri muahedeyi bize kabul ettirmek için, yalnız müzakerelerde hukuki çekişmelerle kalmamışlar, Şubat'ta büyük baskı ve gösteri ile Konferansı kesintiye uğratmağa kadar, kararlı olarak gitmişlerdir. Zannediyorlardı ki, bu kadar şiddetli bir baskı karşısında, hallolunamayan meselelerde, Türkler

189 Şimşir, a.g.e, s. 463.

190 Şimşir, a.g.e, s. 494.

boyun eğeceklerdir. Şubat teşebbüsünü reddedip, ayrılmayı göze aldığımızı gösterdikten sonra, daha Ankara'ya gelmeden, daha İsviçre'de iken, ileri vardıklarını ve Türklerin, hayati gördükleri meseleleri her halde elde etmek için, tehlikeleri göze alabileceklerini, şiddete, zora baş eğmeyeceklerini anlamışlardı. Buraya kadar, tecrübe etmeden, bunu kabul etmiyorlardı.

*Lord Curzon'un İsviçre'den ayrıldığı 4 Şubat'ın ertesi günü bu teşhisi ufukta gördüm. Konferansın kesilme yapmadığını, erteleme yaptığını söylemekte Müttefikler acele ettiler. Ben Ankara'ya geldiğim zaman, Reisicumhurumuza ve Hükümete vaziyeti etrafiyla ve bütün güçlükleriyle anlatırken, "Sulh ihtimali vardır, bunu elde edebiliriz" kanaatimi söyleyebiliyordum."*¹⁹¹

Lozan'da bir türlü çözüme ulaşamayan Musul Sorunu, barış anlaşmasının önünü tıkamamak için 4 Şubat 1923'te İsmet Paşa tarafından yazılan bir mektupla "barışın yapılmasına engel olmaması amacıyla Musul Sorunu'nun, İngiltere ile Türkiye arasında, bir yıl içinde çözülmek üzere Konferans programından çıkarılmasını" teklif etmiş ve mesele Lozan sonrasına bırakılmıştır. Türk Hükümetinin hazırlamış olduğu ve devletlere verilecek karşı projede Musul Sorunu ile ilgili olarak yer alan öneri şu şekilde idi:

"Türkiye ile Irak arasındaki sınır (Musul Sorunu) bu muahedenin meriyete girmesinden itibaren 12 ay içinde Türkiye ile Büyük Britanya arasında sulh yolu ile halledilecektir. Anlaşma olmazsa ihtilaf Milletler Cemiyeti'ne arz olunacaktır".¹⁹²

Çözüm tarzı bu şekilde ortaya konmuştu ama meselenin 12 ay içerisinde çözülemeyeceğine inanan TBMM, çözümün Milletler Cemiyeti'ne bırakılmasının İngiltere lehine olacağını biliyordu. Bu endişeler doğrultusunda 3 Mart 1923 tarihinde Meclis kürsüsünden Meclise izahat yapan İsmet Paşa'ya şu soruluyordu:

"Cemiyet-i Akvam bir sene sonra bizim hakkımızı vermezse?" İsmet Paşa'nın bu soruya yanıtı ise, "o zaman harp ederiz..." şeklinde olmuştur.¹⁹³ Bu teklif sonunda Lozan Antlaşması'nın 3. maddesi ve 2. fıkrasında durum şu şekilde yer almıştır.

191 Meray, a.g.e, s. 342-375.

192 Yurdakul, a.g.e, s. 23.

193 Turan, a.g.e, s. 90.

“Türkiye ile Irak arasındaki sınır, iş bu Lozan Antlaşmasının yürürlüğe girmesinden sonra dokuz aylık bir süre içinde, her iki tarafça dostça bir çözüm yoluyla saptanacaktır.

*Belirtilen süre içinde iki hükümet arasında anlaşma olmadığı takdirde, bu anlaşmazlık Milletler Cemiyeti Meclisine götürülecektir”.*¹⁹⁴

Önce görüşmelerin bir senelik bir zaman süresince olması görüşülmüştür, TBMM’de bu şekilde bilgilendirilmiştir, ama daha sonra bu sürenin; Lozan Barış Antlaşması’nda “dokuz ay” olarak yazıldığı görülmektedir. Bu konuda yaptığımız araştırmalar neticesinde haberin Anadolu Ajansı aracılığıyla 24 Haziran tarihinde Lozan’dan şu şekilde bildirildiğini gördük:

“Anadolu Ajansı

İstanbul: 25 (A.A.)

Lozan’dan 24 Haziran tarihiyle Vatan’a bildiriyor.

*Konferansın dünkü içtima-ı mühimmesinde Musul Sorunu hakkında Türkiye ile İngiltere arasında cereyan edecek müzakerat ve münakaşat için evvelce tayin olunan bir sene müddetin dokuz aya tenziline karar verilmiştir”.*¹⁹⁵

Ankara’ya 1923 Şubat ayına dönecek olursak; birinci dönem görüşmeleri sonunda Türk delegelerinin yurda dönmesi üzerine 21 Şubat 1923 tarihinde Başdelege İsmet Paşa yapılan görüşmelerle ilgili Meclise bilgi vermiştir. İsmet Paşa 21 Şubat’ta Mecliste yaptığı konuşmada Musul ile ilgili olarak konuşmasında şunları söylemiştir:

“Arkadaşlar bizim konferansta sulh mesailimiz başlıca üç grup halinde mevzubahis olmuştur. Birincisi, siyasi mesail, arazi mesaili. Siyasi mesail, yani arazi mesaili, hudutlar, sonra boğazlar. Sonra yine siyasi mesail meyanında ekalliyetler. Başlıca bu meseleler ve buna müteferrik mesail-i saire.

194 Melek, a.g.e, s.44.

195 **25 Haziran 1923 tarihli Anadolu Ajansına ait Arşiv Belgesi**, Dosya No: 400-164, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 218.474.4. numaralı arşiv belgesi, T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, s. 1.

İkinci büyük grup olarak mali ve iktisadi mesail mevzu bahis olmuştur.

Üçüncü grup olarak da kapitülasyon namı altında belki dâhili ve idari dini denmesi caiz olacak mesaildir.

Arazi mesailinde bilhassa şark hududunda Musul Vilayeti meselesi vardır. Elyevm bilvasıta veya bilavasıta İngiliz işgali altında bulunuyor.

Bu Musul vilayetinin, bize iadesi mevzu bahis oldu. Önce İngiliz Murahhası ile aramızda müdavele-i efkâr oldu. Fakat itilaf sağlanamadı. Tekrar komisyon huzurunda görüşme başladı. Komisyonunda bütün müttetikler müttehî bir cephe olarak inkıta tehdidi ile bizi tehdit ettiler. Bizi Musul Sorunu'nda ricata mecbur ettiler. Mukavemet ettik. Nokta-i nazarımızı muhafaza ettik. Müttetikler Arazi meselesinde Adalar, Suriye Hududunu ve Musul Sorunu'nu yekpare bir mesele olarak bize tasdik ettirmek istediler. Fakat biz bütün kuvvetimizi birisinin üzerine, bir mesele üzerine temerküz ettirmek için diğer meselelere temas etmeksizin yalnız Musul Sorunu üzerine teksif ettik... İnkıta bu mesele üzerine yapmamak için onu bir sene sonraya bıraktık. İngilizler en çok Musul Sorunu ile alakadar olmuşlardır.”¹⁹⁶

Bu görüşmeler Mecliste devam etmiş ve en hararetli görüşmeler 27 Şubat'ta ve devamında olmuştur. Bu görüşmelerde genelde milletvekillerinin Misak-ı Millî'den ayrıldığını ve Musul'un bir yıl sonraya tehir edilmesini peşin peşin İngiltere'ye vermek olduğu üzerinde durduklarını görmekteyiz. Burada Lozan'dan dönen heyet, Mecliste adeta sorguya çekilir tarzda soru yağmuruna tutulmuştur.

Musul Sorunu Lozan'ın birinci dönemde görüşülen fakat halledilemeyen ve çözümü sonraya bırakılan üç konudan bir tanesidir. Çözümü sağlanamayan üç konu ise şunlardır; Musul Sorunu, Kapitülasyonlar ve Borçlar sorunu. Bütün çalışmalara karşın bu üç sorun ile ilgili olarak Lozan konferansının birinci dönem görüşmelerinde bir çözüme varılamamıştır. İkinci dönem görüşmelerinde de her iki tarafın Musul Sorunu'na yaklaşımında bir değişim olmamıştır. Benzer görüşler bir kez daha ortaya konmuştur.

196 **Gizli Celse Zabıtları**, c. III, s. 1291, 1292.

Lozan'ın ikinci dönem görüşmeleri neticesinde de; Borçlar ve Musul Sorunu'nun çözümü sonraya bırakılmak koşulu ile diğer bütün önerilerimiz kabul edilmiş ve Lozan Antlaşması 24 Temmuz 1923'de Lozan'da Başdelege İsmet Paşa ve taraflar arasında imzalanmıştır. İlk dönem sonunda Meclis'te yapılan görüşmelerde Lozan Antlaşmasının, Misak-ı Millî'den taviz verildiği gerekçesiyle TBMM'de onaylanmayacağı ortaya çıkmaya başlamıştı. Hatta o dönemde bazı milletvekilleri bunun vebali altına girmek istemediklerini ve yeni bir meclis seçilmesini istedikleri bile söylemişlerdi. Geçen zaman içinde gerçekten de yeni bir meclis kurulmuştu ve bu mecliste muhalif grubun milletvekillerinin büyük bir çoğunluğu yoktu. Kişiler değişmişti ama yapılan barış anlaşmasına karşı olan tavır ve düşünceler değişmemişti. Uğruna bu kadar Mehmetçiğin kanının döküldüğü bu vatan ve Misak-ı Millî hudutları için; yapılan bu anlaşmayı milletvekilleri yeterli görmüyorlardı. Meclisin bu tavrı ile beraber Rauf Bey de anlaşmayı imzalamak istememiş ve sonra istifa etmiştir. Mustafa Kemal'in anlaşmanın imzalanması yönündeki tavrı ile beraber 23 Ağustos 1923'de Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından anlaşma onaylanmıştır.

24 Temmuz 1923'de Lozan Antlaşmasının 3. maddesi ve 2. fıkrasında var olan durumun korunmasına yönelik bir kısım yasaklamalar olmasına rağmen, yasağın kabulünden yaklaşık bir ay sonra İngilizlerin, Aralık 1922'de Irak'ta çıkan isyanları bastırmak için havadan bombalama faaliyetlerine girmelerini müteakip bir yıl süren muharebelerden sonra Süleymaniye'yi aldıklarını görüyoruz. Haliç Konferansı öncesinde yapılmış olan bu İngiliz baskısını da gözden ırak tutmamak gerekir.

Ankara Hükümeti tarafından bütün ihtimaller değerlendirilmiş ve Lozan'da Musul Sorunu'nun çözülememesi halinde askeri bir plan hazırlanmıştı. Taarruza dayalı olan bu plan, "çok gizli" evrak olarak "Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti" tarafından hazırlanmış fakat uygulanmamıştı.¹⁹⁷ Yapılan plan şimdilik icraata dökülememişti. Musul'un kaderi bir kez daha İngiltere ile yapılacak görüşmelere terk edilmişti. TBMM'de ki milletvekilleri görüşmelerin Türkiye lehine bir çözüm getirmeyeceğini her defasında söylüyorlardı ama yine de görüşmeler yoluyla

197 Kadir Mısırlıoğlu, **Musul Sorunu ve Irak Türkleri**, İstanbul, 1994, s. 92, 93.

alabilme ihtimaline karşı elde kalan her yolu denemek istiyorlardı. Dolayısıyla Ankara Hükümeti, Lozan'da alamadığı Musul'u İstanbul'da alabileceği ihtimali ile hareket edecekti.

2. Haliç Konferansı

Haliç Konferansı öncesinde İngilizler Türkiye hakkındaki güncel istihbarat raporları üzerine ağırlık verirler. Örneğin; İstanbul'daki Büyükelçileri Lindsay, İsmet Paşa'nın Musul Sorunu'nda iki taktiğe güvendiğini, bunlardan birincisinin Kürtlere otonomi vererek onları yanlarına çekmek, diğerinin ise İngiltere'ye petrol konusunda taviz vermek olduğunu bildirmiştir. İki gün sonra Hava Kuvvetleri Bakanlığı ise bir raporla Cezire mıntikasındaki Türk birliklerinin tahkimatının ciddi bir tehlike teşkil etmeyeceğini bunun "propaganda" amacıyla kullanılacağını bildirmiştir. Aynı belgede Türk emellerini deşifre etmekte güçlük çektiklerini, askeri tahkimat söylentilerini dikkatle takip edilmesini tavsiye ettiklerini de itiraf etmişlerdir.¹⁹⁸

Lozan Barış Antlaşması görüşmeleri ertesine bırakılan Musul Sorunu ile ilgili olarak heyetler Haliç Konferansı'nda bir araya gelmişlerdi. Yalnız bu sefer her iki heyette de değişiklikler vardı. Türk Heyetinin başında İsmet Paşa yerine Fethi Bey¹⁹⁹ ve yanında Diyarbakır mebusu Fevzi Bey, Faik Bey,²⁰⁰ Dışişleri Hukuk Müşaviri Nusret Bey ile Genelkurmay'dan Yarbay İshak Avni Bey vardı.

İngiliz Heyetinde ise Sir Percy Cox görüşmelere katılacaktı. Sir Percy Cox başkanlığında C. H. Jardine, J. H. Hall ve Yarbay E. F. W. Lees de²⁰¹ görüşmelere katılacak heyet içerisindeydi.

Sir Percy Cox daha önce Bağdat'ta Yüksek Komiser olarak görev yapmış, dolayısıyla bölgeyi bilen biriydi. Zamanında İngiliz Savaş Bakanlığı'ndan Churchill'in, birliklerin Mezopotamya'dan geri çekilmesini isteği karşısında ne Lloyd George, ne de Cox Musul'dan çıkmak istememişlerdi. O dönemde Cox'a göre,

198 Öke, **a.g.e.**, s.179, 180.

199 "Okyar"

200 "Ordu"

201 Yurdakul, **a.g.e.**, s. 25.

bu çekilme, Mezopotamya'daki İngiliz itibarını bir anda bitirirdi. Dahası, Musul'da petrol vardı. İngiltere "umutlar ülkesi" olan bu yöreden feragat edemezdi.²⁰² Görüldüğü gibi İngiltere bu görüşmeler esnasında da bölgeyi ve meseleyi bilen ve Faysal'ı halk oylaması ile başa getirmenin Irak Hükümetini güçlü kılacağını²⁰³ bile düşünebilen bir temsilciyi; Cox'u göndererek hiçbir noktayı şansa bırakmamıştır. Sir Percy Cox'un bu toplantılara katılması Curzon'un teklifiyle olmuştur.

O dönemde Dışişleri'nde görevli Osborne, İngiliz heyeti Türkiye'ye gelmeden önce heyete bir talimat hazırlayarak vermiştir. Ayrıca Osborne bir konuşmasında, "*Görüşmelere başlayacağız da ne olacak? Aynı tartışmalar bir daha tekrarlanacak. Nasıl olsa nihai ve bizim için en uygun çözüm Milletler Cemiyeti'nde sağlanacaktır*" demiştir. İngilizler en baştan itibaren sonucun İstanbul'da alınmayacağına karar vermişlerdir. Osborne, yazısında ayrıca, Musul Sorunu'nun Kerkük petrolüyle hiçbir ilişkisi olmadığını, meselenin, Irak'ın stratejik ve siyasi çıkarlarını ihtiva ettiğini ve "Musul'lu bir Türkiye'nin", Irak için güçlü bir tehdit unsuru olmaya namzet olduğunu belirtmiştir. Bu noktayı dikkate alarak Musul'un Ankara'ya tesliminin engellenmesini istemiştir.²⁰⁴

İngiltere temsilcisi Cox, her zamanki gibi konuya gerçekten aşına, ehemmiyetini İngiltere için tam anlamıyla kavramış ve zaten bu konu hakkında yıllarca önce kararını vermiş ve çok sıkı talimat almış kişilerden biriydi.²⁰⁵

2.1. Birinci Oturum

19 Mayıs 1924 günü Musul Sorunu'nun çözümüne yönelik birinci oturum Türk heyetini temsilen Fethi Bey tarafından Kasımpaşa'daki eski Bahriye Nezareti

202 Öke, **a.g.e.**, s. 122.

203 Türkmen, **a.g.e.**, s. 26.

204 Öke, **a.g.e.**, s. 178.

205 "*Cox, İstanbul'a hareket etmeden, Dışişleri'nden Oliphant ve Sömürgelerden Shuckburg, bir araya gelerek, heyetlerine verilecek talimatı tanzim etmeye karar verirler. Buna göre, Musul'un Irak'la birleşmesinde ısrar edilecektir. Bu, malumdur. Fakat Shuckburg-Oliphant görüşmesinde ilginç olan Nesturi Meselesi'nin ele alınmasıdır. İkiliye göre Nesturiler için Türkiye'den Hakkâri istenmelidir. Taktik olarak da, İstanbul'a gidecek İngiliz heyeti, Türklerin önüne Londra'nın istediklerini, havi haritayı atmalı ve onların bu ölçülere uymaları istenmelidir.*" ;Öke, **a.g.e.**, s.182.

binasında yapılan konuşma ile açılmıştır.²⁰⁶ Açılış konuşmasında Fethi Bey yapılacak görüşmelere hak ve adaletin egemen olması ümidini taşıdığını belirttiği gibi, Türkiye ve İngiltere arasında gelecekte kurulacak ilişkilerin Musul Sorunu'nun çözümüne bağlı olduğunu da belirtmiştir.²⁰⁷

İngiliz heyetini temsil eden Sir Percy Cox ise birinci oturumdaki konuşmasında meselenin çözülmesi yönünde temennileri olduğunu ama bir çözüm yolu bulunmadığı takdirde ise meselenin Cemiyeti Akvam'a gideceğini, aslında İngiltere'nin böyle bir şey istemediğini belirtmiştir. Cox'un Hakkâri bölgesini istemesiyle İngiltere'nin bu konudaki samimiyetsizliği gayet açıktır. Daha baştan müzakerelerin önünü tıkamaya çalışmıştır.²⁰⁸

2.2. İkinci Oturum

Bu oturumda aslında daha önce öne sürülen ve ısrar edilen hususlar bir kez daha taraflarca ileri sürülmüştür.

Farklı olarak Fethi Bey'in Musul Vilayeti talebine karşılık Sir Percy Cox Musul'da Fırat nehri iki sahilini de içine alan bölgeyi talep etmiştir. Sir Percy Cox'un bu talebine karşılık Fethi Bey bölgenin ırki, coğrafi ve stratejik konumunu belirten bir muhtırayla cevap vermiştir.

2.3. Üçüncü Oturum

Sir Percy Cox, bu oturumda da daha önce belirttiği hususlar üzerinde aynı görüşlerini belirtmiş ve ilave isteklerde bulunmuş, Fethi Bey'in belirttiği konulara bir cevap vermemiştir.

İngiliz Heyeti Musul Sorunu ile ilgili olan bu görüşmelerde talep edilen bölgeyi genişletmekte mahsur görmeyerek Türkiye'nin idaresinde olan Hakkâri vilayetinin Çölemerik, Beytüşşebap ve Revanduz kasabalarını da istemiştir.²⁰⁹ Bu

206 Mehmet Gönlübol, *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)*, Ankara, 1997, s. 67.

207 *Musul ve Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, s. 43.

208 Mısırlıoğlu, *a.g.e.*, s. 102.

209 *"Cox, Beytüşşebap (Çölemerik) bölgesini Nesturileri yerleştirmek maksadıyla istemişti. Ama*

talebi Türk Heyeti kabul etmemiştir.

Görüşmeler birkaç gün kesintiye uğramış, yeniden 28 Mayıs 1924'te müzakerelerde bulunulmuştur. 3 Haziran 1924'te İngiliz Hükümeti tarafından kendi temsilcilerine gelen cevap Fethi Bey'e bildirilmiştir. Gelen cevapta İngiliz Hükümeti Lozan Barış Antlaşması gereği meselenin bu aşamadan sonra Milletler Cemiyeti'ne gitmesi gerektiğinden başka çözüm yolu görmediğini belirtmiştir.

Dursun Gök makalesinde Haliç konferansı devam ederken Kerkük'ten Zeki Bey'in meseleye açıklık getirmek için bir mektup gönderdiğini belirtir. Mektubun konumuzla ilgili saptanan bölümleri şunlardır:

“2- Musul Vilayeti Mondros Mütarekesine göre geçici olarak işgal edilmiştir. İngiliz kumandanı ... Musul'un geçici olarak işgal edildiğini resmen beyanname ile neşrederek doğrulamıştır. Percy Cox'unda bu beyannameden haberdar olması gerekir.

5 - Musul Vilayeti İngiliz işgali altında olmasına rağmen her zorluğu göze alarak B.M. Meclisine mebuslarını göndermiştir. Meclis'e iştirak etmeyerek beklemeleri Lozan Antlaşması hükümlerine riayet içindir.

6 - İngilizler mütareke mucibince geçici olarak işgal eyledikleri Musul Vilayetini İstanbul ile beraber tahliye ve terk etmeleri icap ederken, iktisadi ve petrol ihtirasları dolayısıyla sonraya bırakmışlardır.

7- İngiltere'nin aradığı hudut değil, hudut ve milliyet komedyası perdesi altında petrol ihtirası ve iştiyakıdır”²¹⁰

Mektupta tespit edilen hususlar maalesef İngilizlerin görüşlerinin değişmesine bir fayda getirmemekte, sadece bizim gerçeği bulmamıza ve gerçeğe biraz daha yaklaşmamızı sağlamaktadır. İngilizlerin görüşme tutanaklarının imzalanması için

Londra'ya bakılırsa, Nesturilerin yaptığı katliamlar Cox'un Haliç Buluşması'ndaki kozlarını da zayıflatmıştı. Nesturiler; 4 Mayıs 1924'de de Kerkük'te elli Türk'ün ölümüne neden olan kanlı bir ayaklanmaya yeltenmişlerdi.”

210 Gök, a.g.m, s. 70.

son oturum teklifi üzerine Büyük Millet Meclisi, Mustafa Kemal'in de katıldığı Meclis görüşmeleri neticesinde; Fethi Bey'e gerekli talimatları vermiştir.

5 Haziran 1924'te temsilciler son oturum için toplanmışlar ve karşılıklı görüşmelere rağmen bir mutabakata varamamışlardır. İngilizlerin bu görüşmelerde Hakkâri bölgesini de işin içine katma girişimleri Musul Sorunu'nu çözümden uzaklaştırmış ve İngilizlerin Lozan'da istedikleri gibi meselenin Milletler Cemiyeti'nde görüşülmesi için gerekli zemini hazırlamıştır. Bu görüşmelerden sonra İngiltere 6 Ağustos 1924'te meselenin çözümü için resmi olarak Milletler Cemiyeti'ne başvurmuştur.

İstanbul'dan konu ile ilgili yazı yazan Henderson, Haliç Konferansı sonrası Türkiye'deki gelişmeleri özetlerken; Türk tarafındaki veya Türkiye'deki zafiyet belirtilerini de tanımlamaya çalışmıştır. Buluşmanın “genel atmosferi” hakkında iki önemli faktörden söz ederek, bunların Türkler tarafından Misak-i Millî üzerinde ısrar edilmesi ve basının tavrının fevkalade ılımlı olmasına değinmiştir. Henderson, bu durumu Hükümet'in telkinine bağlamıştır. Henderson'a göre, Türkiye'nin dış münasebetleri karmaşıklaşmıştır ve hükümet bu girdaptan kurtulmak için İngiltere'ye, onun dostluğuna güvenmektedir. İsmet Paşa'nın, İngiltere'yi tamamen karşısına almadan Musul Sorunu'nu çözmeye çalışma gayretini ise Henderson, İsmet Paşa'nın henüz bir stratejisinin oluşmadığını yazarak bildirecektir. Türkiye, Milletler Cemiyeti'ne güven konusunda haklı olarak endişe duymaktadır. Yine de Henderson, Türklerin Cenevre'ye gideceklerini; fakat ilk teşebbüsün İngiltere'den gelmesini bekleyeceklerini söyleyecektir. Henderson'un raporu Londra'ya ulaşınca Dışişleri, Türklere dostça davranmaya devam etmeyi; fakat aynı anda Musul Sorunu'nda herhangi bir taviz vermeden ilk tavırlarında ısrar etmeleri kararını alacaktır.²¹¹

18 Ekim 1924'de İsmet Paşa, Meclise yaptığı konuşmada Lozan ve Haliç Konferansları görüşmelerine değinerek şöyle bir değerlendirme yapmıştı:

“Malum-ı âlinizdir ki Lozan'da Irak hududu üzerinde bir netice-i katiyeye varılmamasının sebebi, delaile müsteniden bizim Musul Vilayeti'ni Ana Vatana

211 Öke, a.g.e, s. 183-185.

raptetmek iddiamızdaki sebatımız idi. Diğer taraftan İngiltere murahhası Musul'un Irak'a merbutiyeti olduğunu iddia etmek istiyordu. İfade etmek istiyorum ki muallâk olan mesele Lozan'da hallolunmamış olan ve bilahare mütalaası ve halli derpiş edilmiş olan Musul vilayetinin cihet-i aidiyeti meselesi idi. Hâlbuki İstanbul Konferansı'nda mesele mevzubahis olduğu zaman Büyük Britanya murahhası Musul Vilayeti'nin mukadderatı üzerinde müzakere etmek esasına girmeksizin Musul'un haricinde Hakkâri Vilayetine ait bazı arazi talebi üzerinde dermeyan etti. Bu talep karşısında konferansın bir neticeye varmaması tabii idi.”²¹²

Sorun Haliç Konferansı'nda halledilememiştir, dolayısıyla meselenin Lozan Barış Antlaşması'nda belirtildiği şekilde Milletler Cemiyeti'ne gitmesi gerekiyordu. Bu yüzden İsmet Paşa, İngiltere Lozan Antlaşması'nı onaylamadan, Ankara'nın Milletler Cemiyeti'ne başvurmayacağını beyan edecekti. Ankara'nın bu çıkışlarını değerlendiren İngiliz Dışişleri, Türkleri Cenevre'de aleyhlerine bir karar çıkacağına uyandıklarını belirtecekti:

“...Elimizdeki avantajları hemen değerlendirelim. Türklerin korkularını giderelim. Eğer onları teskin edemezsek onları askeri çılgınlıklara itebiliriz veya Milletler Cemiyeti'ne gitmekten vazgeçirebiliriz.”

Türkler, Haliç Konferansı'nda eski taleplerine ilaveten bir de Hakkâri'yi isteyen İngilizlerin Cenevre de daha abartılı isteklerde bulunacaklarını sanıyorlardı. İngiliz Dışişleri Ankara'nın bu tavrını anlıyor, fakat yinede onlara Cenevre'deki taleplerinin makul olacağı hususunda teminat vermektan imtina ediyorlardı. Londra, Türklerin Milletler Cemiyeti'nin çağrısını mutlaka kabul edeceklerine inanıyordu.

3. Milletler Cemiyeti Görüşmeleri ve Soruşturma Komisyonu

3.1. Milletler Cemiyeti Görüşmeleri

Milletler Cemiyeti'nin oluşumu daha savaş sırasında filizlenmiştir. Savaş sırasında kurulması planlanan Milletler Cemiyeti'ni kurma fikri Paris Barış Konferansında belirmiştir. Bu konferansta uluslararası barış ve güvenliği korumak,

212 Turan, a.g.e, s. 199.

kurumun sürekliliğini sağlamak, barışı devam ettirmek maksadıyla 18 Nisan 1919'da Milletler Cemiyeti'nin kurulması kararlaştırılmıştır. Savaş sonrası imzalanan barış anlaşmaları Milletler Cemiyeti yasasının 1. bölümü olarak ele alınmıştır. 10 Ocak 1920'de resmen kurulan Cemiyetin merkezi Cenevre olarak tespit edilmiştir. Cemiyetin asli üyeleri Birinci Dünya Savaşı'nın galip devletleridir. Savaşta tarafsız kalmış ülkeler de Cemiyete asli üye olmuşlardır, ama ABD cemiyete üye olmamıştır. Kurulduğunda 18 üyesi olan Cemiyetin üye sayısı 1920'de 45'e, daha sonra 59'a çıkmıştır. Başta yenen ve tarafsız kalan devletler asli üye iken daha sonra kendini bağımsız devlet olarak ilan eden ülkeler de asli üye olmuştur. Zaman içerisinde Almanya da üye olmuştur. Türkiye ise Milletler Cemiyeti'ne 1932'de üye olmuştur. Ayrıca Milletler Cemiyeti örgütüne bağlı olarak Uluslararası Daimi Adalet Divanı kurulmuş ve bu Divan devletlerin aralarında çözemedikleri problemleri getirdikleri ve çözüme kavuşturdukları bir forum niteliğine bürünmüştür. Cemiyet daha çok İngiltere'nin tekelinde kalmıştır. Zaten Türkiye ve Irak²¹³ arasındaki Musul Sorunu'nda da görüleceği gibi Milletler Cemiyeti pek de tarafsız davranmamıştır.

Musul Sorunu ile ilgili olarak Milletler Cemiyeti'nde yapılacak görüşmelere Türk tarafını temsilen Fethi Bey, İngiliz tarafını temsilen de Lord Parmaor katılmıştır. Fethi Bey yolculuğundan önce gazetecilere Cenevre'deki konferansta en kuvvetli delillere dayalı bir muhtıra verileceğini ve muhtıranın hazır olduğunu beyan ederek gitmiştir.

6 Ağustos 1924'de İngiltere Hükümeti temsilcisi Milletler Cemiyeti Konseyi'ne müracaat ederek, İngiltere ile Türkiye arasındaki Musul Sorunu'nun ilk birleşime alınmasını istemiştir. Bir hafta sonra da Dışişleri'nden D. G. Osborne'un imzasını taşıyan bir başka başvuruda da, İngiltere, "Irak ve Türkiye arasında daha adil ve tabii sınırların çizilmesine" yönelik ilişikte ki teklifin Milletler Cemiyeti üyelerine dağıtılması için Genel Sekretere rica etmiştir. Teklif edilen muhtırada, daha önce Lord Curzon'un ifade ettiği hususlar tekrar edilmiştir. Siyasi, tarihi, ekonomik ve stratejik açıdan konuyu değerlendiren Londra, Musul'un bu çerçevede içinde Irak'ın

213 *"Irak, İngiliz kontrolü altında olduğundan burada İngiltere demek daha uygun olur ama bu da görüşmelerde İngiliz oyununu ortaya çıkarır."*

vazgeçilmez bir parçası olduğunu savunmaktadır. Türkiye yine yalnızlığa itilircesine; İngiltere'nin yukarıda özetlenen iddiaları, Mekke Hükümeti adına Dışişleri Bakanı Fuat tarafından, tarihi ve coğrafi açılardan “Musul’un bir Arap ülkesi” olduğu yönünde ki beyanatlarla artmıştır. Ve Milletler Cemiyeti’nin aleyhte bir karar alması durumunda, Arapların her türlü tedbire başvurabileceklerini ve Bağdat’ın haklarını savunacaklarını belirterek, Konsey’i yumuşak bir üslupla da olsa tehdit etmiştir.²¹⁴

5 Eylül tarihli bir mektupla Türkiye Hükümeti de, Irak sınırına ilişkin görüşlerini yansıtan bir muhtırayı konsey üyelerine dağıtmıştır. Söz konusu muhtırada etnik, siyasi, coğrafi, iktisadi, tarihi ve askeri sebepler çerçevesinde Musul’un Türkiye’den kopartılmasının doğru olmayacağı bir kere daha vurgulanmış, İngiltere’nin Lozan’da belirtilen hudutlar ve bölgeler dışına çıktığını ve meseleyi sadece bir hudut tespit etme meselesi olarak ileri sürdüğünü ve burada yaşayan milletin mukadderatının dikkate alınmadığı iletilmiştir. Milletler Cemiyeti’nin meseleye adil bir çözüm getireceğine inandığını belirten Türkiye Hükümeti, muhtırada, konunun gerçeklerini ortaya çıkarmada en uygun yöntemin “plebisit” olduğunu da tekrar hatırlatmıştır. Türkiye hükümeti, bu amaçla kurulacak karma komisyonu desteklemeğe hazır olduğunu da belirtmiştir.²¹⁵

Kadir Mısırlıoğlu’nun çalışmasına dayanarak görüşmeyle ilgili tarafların fikirleri aşağıda özet olarak verilmeye çalışılmıştır.²¹⁶

Cenevre’deki konferans 30 Ağustos 1924’te başlamıştır. İngiliz temsilci görüşmelerde her iki tarafın da eşit olduğunu ileri sürmüş ve Musul Sorunu ile ilgili olarak Musul’un çoktan beridir Irak’ın bir parçası olduğunu ve problemin Irak hudutlarını belirleme meselesi olduğunu, Musul Vilayeti’nin mukadderatı ile ilgili olmadığını ve bu mukadderatın bu görüşmelerde söz konusu edilemeyeceğini ve zaten bu konunun halledildiğini belirtmiştir. İngiliz temsilciye göre mesele hududun çizilmesi meselesidir ve Türklerin istediği gibi plebisit yoluyla halledilemeyeceğine dair açıklamalarda bulunmuş ve meselenin halli için tarafsız bir komisyon kurulması

214 Öke, **a.g.e.**, s. 191, 192.

215 **a.g.e.**, 192, 193.

216 Mısırlıoğlu, **a.g.e.**, s. 117, 108.

teklifinde bulunmuştur.

Bu konuşmanın karşılığında Fethi Bey Lozan Barış Antlaşması'nın Musul Vilayeti'nin durumu ile ilgili olarak meseleyi Milletler Cemiyeti'ne sevk etmeyi ön gördüğünü ve bunun da çok açık olduğunu belirtmiştir. Mesele sadece bir hudut çizme meselesi ise bu konunun Milletler Cemiyeti'nde görüşülmesine sebep olan ihtilafın ne olduğunu belirtmelerini istemiştir. Konuşmasını ırki, iktisadi, coğrafi, askeri ve siyasi sebeplere dayandırmıştır.

Ayrıca Fethi Bey, Türkiye'nin verdiği sözlere sadık kaldığını sınırlara tecavüz etmediğini ama İngiltere'nin bu yolda hareket etmediğini belirtmiştir. Müteakip konuşmalarda karşılıklı olarak ortaya konan konulara cevap vermekle devam etmiştir.

3.2. Soruşturma Komisyonu

Cemiyet-i Akvam tarafından bölgede inceleme ve soruşturma yapacak, meseleyi yerinde görüp tespitlerde bulunacak üç kişilik tarafsız bir heyetin kurulmasına karar verilmiş ve gerekirse tarafların müşavir vermelerine müsaade edilmiştir. Seçilen üç kişilik heyet şu şekildedir: Belçikalı emekli Albay A. Poulis, İsviçreli diplomat A. Wirsén ve eski Macar başkanlarından Kont Teleki.²¹⁷ Türkiye'yi temsilen verilen müşavir Cemal Paşa'dır.

Soruşturma komisyonu bölgede çalışmalar yaparken sınırda statüko tehlikeye girmiş ve bunun üzerine Konseyin Brüksel'de yaptığı toplantıda 29 Ekim 1924 tarihli bir kararla geçici bir sınır tahsis edilmiştir. Bu geçici sınır "Brüksel Sınırı"²¹⁸ olarak isimlendirilmiştir.

Komisyon her iki ülke ile ön görüşmelerde bulunmuş müteakiben bölgede çalışmalar yapmış ve raporunu Milletler Cemiyeti'ne sunmuştur. Rapor coğrafi neticeler, ırki neticeler, tarihi neticeler, iktisadi neticeler, siyasal neticeler, stratejik

217 Gönlübol, a.g.e, s. 69.

218 "Brüksel Hattı"

neticeler ana alt başlıkları altında hazırlanarak sunulmuştur.²¹⁹

Soruşturma komisyonu İngiltere'nin teklif ettiği hududu iyi bulmuş, Türkiye'nin teklif ettiği hududun ise sadece batı kısmını iyi bulmuş doğu kısmını ise iyi bulmamıştır. Musul şehrini ise kuzey ve güney bölgeleri olarak ele almış kuzey bölgesini Türkiye'nin güneydoğusu ile bağlantılı, güney kısmını ise Irak ve İran'ın Luristan bölgesi ile bağlantılı bulmuştur.

Komisyon ırki yönden yaptığı incelemede ise Vilayet nüfusunda rakamsal sıralamaya bakmış; Kürtlerin Türklerden ayrı olduklarını kabul ederek, ırklara dayalı bir sınır tespiti durumunda bunun Kürtlerle Araplar arasında olması gerektiği yönünde görüş bildirmiştir.

Tarihsel anlamda yaptığı değerlendirmede ise Vilayet'in Osmanlı Devleti egemenliğinde olmasına rağmen uzun süre Bağdat paşaları tarafından yönetilmesi ve bunun neticesinde Bağdat'la aynı akıbeti yaşamasından dolayı bu tarihi birliği bozmayacak şekilde meselenin halledilmesi gerektiğini bildirmişlerdir.

Heyetin iktisadi yönde ki çalışma ve görüşleri, bölgenin Irak'a verilmesi yönündedir. Stratejik yönden de sınırlarla ilgili önerilen görüşün benzerini yapmıştır. Siyasi sonuçlar açısından yaptığı değerlendirmede komisyon, Türkiye'nin kendi hukuki haklarından vazgeçmedikçe bölgenin Türk ülkesi sayılması gerektiği fikrindedir. Irak'ın manevi düşünceleri haricinde herhangi hukuki bir hakkı olmadığı da komisyonca belirtilmiştir.

Ülkenin genelinde halkın oyuna bakılırsa Irak meyilli bir görüş, iktisadi yönden halkın oyuna bakılırsa Türkiye yanlısı bir görüşün ortaya çıktığı da komisyon tarafından belirtilmiştir.

Komisyon Brüksel Hattı'nın güneyinin Irak'a verilmesini, bölgenin 25 yıl manda yönetimi altında kalmasını ve buradaki Kürt halkının isteklerinin göz önüne alınmasını da tavsiye etmiştir. Gerçekte bu sınır çizgisi İngilizlerin statükoyu bozucu hareketlerinin Türkiye tarafından protesto edilmesi üzerine Brüksel'de geçici olarak

219 Mısırlıoğlu, a.g.e, s. 140-145.

saptanan sınır çizgisi iken sürekli bir hudut olması teklif edilmiştir.

Komisyon Irak ile İngiltere arasındaki dört yıllık anlaşmanın sona ermesi ve uzamaması durumunda, ayrıca Kürtlere de yerel yönetim verilmemesi durumunda bu halkın çoğunun Arap yerine Türk yönetimini seçeceklerini düşünmektedir. Ayrıca komisyon bölgenin taksimi konusunda bir durum ortaya çıkması halinde Küçük Zap hattını tarif edip sınır olarak önermiştir.

Rapor Araştırma Komisyonu tarafından Cemiyet-i Akvam'a sunulmuştur. Rapor neticesinde bir karar alma aşamasına gelindiğinde kararın hukuki boyutunun ne olacağı yönünde ortaya cevaplanamayan sorular çıkmıştır. Dolayısıyla alınacak karara tarafların tutumunun ne olacağı sorulmuştur. İngiltere'nin tutumunun ne olacağı sorulduğunda, İngiltere temsilcisi Lord Palmaor, "*alınacak kararın her ne mahiyette olursa olsun kabul edileceğini*" söyleyerek yanıt vermiştir. Aynı suale Fethi Bey Milletler Cemiyeti Misakı'nın 15. maddesi gereğince kabul edileceği yanıtını vermiş, ama Cemiyet verilen yanıtı yeterli bulmamış ve İngiltere gibi kayıtsız şartsız kabul edip etmediğini sormuş ve Fethi Bey'de "*mutlak kabul*" cevabını vermiştir. Ankara Hükümeti ise Fethi Bey'in verdiği bu cevabı kabul etmemiş ve Cenevre'de bulunan temsilcisi Fethi Bey'i, Tevfik Rüştü Bey'le değiştirmiştir.

Milletler Cemiyeti Misakına göre bu konuya ilişkin uygulanabilecek iki ayrı yöntem söz konusu idi. 5. maddeye göre üye devletlerin oybirliği ile karar alınabilirdi. Bu durumda bir devlet eğer mesele kendisini ilgilendiriyorsa ama üye değilse yine de oy kullanabilme hakkına sahipti. Bu madde uygulansaydı, Türkiye'nin olumsuz oy kullanması halinde Milletler Meclisi, Musul Sorunu'nda aleyhimize karar alamayacaktı. Bir diğer uygulanabilecek madde ise Fethi Bey'in ilk cevabında belirttiği 15. maddedir. Bu maddeye göre de alınacak karar tavsiye niteliğinde olabilirdi, bu madde doğrultusunda karar alınması durumunda ise, alınan kararın Türkiye'nin üzerinde bir yaptırım gücü olmayacak sadece tavsiye niteliği taşıyacaktı. Sorunun çözümü bu yöntemlerden birini kullanarak halledilebilecekken, 3 Eylül

1924 tarihinde raportör Mösyö Unden'in²²⁰ önerisi ile kurulan Tali Komisyon²²¹ Milletler Cemiyeti'ne sorulacak sorularla ilgili raporunu sunmuştur.²²²

Tevfik Rüştü Bey heyet raporunun istişari mahiyette olduğunu heyetin hakem heyeti olmadığını ve alınacak kararın ileri sürülen tekliflere bağlı olmayarak kararlaştırılabileceğini savunmuştur. Ayrıca alınacak kararın Türkiye açısından kayıtsız şartsız kabulü icap ettirmediğini bildirmiştir.

Mehmet Gönlübol, bu konudaki detayı kitabında incelemektedir. Bu incelemeye göre Tevfik Rüştü Bey'in uyuşmazlığa taraf olan devletlerin müspet oyu olmadan Meclis'in bu konuda tarafları bağlayacak bir karar alamayacağını ileri sürmesi²²³ üzerine Milletler Cemiyeti alınacak kararı hukuki bir platforma oturtma gayreti içerisine girmiştir. Ayrıca kararın mahiyeti hakkında Lahey Uluslararası Adalet Divanı'ndan, tali komisyonun verdiği rapor doğrultusunda istişari rey ve mütalaa talebinde bulunmuştur. Türk tarafı sorulacak olan soruların tamamen politik içerikli olduğunu ve Türkiye'nin Lozan'da belirlenen haklarını korumadığını ve mevcut durum altında bir ihtiyaca cevap vermediğini belirterek tavrını ortaya koymuştur.²²⁴ Adalet divanına sorulan sorular şunlardır:

“a- Milletler Cemiyeti Meclisi'nin Lozan Anlaşması'nın üçüncü maddesi gereğince vereceği kararın hukuki mahiyeti nedir? Yani bir hakem kararı mı, tavsiye mi, yoksa sadece bir tavassut mudur?”

b- Böyle bir karar için ittifak şart mıdır? Yoksa çoğunluğun oyu yeterli midir?”

c- İki tarafın temsilcileri bu sorun için başvurulacak oylamaya katulabilirler mi?”²²⁵

Lahey Adalet Divanı'nın bu soruların yanıtları ile ilgili 21 Kasım 1925 tarihli ve 12 no'lu görüşü ise özet olarak şöyledir:

220 “İsveç.”

221 “Komisyon üyeleri şunlardı: Unden-İsveç, Quiones de Leon-İspanya ve Guani-Uruguay.”

222 Yurdakul, **a.g.e.**, s. 34, 35.

223 Gönlübol, **a.g.e.**, s. 70.

224 Shwadran, **a.g.e.**, s. 231.

225 Mısırlıoğlu, **a.g.e.**, s. 138.

“1- Milletler Cemiyeti Misakı'nın 15'nci maddesine göre Cemiyet Meclisi esas itibariyle bağlayıcı karar alamaz. Bununla birlikte Lozan Antlaşması'nın 3. maddesinin 2. fıkrasının son cümlesindeki “mukadderat-ı kat'iyesi bu karara muallâk olan” tabiri ile taraflar Cemiyete bu konuda bağlayıcı karar almak yetkisi tanımışlardır. Bu yüzden bu konuda bağlayıcı karar vermek yetkisine sahiptir.

2- Cemiyet Meclisi'nde bu konuda kararın oybirliği ile alınması gerekmektedir. Çünkü Cemiyet Misakı'nın 5. maddesinin 1. fıkrasında genel olarak Meclis'te kararların oybirliği ile alınacağı açıkça belirtilmektedir. Çoğunlukla verilecek kararlar gerek Misak'ta gerek barış antlaşmalarında belirtilmiştir. Lozan Antlaşması'nın 3. maddesinin 2. fıkrasında bu konuda bir açıklık bulunmadığına göre, Meclis kararını oybirliği ile alacaktır. Uyuşmazlığa taraf devletlerin temsilcilerinin oylamaya katılıp katılmayacağı meselesine gelince; Misak'ın 15. maddesinin 6 ve 7'nci fıkraları uyuşmazlık durumlarında oybirliğiyle hesaplanırken ilgili devletlerin temsilcilerinin oylarının göz önünde bulundurulmayacağını amirdir. Bu nedenlerle yukarıdaki koşullar altında Cemiyet Meclisi'nin Türk-İrak sınırı hakkında vereceği karar taraflar için bağlayıcı sayılacaktır.”²²⁶

“Uluslararası Daimi Adalet Divanı'nın bu görüşü “istişari” mahiyette olduğu için Meclis bu karara uymayabilirdi” şeklinde yazarlarımızın bu hususta farklı farklı yorumları vardır, meseleye taraf olduğumuz için pek tabi ki bu yorumlar olması gereken türdendir. Ama bu konuda “madem uymak mecburiyetinde değildi” diye sorarken bir de “madem Divan'ın vereceği cevabı dikkate almayacak veya uymayacak, neden böyle bir konuyu Divan'a sorma ihtiyacı hissetsin” diye de düşünmemiz gerekir. Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki milletvekillerinin bu konudaki görüşleri en baştan doğrudur. Sorunun Milletler Cemiyeti'ne gitmesi Musul'un peşinen İngiltere'ye verildiğinin kabul edilmesi anlamına gelir. İngiltere de Türkiye gibi oy kullanamamıştır ama bu kurumun baş kurucularındandır, üyelerin birçoğu güçlü İngiltere'nin yanında olmayı siyasi ve ekonomik menfaatlerden dolayı daha uygun bulmaktadırlar. Türkiye ise daha Cemiyete üye bile değildir. Bilmediği etmediği bir denizde yelken açmıştır ama rüzgâr bulamamıştır.

226 Gönlübol, a.g.e, s. 70, 71.

Yaşanan bu süreç içerisinde Türk heyeti yapılan bu haksızlıklara tahammül edememiş, Milletler Cemiyeti'nin kararını hukuki platforma oturtma gayretlerini ve karar alma girişimlerini protesto etmek maksadıyla Milletler Cemiyeti'ni terk etmiştir.²²⁷

Buna rağmen Türkiye'nin gıyabında; Milletler Cemiyeti, Lahey Uluslararası Adalet Divanı'nca verilen cevaptan da güç alarak Musul'u Irak'a ilhak eden Brüksel Hattı'nı sınır kabul etmiş ve Milletler Cemiyeti, Irak'taki İngiltere mandasını 25 yıl daha uzatan bir karar almıştır. Türkiye bu kararı tanımamış ama diplomatik olarak yapılabilecek girişimlerin sonuna gelinmiş ve çözüm yöntemlerinin önü tıkanmıştır. Savaşmaktan başka çare kalmamıştır ama onun da sonuçlarını iyi hesap etmek gerekmektedir. Bu ihtimal karşısında bile İngiltere rahat durmamış ve İtalya'yı Türkiye aleyhine kışkırtmaya başlamıştır.²²⁸ Milletler Cemiyeti'nin aldığı karar Türkiye'de büyük bir tepki görmüş, alınan kararın ertesinde İtalyan tehdidinin karşılığı olarak da Türkiye Rusya ile bir saldırmazlık paktı imzalamıştır. Ama gerek içeride gerekse dışarıdaki durum müsaade etmediği için bu direnme çok uzun süre devam edememiştir.

4. Lozan Görüşmeleri Sonrasında Planlanan Askerî Harekât

Lozan'da yapılan görüşmelerde Musul konusunda Türkiye lehine bir karar çıkmayınca sorunun çözümüne esas olacak şekilde çıkış yolları aranmıştır. Denemeye karar verilen bir çıkış yolu da askeri bir harekâttir. Bu harekât Haliç Konferansı sırasında planlanmış ve Cemiyeti Akvam'da yapılan görüşmeler esnasında bir süre daha devam etmiş, sonunda herhangi bir sonuç alınamadan son bulmuştur. Harekât Mustafa Kemal Atatürk ve Fevzi Çakmak arasında yapılan bir görüşme sonucunda planlanmış ve görev Cafer Tayyar Paşa'ya önerilmiştir. O sırada Mecliste milletvekili olan Cafer Tayyar Paşa, "milletvekilliği hakkı da saklı kalması şartı" ile önerilen görevi kabul etmiştir. Cafer Tayyar Paşa Musul'u gerekirse bir oldu-bittiye getirip geri almayı ve bunu da tarihi mesuliyet olarak kabul ettiğini bildirmiştir. Görev verilen Cafer Tayyar Paşa, kendisine ufak bir işaret verilmesi ile

227 Savaş, **a.g.e.**, s. 105.

228 Yurdakul, **a.g.e.**, s. 36.

planlanan harekâtı icra ederek bütün mesuliyeti üzerine almayı kabul edecektir. Cafer Paşa bu maksatla Diyarbakır'a gitmiş fakat bir müddet sonra bölgede Nesturi ayaklanması²²⁹ çıkmıştır. Bakanlar Kurulu 14 Ağustos 1924'de toplanmış ve ayaklanmanın bastırılması görevini Yedinci Kolordu Komutanlığı'na vermiştir. Bu ayaklanmayı fırsat bilen Paşa bir işaret beklemiş fakat herhangi bir işaret alamayınca ve vakit geçince de planlanan harekâttan bir sonuç alınamamıştır.²³⁰

Bu hareketle ilgili Mim Kemal Öke'nin çalışmasında yer alan başka bir anekdot ise şöyledir:

“Karabekir, Mumcu'nun derlediği anlarda söz konusu görevi kendisine önce Gazi'nin, sonra İsmet Paşa'nın vermeye çalıştığını, fakat reddettiğini kaydedecektir. Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi arkadaşı Fevzi Paşa'ya da Musul macerasının Türkiye'yi yıkıma götüreceğini ifade edince Fevzi Paşa, ona;

-İcap ederse yeni bir harbi göze aldık. Musul bizimdir. Mademki sulhen vermiyorlar; harben almak için Gazi ısrar ediyor. Hükümet de bu fikirde. Biz de muvaffak olacağımıza şüphe yok. İcap ederse Musul değil daha uzaklara da gideriz.”²³¹

Raif Karadağ ise “*Petrol Fırtınası*” adlı kitabında bu olayı Cafer Paşa'nın ağzından dinlediğini belirterek kitabında kaleme almıştır. Raif Karadağ'ın konuyla ilgili yazısında tarih olarak ve içerik olarak farklılık olmakla birlikte Musul'a girildiğinden de söz edilmekte ve İngiliz notası ve Cafer Paşa'nın görevden alınması ile Türk birliklerinin Musul'dan çıktıkları yazılmıştır. “*Petrol Fırtınası*” adlı kitapta konuyla ilgili yazılan kısım şu şekildedir:

“Ankara Hükümeti'nin Musul hakkında beslediği niyetler vardı. Türkiye'yi idare edenler, hakiki niyetlerini, bir isyan emr-i vakisinin arkasında tatbik sahasına çıkardılar.

229 “Bakanlar kurulu 14 Ağustos 1924'de toplanır ve isyanın bastırılması görevini Yedinci Kolordu Komutanlığı'na verir. İsyanın bastırılması sırasındaki çarpışmalarda asilerin bir kısmı yok edilmiş, pek azı yakalanmış, büyük bir çoğunu ise İran'a kaçmayı başarmıştır.”

230 Mısırlıoğlu, a.g.e, s. 107, 108.

231 Öke, a.g.e, s.190.

Yeni devletin güney hudutları civarında, 1927 yılında çıkan bir Nasturi isyanı, o bölgede geniş bir harekâtı lüzumlu kalmıştı. İsyanı bastırmak maksadıyla ordu kumandanı Cevat Çobanlı'nın emrindeki Yedinci Kolordu, Diyarbakır'daki birliklerle de takviye edilerek, hemen hemen tam mevcutlu bir ordu haline getirildi. Bu kuvvet, Yedinci Kolordu kumandanı General Cafer Tayyar Eğilmez'in emrine verildi. Bu harekât Musul'a bir emr-i vaki için mükemmel bir fırsat vermişti. Mustafa Kemal Paşa, Mareşal Çakmak ve Cafer Paşa arasında bu emr-i vakiyi gerçekleştirecek müzakereler yapıldı. Ve tam bir mutabakata da varıldı. Yedinci Kolordu, Nesturi harekâtını büyük bir suretle tamamladı. Cafer Tayyar Eğilmez Paşa kumandasındaki birlikler Musul'a iniverdi.

1927 yılında cereyan eden bu işgal üzerine İngilizler derhal harekete geçtiler. İngiltere şiddetli bir aksü'l-amel (tepki) göstermişti. İngiltere, Ankara'ya, Musul'un derhal tahliye edilmesi hususunda sert bir nota verdi.

İngiltere'nin bu notasını diğerleri izledi ve bir an geldi ki Ankara, Musul'u tahliye karar verdi. Bu karar Kolordu Kumandanı sıfatı ile Cafer Tayyar Paşa'ya bildirildiği vakit o, adeta şaşırıp, şoke oldu. O, hiç Musul'dan çıkmak istemiyor, Ankara'ya gönderdiği cevabi telgraflarında, İngiltere'nin beynelmilel siyasette karşı karşıya kaldığı meselelerden dolayı içinde bulunduğu müşkülâtı bildiriyor, İngiliz notalarının blöf olduğunu tekrarlayıp duruyordu.

Cafer Tayyar Paşa iddialarında haklı idi. İngilizler hakikaten blöf yapıyorlardı. Ve yalnız Musul için yeni bir harbi göze alabilecekleri de çok şüpheli idi.

Gazi Mustafa Kemal Paşa telgrafla anlaşmanın müşkülâtını anlayınca Cafer Tayyar Paşa'yı Ankara'ya çağırmişti. Hükümet merkezinde yapılan uzun müzakerelerden sonra Musul'daki Türk ordusunun geri çekilmesine karar verilmişti. Fakat geri çekilme kararı öyle kolay olmamıştı. Cafer Tayyar Paşa ile Mustafa Kemal Paşa arasında çok ciddi münakaşalar olmuştu. Cafer Tayyar Paşa, Musul'un Türk olduğunda ısrar ediyor ve tahliye yoluna gitmek istemiyordu. Genç Türk devletinin mukadderatını elinde tutan Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa ise, yeni devletin İngiltere ile arasının açılmaması ve yeni badirelere sürüklenmemesi

için Paşa'yı tahliye hususunda tazyik ediyordu. İşte böyle çekişmeli müzakereler sonunda tahliyeye karar veriliyor ve Cafer Tayyar Paşa Yedinci Kolordu kumandanlığından alınıyor. Böylece de geri çekilme ancak tahakkuk ettirilebiliyordu.”²³²

Karadağ'ın, Cafer Paşa'nın ağzından aktardığını belirttiği bu anılar, bu dönemde planlandığı bilinen askeri harekâttan farklıdır. Öncelikli olarak çalışmada zaman farkı vardır ki Karadağ'ın belirttiği dönem Ankara Antlaşması'nın bile ertesinde bir zamana denk gelmektedir. Benzer şekilde belirtilen dönemde bir Nesturi ayaklanması yoktur. Bu çalışmada 1927 tarihi verilerek yazımsal bir hata yapılmış bile olsa dikkatimizi çeken diğer bir nokta askeri birliğimizin Musul bölgesine girmesi ve bir İngiliz notası ile geri çektirilmiş olmasıdır. Anlatım sonuç bölümü dışında aslında Atatürk'le Fevzi Paşa'nın aralarında yaptıkları plana fazlasıyla uymaktadır ama yapılan bilimsel araştırmaların sonuçlarıyla maalesef uyuşmamaktadır.

Zekeriya Türkmen'de kitabında; Bakanlar Kurulunun 1924'ün Ağustos ayında isyan eden Nasturileri bastırmak için Yedinci Kolordu komutanlığına görev verdiğini ve başarı kazanıldığını belirtmektedir. Cafer Tayyar Paşa'ya görev verildiği ve Nasturileri takip ederek Musul'a indiği yönünde ki fikirlerin ise bir belgeye dayanmadığını, sadece hatıratlardan çıkarılmış olduğunu söylemektedir.²³³

Bu konuda yaptığımız başka bir araştırma sonunda Mehmet Gönübol'un kitabında konunun şu cümlelerle kaleme alındığını gördük:

“Misak-ı Millî sınırları içerisinde olmasına rağmen, Türkiye, Milletler Cemiyeti Meclisi'nin kararından sonra Musul'u kuvvet yolu ile geri almak girişiminde bulunmamıştır. Böyle bir girişimde bulunmak gerek iç, gerek dış düşmanlarımıza Türkiye üzerindeki emellerini gerçekleştirmek için yeni bir fırsat verecekti. Öte yandan savaştan yorgun bitkin çıkan Türkiye devrim ve kalkınma hareketlerine girişmişti. Yeni bir savaş Türkiye'de ki bu çalışmalarını süresiz olarak

232 Karadağ, **a.g.e.**, s. 117, 259, 260.

233 Türkmen, **a.g.e.**, s. 84, 85.

geriye bırakabilecekti."²³⁴

Türkiye haklı meselesinde bir türlü İngiltere'nin önüne geçememiştir. 1925'te Türk ordusu Musul'u hedef alarak harekete geçirilmiş, bunun karşılığında ise İngiltere, Hakkâri'yi işgal edip Şeyh Sait ayaklanmasını çıkartarak karşı harekette bulunmuştur. Refik Turan'ın da belirttiği gibi son derece gerçekçi bir lider ve askeri satrancı iyi oynayan Atatürk; Şeyh Sait'in de kullanılarak yapılmış olan İngiliz hamlesini iyi görmüş ve dış politikada aksiyonel yaklaşımına 1936 yılına kadar ara vermiştir.²³⁵

Diplomatik çözüm arayışları esnasında yapılan veya planlanan askeri hamleler Türkiye Büyük Millet Meclisi görüşmelerinde milletvekillerinin beklentilerini karşılayabilecek nitelikte olsa bile gerçekten savaşın göze alınıp alınmadığını daha etraflı düşünen hükümet için ayrıntılı düşünülerek alınması gereken ciddi bir karardı. Askeri bir manevra özellikle diplomatik çözüm arayışlarını desteklemek için gerekli olabilirdi. Hazır, güçlü ve her an manevra yapabilecek bir Türkiye konferans salonlarında artık savaş istemeyen ülkeler üzerinde lehimize bir etki yaratabilir ve bu konudaki kararlılığımızı tam anlamıyla gösterebilirdi. Ama askeri harekâtlardan beklenen bu etkilerin lehimize yönelik oluşmadığı açıktır. Benzer bir hamle İngiltere tarafından İtalya, Yunanistan, Mekke Şerifi ve hatta Şeyh Sait kullanılarak yapılmış ve İngilizler tarafından istenen sonuç alınmıştır. Şeyh Sait ayaklanması Türkiye'nin Milletler Cemiyetinin kararlarına tepki vermemesinde²³⁶ ana sebeplerden birisini teşkil etmiştir. Ne amaçla olursa olsun, ister gerçek anlamda bir savaşı göze almak, isterse görüşmeler üzerinde baskı yaratmak amacıyla olsun, sonuçta açık olarak görülen şudur; İngilizler baştan sona Musul konusunda verdikleri kararda çok daha sistematik hareket etmiş ve istediklerini almışlardır.

234 Gönübol, **a.g.e**, s. 73.

235 Refik Turan, "*Misak-ı Milli ve Atatürk'ün Lozan Sonrası Hedefleri*", **Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul**, Ankara 1998, s. 54, 55.

236 Türkmen, **a.g.e**, s. 96,97.

**ANKARA GÖRÜŞMELERİ ÖNCESİNDEKİ GELİŞMELER
VE
ANKARA ANTLAŞMASI**

1. Ankara Görüşmeleri Öncesindeki Gelişmeler

Milletler Cemiyeti'nin almış olduğu karar Başbakan Baldwin tarafından İngiliz Avam Kamarası'na sunulmuş, Milletler Cemiyeti'nin Irak konusunda İngiltere'yi mandater devlet olarak belirlediğini ve bu konuda teminat istediklerini belirtmiştir. Bu durum Avam Kamarası içerisinde pek hoş karşılanmamıştır. 21 Aralık 1925 tarihinde İngiliz Hükümeti Irak konusunda karar tasarısı hazırlayıp parlamentoya sunmuştur. Toplamda 615 milletvekilinin bulunduğu İngiliz Parlamentosundan 243 parlamenter oylama katılmış ve 239 kişinin oyuyla karar tasarısı kabul edilmiştir.²³⁷

İngiliz Parlamentosunda Irak konusundaki kararın kabulünden sonra; İngiliz Başbakanı Baldwin makamında 22 Aralık 1925'de Türkiye'nin Londra Büyükelçisi Ahmet Ferid Bey'le görüşmüş ve daha önce İngilizlerce ortaya konan görüşleri bir kez daha tekrarlayarak Musul konusunda savaş istemediklerini, Türkiye ile anlaşmak suretiyle bir çözüm yolu bulmak istediklerini belirtmiştir. Benzer bir görüşme de İstanbul'da İngiliz Büyükelçi ile Tefik Rüştü Aras arasında 28 Aralık 1925 tarihinde geçmiştir. Tefik Rüştü Aras, İngiliz Büyükelçi'ye Milletler Cemiyeti'nin almış olduğu kararda tutarsız davrandığını; raporun metin kısmı ile karar kısmının birbirine ters düştüğünü ve Milletler Cemiyeti'nin almış olduğu kararın Türkiye için bağlayıcı olmadığını söylemiştir.²³⁸

Musul Sorunu hakkında Milletler Cemiyeti bir karar almış olmasına rağmen Türk tarafı çözüm tarzını ve alınan kararı tanımayınca sorun tam olarak

237 Tahir Kodal, **Musul Sorunu (Türk Basımına Göre, 1923-1926)**, Ankara, 2002, s. 359, 360.

238 **a.g.e.**, s. 361, 362.

halledilememiştir. Meselenin bir şekilde halledilmesi ve Cemiyeti Akvam'ın almış olduğu karar neticesinde bir antlaşma yapmak gerekmektedir. Bu maksatla İngiltere Türkiye'ye ikili görüşmeler yapılmasını teklif etmiştir. 2 ve 3 Ocak 1926 tarihinde Bakanlar Kurulu yapmış olduğu toplantı sonunda İngiltere'nin ikili görüşmeler teklifine karşı cevabını hazırlamış ve Londra Büyükelçisi Ahmet Ferid Bey'e göndermiştir. Cevapta genel olarak Milletler Cemiyeti'nin almış olduğu kararın Türkiye'yi bağlamadığı, Lozan Antlaşması gereği Türkiye'nin hukuki egemenliğinin ve hakkının söz konusu olduğu, Musul'un kaybedilmesi karşılığında teklif edilen 10 ile 15 milyon İngiliz Lirası değerindeki mali ve iktisadi yardımın kabul edilmediği belirtilmiştir. Cevapta İngiltere ile bir anlaşmanın arzu edildiği belirtilmiş ve bir takım koşullar ileri sürülmüştür. Bu koşullar şöyledir:

“a. Tartışmalı bölge ile ilgili yapılacak anlaşmaya kadar bölge gayri askeri hale getirilecektir,

b. Basra yolunda Türk ticaretine serbestlik sağlanacaktır,

c. Türk aleyhtarı propaganda yapılmayacaktır.”²³⁹

Türkiye tarafından bu cevapla beraber Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde konuyla ilgili hararetli tartışmalar oluyor ve İngiltere'nin bu konudaki samimiyetsizliği üzerinde duruluyordu. Ayrıca üzerinde durulan başka bir önemli husus da Musul Sorunu'nun çözümü sürecinde “Türkiye Cumhuriyeti'nin korunmasının” takip edilecek politikada hedef olarak alınmasıydı. Türkiye'de Meclis'te bu yönde görüşmeler olurken, 13 Ocak 1926 tarihinde İngilizler Bağdat'la anlaşarak 25 yıllık mandaterliği kabul etmişler ve müteakiben yapılan anlaşmayı Milletler Cemiyeti'ne bildirmişlerdir. İngiltere'nin Bağdat'la imzaladığı bu anlaşma 18 Ocak 1926'da Irak Mebuslar Meclisi'nde kabul edilmiş, 18 Şubat 1926 tarihinde de İngiliz Parlamentosu'nda görüşülmeye başlanmıştır. İngiliz Parlamentosu'nda yapılan görüşmeler esnasında muhalif gruplar Musul'da açılacak her petrol kuyusu yüzünden ülkedeki maden ocaklarının kapanacağını ve İngiltere'de işsizliğin

239 a.g.e, s. 364.

artacağını belirterek karşı çıkmışlardır.²⁴⁰

İngilizler, ilk olarak Irak'la halledilmesi gereken meseleyi halletmişler ve daha sonra Türkiye ile meselenin halledilebilmesi için istikametlerini Ankara'ya çevirmişlerdir. İngiltere'de yapılan Parlamento görüşmelerinin öncesinde; 20 Ocak 1926'da İngiltere'nin Türkiye Büyükelçisi Lindsay, Ankara'ya gönderilmiş ve mevcut durum hakkında bilgi edinmesi istenmiştir. Lindsay, Ankara'da yapmış olduğu temaslar ve basından edindiği izlenimler doğrultusunda Türkiye'nin barışçıl bir yol izleyeceğine kanaat getirmiştir. Bu kanaatini destekleyen önemli temaslardan biri de İsmet İnönü ile yaptığı görüşmedir. Bu görüşmede İsmet İnönü, Lindsay'e, *“Türkiye'nin toprak ihtirası içinde olmayıp; güvenliği için gerekli olandan fazlasını istemediğini”* belirtmiştir. Bu izlenimler sonucunda Lindsay de raporunu İngiltere'ye yollamıştır.²⁴¹

Tekrar 18 Şubat 1926 tarihindeki İngiliz Parlamentosu'nda yapılan görüşmelere dönecek olursak; Bağdat'la yapılan anlaşma üzerine Londra'nın 25 yıllık mandaterliği konusundaki anlaşmaya muhaliflerin karşı çıkması üzerine Austen Chamberlain, Türkiye'nin Mart 1925'te İngiltere'ye yaptığı petrol önerisini açıklamış ve muhaliflerin bu yaklaşımları ile Türk önerisi yönündeki desteklerini ortaya atarak kararlarından vazgeçirmeye çalışmıştır. Chamberlain'in Türkiye'nin İngiltere'ye yaptığı öneriyle ilgili yaptığı açıklaması, ana başlıklar halinde şu şekildedir: Türkiye Musul'da arzu ettiği kadar araziye sahip olmak istemekte, bunun karşılığında ise İngiltere'ye petrol işletme imtiyazını ve boru hattı yapımını, petrol akıtılacak limanlarda İngiliz şirketlerine ayrıcalık tanımayı, inşa edilecek demiryolu için ayrıca imtiyaz vermeyi teklif etmiştir. Muhaliflerin Bağdat'la yapılan anlaşmayı kabul etmeyerek yukarıda belirtilen Türk tarafı önerisini kabul ettiğini ve bu önerinin İngiltere ve Irak halkı için bir çıkar sağlamadığını belirtmiştir. Parlamentodaki bu görüşmeler sonucunda Irak-İngiltere Antlaşması İngiliz Parlamentosu'nda kabul edilmiştir.²⁴² Parlamantonun kabul ettiği anlaşma Milletler Cemiyeti'ne bildirilmiş ve böylece İngiltere Milletler Cemiyeti nezdinde üzerine düşen görevi yaptığı imajını

240 a.g.e, s. 366-368.

241 a.g.e, s. 368-370.

242 a.g.e, s. 372.

yaratmıştır. İngiltere'nin Milletler Cemiyeti'ne yapılan anlaşmanın kabulü ile ilgili durumu bildirilmesi sonucunda Milletler Cemiyeti 6 Mart 1926 tarihinde Türkiye'ye bir telgraf yollayarak bir temsilcinin 8 Mart 1926'da görüşmelere katılmak üzere gönderilmesini talep etmiştir. TBMM gerek zamanın darlığı gerekse Cenevre'de Milletler Cemiyeti'nde daha önce Türkiye'nin görüşlerinin ortaya konduğu ve katılımın anlamsız olacağı düşüncesi ile temsilci göndermemiştir.

Bu dönem içerisinde İngiliz Büyükelçi Lindsay Ankara ve Londra arasında gidip gelerek uzlaşma yolları için bir yöntem aramaktadır. Lindsay bu meseleyle uğraşırken; Türkiye ise yeni yeni problemlerle uğraşmak zorundadır. Bu yeni problemlerden bir tanesi Yunanistan'la meydana gelen Çay adası problemi ki bu konuda Yunanistan, o dönemde Milletler Cemiyeti'ne başvurmuştur. Bir diğer konu ise 16 Mart 1926'da doğuda meydana gelen Süryani ayaklanmasıdır. Bütün bu ayaklanmalar ve kargaşalıkların nedeni İngiltere karşısında Türkiye'nin elini zayıflatmak ve hudut bölgesinde Türkiye lehine yapılacak herhangi bir düzenlemenin azınlıklar için sorun teşkil edeceği havasını yaratmaktır.²⁴³

İngiltere bir yandan ikili görüşmeler için Türkiye ile diyalog halindeyken bir yandan da Türkiye ile tarihi meseleleri ve düşmanlıkları olan devletlerle yakınlaşarak Türkiye'yi hem yalnız bırakmak hem de hareket serbestliğini kısıtlamak istemiştir. Bu konuda İtalya'da Mussolini ile görüşülmüş ve ortak bir 'Doğu Politikası' izlenilmesi konusunda anlaşılmuştur. İtalya'dan sonra Neuilly Antlaşması'nın bazı maddelerinde de değişiklikler yaparak Bulgaristan'ı da kendi yanına almış ve her zamanki gibi diplomatik üstünlük sağlayarak Türkiye'yi batıdan baskı altına almaya çalışmıştır.²⁴⁴ 17 Mart 1926'da Şükrü Kaya, Yunanlıların Musul Sorunu konusunda Milletler Cemiyeti'nde zorluk çıkardıklarını bir telgrafla Ankara'ya bildirmiştir.²⁴⁵ Başka bir telgrafta ise Tefik Rüştü,²⁴⁶ Rapollu'da yapılan İtalyan-İngiliz görüşmeleri ile ilgili Prag Elçiliği'nden telgrafla edinilen bilgiyi aşağıdaki yazıyla

243 a.g.e, s. 372-376.

244 a.g.e, s. 361, 362.

245 **17 Mart 1926 Tarihli Şükrü Kaya İmzalı Arşiv Belgesi**, Dosya No: 1140, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 12.71. 39 numaralı arşiv belgesi, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 1926, s. 1. "Bu belgenin altında Şükrü Kaya imzası vardır."

246 "Aras"

yetkililere bildirmektedir:

“Başvekâlet

Ankara

Kalem-i Mahsur Müdürlüğü

17 Mart 1926

Prag elçiliğinden 18 Şubat 1926 tarihli alınan bir telgrafnamede İngiltere'nin Irak ve Musul'da, İtalya'nın da Balkanlarda yapacakları siyasette mütekabilen müzaheret etmesine dair görüştükleri, İtalya'nın Prag sefiri tarafından itiraf edilmiş olduğu bildirilmekte idi. Roma Büyükelçiliği'nden keyfiyet hakkında vaki olan istilama alınan cevapta bu malûmatın kendi istihbaratını teyit ettiği bildirilmektedir.

Arz-ı keyfiyet eylerim efendim.

*Tevfik Rüştü”*²⁴⁷

Tevfik Rüştü Aras ile bir durum değerlendirmesi yapan Mustafa Kemal, son Cumhuriyet Halk Partisi kurultayında yapmış olduğu konuşmada şunları dile getirmiştir:

*“İlk bakışta Musul Sorunu bir sınır ve belki de petrol anlaşmazlığı olarak görülmektedir. Ne var ki, Milletler Cemiyeti bu vesile ile bir karara vardığına göre, sorun yeni ve önemli bir boyut kazanmıştır. Bu da, Musul Sorun'u dolayısıyla Avrupa devletlerinin Doğu Milletlerini ezmek isteğinden vazgeçemediklerinin açıkça ve kesinlikle belli olmasıdır...”*²⁴⁸

Bu söylemin paralelinde Türkiye'nin aynı dönemde Hint Müslümanlarından destek aldığı ayrıca Eski Mısır Hidiv'i ile bağlantı kurarak da destek almaya çalıştığı görülmektedir.²⁴⁹

18 ve 21 Nisan 1926'da Tevfik Rüştü Aras ile Sir Ronald Lindsay Musul Sorunu hakkında görüşmelerde bulunmuşlardı. Tevfik Rüştü bu görüşmelerde Lindsay'e üç öneride bulunmuştur; tarafsızlık anlaşması, İngiliz mandasının bitimini müteakip Brüksel Hattı'nın güneyindeki toprakların verilmesi ve Irak petrolerinden

247 **17 Mart 1926 Tarihli Tevfik Rüştü İmzalı Arşiv Belgesi**, Dosya No: 1139, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 12.71. 38 numaralı arşiv belgesi, T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Ankara, 1926, s. 1.

248 Kodal, **a.g.e**, s. 363.

249 **Aynı yer.**

Türkiye'ye hak tanınması. Lindsay'ın Londra'ya göndermiş olduğu rapora göre Türkiye nedenini anlayamadığı bir şekilde Brüksel Hattı'nın güneyindeki toprak talebinden İngiltere'nin Irak mandasını bırakmasına kadar geçecek süre zarfında vazgeçmişti. Türkiye manda yönetiminin bitiminde bu toprakların kendisine verilmesini istemiştir. Ayrıca Irak petrolünden hak tanınmasını da istemiştir. Bu durum Londra tarafından İtalya'nın saldırgan tutumu ve söylemleri karşısında Türkiye'nin geçici olarak almak zorunda olduğu bir karar niteliğinde görülmüş ve bir an önce istifade edilmesi gereken bir durum olarak değerlendirilmiştir.²⁵⁰

Bu sıralarda Amerikalılara bakacak olursak, 1914 yılında Osmanlı Devleti tarafından Gülbenkyan'a verilen %5'lik payın İngilizler tarafından satın alınarak yerine yeni bir anlaşma ile %2 oranında bir kâr vermesi ve bunu Gülbenkyan'ın da kabul etmesini hoş karşılamıyor, 31 Mart 1926 tarihine gelindiğinde ise İngiltere, Fransa ve Amerikalıların petrol şirketleri; D'Arcy, Anglosakson ve diğer birkaç yetkilinin bölge petrollerinin paylaşımı için ana konular hakkında uzlaşmaya çalışıyorlardı²⁵¹

Tevfik Rüştü ve Lindsay Musul Sorunu konusunda görüşmeler yaparken diğer taraftan da petrolünün kimler tarafından işletileceği konusunda 23 Nisan 1926'da bir petrol konferansı toplanmıştı. Bu konferans sonunda; paylaşım ile ilgili olarak uzlaşmaya varılan ana hatlar ayrıntılarıyla belirtiliyordu. Yapılan petrol konferansında; Deutsche Bank'a ait olan²⁵² Turkish Petroleum Şirketi'nin % 25'lik hissesi Amerikalılarca satın alınmış, toplantı sonunda petrol kuyularının işletme ayrıcalığı Royal Dutch/Shell, Standard Oil, İngiliz, İran²⁵³ ve Fransızlardan oluşacak bir şirketler birliğine verilmiştir. Neticede, Standard Oil ve Pan Amerikan Petrol Şirketleri de elde edilen Amerikan hisselerini kendi aralarında bölüşmüşlerdir. Bu gelişmelerin arkasından İngiltere Lindsay'e, Türkiye'ye verilecek petrol hakkındaki cevabını 4 Mayıs 1926 tarihinde bildirmiştir. İngiliz Hükümeti, Irak petrollerinden

250 a.g.e, s. 377-379.

251 a.g.e, s. 376.

252 "Amerikalı şirketlerin aldığı pay gerçekte İngilizlere ait olan Anglo-Persian Oil Company'e aittir. İlgili eserde yanlış ifade edilmiştir. Deutsche Bank'a ait olan hisse savaş sonunda Fransız Şirketine verilmiştir."

253 "Metinde geçen "İngilte" ve "İran" sözcüklerinin yalnız başına değil, "İngiliz-İran Petrol Şirketi" olarak beraber kullanılması gerektiği görüşündeyiz."

Türkiye'ye pay verilmesi konusunda Irak Hükümeti payından %10-15 gibi bir pay verilmesine karar verdiğini Lindsay'e bildirmiş, kesin oranın belirlenmesini ise Lindsay'e bırakmıştır.²⁵⁴

Lindsay Türkiye'nin teklifi ile ilgili olarak Londra'ya göndermiş olduğu raporun cevabını beklemektedir. Beklenen cevap 27 Nisan 1926'da kendisine ulaşmış ve yapılan teklifle ilgili detaylar bildirilmiş, Musul petrolerinden talep edilen pay ile ilgili olarak da Fransız ve Amerikan Hükümetlerinin onayının alınması gerektiği de belirtilmiştir.²⁵⁵

Türk ve İngiliz heyetleri arasındaki görüşmeler müteakip günlerde de devam etmiştir. Yapılan görüşmeler neticesinde Lindsay'ın Londra'ya gönderdiği raporda petrol ile ilgili durum özetle şu şekilde yer bulmuştur: Bu rapora göre İngilizler Türklere Musul'da toprak terki yerine 500.000 sterlin toplu ödeme teklifinde bulunmuştur. Tevfik Rüştü Aras bu konuda ilgili yerlerin görüşlerini ve onayını aldıktan sonra İngilizlerin yapmış olduğu teklifi kabul etmemiştir. Yine aynı raporda Tevfik Rüştü Aras'ın karşı bir teklifle geldiği ve bu teklife göre Türkiye'nin Musul'da toprak isteklerinden vazgeçmesi durumu karşılığında Osmanlı borçlarından kendisine düşecek olan payın ilk üç yıllık faizinin İngiliz ve Iraklılarca ödenmesini ayrıca 1.000.000 sterlinin tarafına verilmesini istediği belirtmiştir. Lindsay bu konu hakkında Londra'nın değişik zamanlarda görüşlerini almış ve bu görüşler doğrultusunda hareket etmiştir. Lindsay'ın Tevfik Rüştü Aras ile yapmış olduğu görüşmelerde üzerinde konuşulan meblağın pazarlık yapar gibi değiştiğini görmekteyiz. Yapılan bu pazarlık cinsi görüşmeler de bir sonuç vermemiştir. 27 Mayıs 1926'da Lindsay bu miktardaki parayı Irak'ın topluca ödeme gücü olmadığını ve 25 yıllığına Turkish Petroleum Şirketi'nin %10'luk hissesini Türkiye'ye vermeyi önermiştir. 28 Mayıs 1926'da Türkiye öneriyi bir iki ufak değişikliğin kabulü halinde uygun bulduğunu bildirmiştir. Tevfik Rüştü Aras, 29 Mayıs 1926 tarihinde İngiliz Büyükelçisi ile aralarında yaptıkları görüşmede, Türkiye'nin yapılan öneriyi resmen

254 a.g.e, s. 381, 382.

255 a.g.e, s. 380.

kabul ettiğini karşı tarafa bildirmiştir.²⁵⁶

Hisse konusunda anlaşma sağlanınca, belgelerin hazırlanmasına geçilmiş ve Musul İtilafnamesi hazırlanmıştır. Bu arada iç basın ve dış basında farklı değerlendirmeler yer almıştır. İç basında görüşmelerin tehlikeye girdiği üzerinde yazılar çıkarken, dış basında ise Musul anlaşmazlığının sona erdiği yönünde haberler yer almıştır. Tevfik Rüştü Aras kamuoyunu rahatlatmak için açıklamalarda bulunmuş, Lindsay ise anlaşmanın imzalanabilmesi için Irak Hükümeti'nden delege istemiş ve Irak'tan savunma Bakanı Nuri Said Paşa ve müşaviri Süleyman Abdülfettah Ankara'ya gelmişlerdir. 2 Haziran 1926 günü yaptıkları uzun görüşmeler sonunda %10 hisse karşılığında 500.000 sterlin alma konusunda anlaşmaya varmışlardır.²⁵⁷ Antlaşmanın ilk görüşmelerinin Irak'lı yetkililerle değil de, İngilizlerle olması ve Irak'lı yetkililerin verilmiş kararlara sonradan müdahil olmaları bile Irak'ta var olduğu kabul edilen hükümetinin dirayetsizliğini ve kukla bir hükümet ve devlet olma durumunu açıkça gösteren bir başka durumdur. İngiltere, Irak üzerinde ki mandater konumunu her alanda koruyor ve kendi yaptığı anlaşmaların altına Irak hükümeti sadece imza atarak onay veriyordu. Dolayısıyla İngiliz çıkarlarının korunması hiçbir zaman şansa bırakılmıyor ve Ortadoğu'da ki şekillendirme İngiliz eliyle yapılıyordu.

Yüzde 10'luk hisseyle ilgili olarak Raif Karadağ, kitabında bu hissenin Lozan'da belirlendiğini ima eder bir biçimde konuyu şu şekilde kaleme almıştır:

*“Lozan'daki heyetimizin bütün muvaffakiyeti, heyetin ikinci reisi olan Dr. Rıza Nur Bey'in ısrarı ile ve İngilizlerin bir lütfu olarak, Irak'ın, bu petrollerden aldığı %25 hisseden bize de sadece %10 hak tanınmış olmasıdır ki bu hisse de anlaşma gereği sadece 25 yıl ödenmiştir.”*²⁵⁸

2. Ankara Antlaşması

Anlaşma ile ilgili görüşmelerden önce İngiltere'nin Türkiye Büyükelçisi Sir

256 a.g.e, s. 383-385.

257 a.g.e, s. 386, 387.

258 Karadağ, a.g.e, s. 262.

Ronald Lindsay, 26 Ocak 1926 tarihinde İsmet Paşa ve daha sonraki bir tarihte de Tevfik Rüştü Bey'le görüşmüştü. Tevfik Rüştü Bey'le yapılan görüşmede özellikle petrol üzerinde duran Büyükelçi; Türkiye'ye petrol hissesinden % 10 veya 500.000 sterlin verilmesi durumunda, Türkiye'nin petrol hissesinden ve toprak talebinden vazgeçeceğini İngiltere'ye bildirmişti.

Varılan bu fikir birliği doğrultusunda taraflar Ankara görüşmelerini sonuçlandırmak amacıyla 5 Haziran 1926 tarihinde bir araya gelmişlerdir. Yapılan anlaşma üç bölümden oluşmuştur. Birinci bölüm, "*Türkiye ile Irak Arasındaki Sınır*", ikinci bölüm, "*Türkiye ile Irak Arasındaki İyi Komşuluk İlişkileri*" ve üçüncü bölüm "*Genel Hükümler*" başlığı altında toplanmıştır. Birinci bölümün birinci maddesi, "*Türkiye ile Irak arasındaki hudut Cemiyet-i Akvam'ın 29 Ekim 1924 tarihli toplantısında kararlaştırdığı şekilde²⁵⁹ kesinleşmiştir.*" demektedir. Anlaşma 29 Ekim 1924 tarihli Milletler Cemiyeti'nde tanımlanan Brüksel Hattı'nda Türkiye lehine ufak tefek değişiklikler yapmıştır. Aynı bölümün beşinci maddesi de "*Taraflardan her biri 1. maddede belirlenen sınır çizgisinin kesin ve bozulmaz olduğunu kabul ederek bunu değiştirmeye yönelik her türlü girişimden sakınmayı taahhüt eder*" şeklindedir. Petrolle ilgili konular üçüncü bölümde 14. maddede yer almıştır.

Görüşmeler %10 hisse karşılığı önerilen 500.000 sterlinin arttırılması yönündeki isteklerden dolayı uzamış ve antlaşma gece yarısı imzalanmıştır. Başbakanlık Arşivi'nden aldığımız Ankara Antlaşması'nın 14'ncü maddesine baktığımızda petrol hissesi ile ilgili konunun şu şekilde kaleme alındığını görmekteyiz:

"T. C.

Başbakanlık

Yazı İşleri ve Sicil Müdürlüğü

Özel No:

Genel No:

Eki :

259 "*Brüksel sınır çizgisi*"

Türkiye-İngiltere ve Irak Hükümetleri beyninde Ankara'da 5 Haziran 1926 tarihinde münakit hudut ve münasebat-ı hasene-yi hemcivarî muahedenamesi (kanun: 911).

Üçüncü Fasil, Ahkâm-ı Umumiye

Madde -14: Her iki memleket arasında menafi-i müstereke sahasını tevsi etmek maksadıyla Irak Hükümeti işbu muahedenin mevki'i meriyete vaz'ı tarihlerinden itibaren yirmi beş sene müddetle berveçh-i zir alacağı aidatın yüzde onunu Türkiye Hükümeti'ne tediye edecektir.

A) 14 Mart 925 tarihli imtiyaz mukavelesinin onuncu maddesi mucibince 'Turkish Petroleum Company'den,

B) Bâlâdaki imtiyaz mukavelesinin altıncı maddesi mucibince petrol ihraç edebilecek olan şirketlerden veya eşhastan,

C) Bâlâda zikredilen imtiyaznamenin 33. maddesi mucibince teşekkül edebilecek olan muavin şirketlerden.”²⁶⁰

Bu anlaşma sonunda Türkiye yirmi beş yıl boyunca “Turkish Petroleum Company”den, ayrıca petrol ihracı yapacak şirketler ve bunların alt firmalarının yapmış olacağı ve kurulabilecek yardımcı şirketlerden Irak'a verilecek kârın %10'nu alacaktır.

Bu maddenin uygulanmasına yönelik bir nota, anlaşmanın imzalanmasının arkasından Iraklı delegeler ve Sir Ronald Lindsay tarafından Tefvik Rüştü Aras'a verilmişti. Verilen notaya göre Türkiye isterse on iki ay süre içerisinde %10'luk hisse payının yerine topluca 500.000 sterlini Irak Hükümeti'nden önceden haber vermek suretiyle talep edebilecekti. %10'luk hissenin ayrıca üçüncü bir tarafa satılamayacağı yönünde de kısıtlama vardı. Anlaşmaya ek bir hüküm getiren nota şu şekilde idi.

260 26 Temmuz 1946 tarihli Başbakanlık Yazı İşleri ve Sicil Müdürlüğünden çıkmış, Türkiye - İngiltere ve Irak Hükümetleri Beyninde Ankara'da 5 Haziran 1926 Tarihinde Münakit Hudut ve Münesebat-ı Haseney-i Hemcivarî Muahedenamesi (Kanun: 911) Konulu Arşiv Belgesi, Dosya No: 402A254, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 226.522..15. numaralı arşiv belgesi, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Ankara.

“Bugün beynimizde imza edilen Muahedenin 14. maddesine atfen şunu beyan ederiz ki, bu muahedenin mevki-i meriyete vaz’ını takiben 12 ay içerisinde Türkiye Hükümeti mezkûr maddede mevzu’-ı bahs olan aidattaki hissesini sermayeye tahvil etmek arzusunda bulunduğu takdirde, Irak Hükümeti’ni arzusundan haberdar edecek ve mezkûr hükümet, ihbar-ı vâkî’yi takip eden otuz gün zarfında bu maddenin tamami-i ifası zımında Türkiye Hükümetine 500.000 İngiliz lirası tesviye edecektir.

Diğer yandan şurası da mukarrerdir ki Türkiye Hükümeti mezkûr aidattaki menafi’ini evvel-emirde Irak Hükümeti’ne bir taraf-ı sâlisin tediyeye âmâde olabileceği fiyattan daha yüksek olmamak üzere mubayaa etmek fırsatını vermeksizin elinden çıkarmamayı taahhüt eyler.”²⁶¹

Tevfik Rüştü Aras ise cevabında; notayı anlaşmanın bir parçası olarak kabul ettiğini belirtmiş ve cevabını karşı tarafa iletmiştir.

Yapılmış olan bütün çabalara rağmen Musul, Misak-ı Millî sınırları dışında kalmıştır. Bu Antlaşma vasıtasıyla Türkiye Hükümeti İngiltere ile anlaşma hükümlerini geçerli kılmış, Milletler Cemiyeti’nin aldığı karar olarak sadece Brüksel Hattı tanımlanması yükümlülüğünün altına girmiştir. Ayrıca Ankara Antlaşmasında Kürt meselesi ile ilgili olarak Milletler Cemiyeti kararlarına bir atıfta bulunulmamasını isteyerek, bu konunun bir mesele olarak karşısına çıkmasına engel olmuştur.

Antlaşma ile ilgili 6 Haziran tarihli Meclis görüşmelerinde hararetli görüşler ortaya konulmuştur. İsmet İnönü Meclisi sakinleştirmek maksadıyla bir konuşma yapmış, savaş ihtimali haricinde her türlü yolun denendiğini ve Cumhuriyetin yapılanması için reformların yapılma ihtiyacından uzun uzun bahsetmiş ve yaptığı konuşma ile meclis üzerinde etkili olmuş ve antlaşma TBMM’de oy çokluğu ile kabul edilmiştir. Antlaşmanın kabulüne yönelik oylamaya Kazım Karabekir ve Terakkiperver Partisi milletvekilleri katılmamış, antlaşma 143 kabul, 2 ret oyuyla oylanmış ve kabul edilmiştir.

261 Kodal, a.g.e, s. 391, 392.

Antlaşmanın imzalanmasını müteakip İngiliz Büyükelçi Lindsay trenle Ankara'dan İstanbul'a ayrılırken trende gazeteci Yunus Nadi ile yaptığı söyleşi de anlaşmanın imzalanmaması ve Musul'un Türkiye'ye verilmesi durumunda meydana çıkacak manzarayı;

“Musul Vilayeti'nde daha güneye inecek, Türkiye'nin; günün birinde Bağdat'a değil hatta Basra'ya kadar inmesine hiçbir engel kalmazdı.” diyerek tarif etmiş, Türkiye'nin güneye doğru yayılma siyaseti izleyebileceğini, bunun da Türkiye'nin tutumundan kaynaklanmayacağını, Musul'u ele geçiren herhangi bir ülkenin, coğrafi şartların zorlamasıyla, mutlak surette güneyi de kontrol altına alması gerekeceğini ileri sürmüştür. Türkiye'nin böyle bir politika izlemesi durumunda ise savunmuş olduğu “Millî Türk Vatanı”nın geleceğini tehlikeye sokabileceğini iddia etmiştir.²⁶²

Milletler Cemiyeti'nde ise İngiliz Dışişleri Bakanı Austen Chamberlain konuyla ilgili bir konuşma yapmış, antlaşmanın Milletler Cemiyeti'nce de “Alamut Anüfa” yolunun Türkiye'de kalacak şekilde değişiklik yapılarak onaylanmasını istemiştir. Bu konuşma müteakibinde Chamberlain'e Nesturilerin güvenliği ve Musul'da kurulacak özerklik ile ilgili daha önce İngiltere'nin meseleyle ilgili öne sürdüğü konular hakkında sorular sorulmuştur. İngiliz Dışişleri Bakanı genel anlamda Türkiye ile İngiltere arasındaki anlaşma ve dostluğu ileri sürerek ve Irak'ın kendi kendini idare edecek bir durumda olduğunu ve bu meselelerin artık problem yaratmadığını belirtmiştir. Bunun üzerine petrol meselesinin, Musul Sorunu'na yardımcı olup olmadığı yönünde sorular sorulmuş, bu soruları ise cevapsız bırakmıştır.

Bu anlaşmanın kabul edilmesi sonucunda istemeyerek de olsa şunu kabul etmek gerekmektedir; hükümrانlık hakkı bile bulunmayan İngiltere, kendi çıkarlarını bölge halkını ve diğer devletleri de kullanarak çok iyi şekilde gizlemiştir. Musul'u haksız yere işgal eden kendisi olduğu halde kendisinin bu işi gayet masum duygularla sahiplendiğini, oysa Türk Hükümeti'nin ise maddi ve manevi çıkarları olduğunu ve buradaki halka hiçbir zaman hakkını vermeyeceği yönünde bir hava

262 a.g.e, s. 406.

yaratmasını çok iyi bilmiştir. Bölgede askeri birlikleri de kullanarak yoğun bir propaganda yapmış ve istediğini almıştır. Öncelikle bölgedeki varlığını kuvvetlendirmiş bölgenin stratejik yapısından dolayı meydana gelen avantajları elinde tutmuştur. Petrol konusunda İran'dan sonra Mezopotamya bölgesine de kalıcı olarak girmiş ve buraya girerken müttefikleri ile hareket edecek kadar akıllı davranmıştır. Müttefikleri ile hareket etmesi Mezopotamya bölgesindeki İngilizlerin çıkarlarını sürekli ve yaşayabilir bir hale getirmiştir. Bu vesile ile güçlü ülkelerden oluşan müttefiklerinin menfaatlerini de bu bölgede toplamayı bilmiş ve bu ortak menfaatler sayesinde haklı konumda kalabilme ustalığını göstermiştir.²⁶³

3. Türkiye'nin Musul Petrollerindeki Hissesi

8 Haziran 1926 tarihinde Lindsay basına yaptığı açıklamalarda Turkish Petroleum Company'in bölgede çalışmalara ve kuyuları kazmaya başladığını, ancak bölgedeki petrolün miktarının ne kadar olduğunun bilinmediğini; Türkiye'nin alacağı petrol hissesinin bütün Irak petrollerini kapsamadığını sadece Turkish Petroleum Şirketi'nin çıkaracağı petrol için geçerli olduğunu belirtmiştir.²⁶⁴

14 Haziran 1926'da ise Ankara Antlaşması Irak Meclisi tarafından kabul edildikten sonra Türk basınında Türkiye'nin 500 000 sterlin alarak %10'luk payından vazgeçtiği yazılmış ve bu haberlerin yanlış olduğuna dair açıklama 17 Haziran tarihinde Anadolu Ajansı vasıtasıyla yapılmıştır.²⁶⁵

Antlaşma 1 Temmuz 1926'da İngiltere tarafından kabul edilmiş, 18 Temmuz'da tarafların Ankara'da bir araya gelerek onaylı tasdiklerini kendi aralarında değiştirmeleri ile yürürlüğe girmiştir. Anlaşmanın yürürlüğe girmesinden sonra petrolün ne zaman çıkarılacağı, ne şekilde üretileceği ve nereden dünya piyasalarına sunulacağı konularında değişik fikirler ortaya çıkmıştır.

Türkiye'nin Musul petrollerinden alacağı gelir ile ilgili yapılan araştırma ve yazılara bakıldığı zaman, farklı farklı sonuçlar elde edildiği görülmektedir. Örneğin

263 a.g.e, s. 398.

264 a.g.e, s. 408.

265 a.g.e, s. 413.

bir grup çalışmaya göre ki bu görüş en yaygın görüştür; Türkiye'nin 500.000 sterlin olarak bölge petrolerindeki %10'luk hakkından vazgeçtiği sonucu çıkmıştır. Bu çalışmalar daha çok gazeteler kaynak alınarak yapılan çalışmaların neticesinde ortaya çıkmış ve geçerli sebep olarak da Türkiye'nin o dönemde yapılanma sürecine girmiş olması ve paraya olan ihtiyacı gösterilmiştir.

Bir başka çalışma sonucu olarak da Nevin Coşar Musul petrolerinden bütçemize gelen paralarla ilgili bir çalışma yapmış ve yaptığı çalışmasında da İsmail Soysal'ın arşivlere dayanarak yazdığı makalesini irdemiştir. Bu makalede²⁶⁶, “500.000 sterlinin kabul edildiğini ve bu 500.000 sterlin'in 25 yıl süreyle taksitlendirilerek ödendiğini” belirttiğini ama kendi yaptığı araştırmalar da bu konuyla ilgili herhangi bir kaynak bulunmadığını ve bu şekilde ödeme yapılmış olması yönünde bir kanaat edinmediğini belirtmiştir.

Ortaya konan bir başka çalışma sonucu ise %10'luk gelirden, geçte olsa bir dönem için Türkiye'ye ödemeler yapıldığı yönündedir. Bu çalışmalardan bir tanesi Tahir Kodall'ın “Musul Meselesi” çalışmasında ortaya konulmaya çalışılmıştır. Tahir Kodall'ın çalışması neticesinde ödemelerle ilgili hususta ortaya koyduğu sonuç şu şekildedir:

Türkiye, Musul petrolerinden alacağı geliri 1931-1952 yılları arasında düzenli olarak fakat farklı meblağlarda almıştır. 1931 yılında beş yıla tekabül eden miktar olarak 3.1 milyon TL, 1932 yılında 1.7 milyon TL, 1933-1937 yılları arasında her yıl için 600.000 TL, 1938'de 1 milyon TL olarak Türkiye'ye ödeme yapılmıştır. İkinci Dünya savaşı yıllarında 600.000 TL civarında ödemeler yapılmış, 1943-1944 arasında bu miktar biraz artmış, 1945 yılında ödeme yapılmamıştır. 1946-1952 yılları arasında ödeme yapılmış, 1952 ve 1953 yıllarında ödeme yapılmamıştır. 1954 yılında ise 1945 yılının ödemesi yapılmıştır. Bu zamana kadar Türkiye'nin 5.5 milyon sterlin alması gerekirken TBMM kesin hesaplarında geçen miktar 3.5 milyon sterlindir.

266 “Coşar, 1996 yılında Emekli Büyükelçi İsmail Soysal'la yaptığı görüşmede; Soysal'ın çalışmasında derinliğe inmediğini belirttiğini, ödemelerin bu şekilde olduğunu tahmin ettiğini, Soysal'a göre Irak'ta petrol üretimindeki belirsizlik nedeniyle Türk Hükümeti'nin işi sağlama bağlamak için 500.000 pound'u aldığını düşündüğünü ve arşivlere girebilmiş tek kişi olarak Soysal'dan ödemenin 500.000 Sterlin olup olmadığı yönünde net bir bilgi alamadığını belirtmektedir.”

Uzun dönem içerisinde farklı araştırmacıların yaptığı bu çalışmaların sonuçları farklılıklar arz etmektedir. Bu farklılığın temel sebebi olarak da belirttiğimiz gibi araştırmacıların çalışmalarını farklı kaynaklara dayandırmış olmalarına bağlamaktayız. Kimi alışmalar gazetelerde yayınlanan makale veya yazılarla desteklenmeye çalışılırken, bir kısmı eksik arşiv belgelerine dayandırılmış, bazı çalışmaların eksik kalan kısımları da yabancı kaynaklara dayandırarak boşluklar doldurulmaya çalışılmıştır. İnceleme alanının kaynakları farklı olduğundan ve bir kısım yabancı ũlkelerin menfaatleri doğrultusunda uydurma veya tahrifat yapılmış belge olasılığından dolayı yapılan çalışmaların sonuçları da normal olarak farklı yorumlanacak şekilde çıkmıştır.

Son dönemde Tũrkiye'ye Musul petrollerinden ũdenecek %10'luk payla ilgili en detaylı ve sağlıklı çalışmaları ise Nevin Coşar ile Hikmet Uluğbay'ın çalışmalarında gŕrŕlmektedir. Nevin Coşar'ın ve Hikmet Uluğbay'ın ortaya koyduğu çalışmalar ana iskelette birbirlerine paralel olup her iki yazar da yıl yıl ũdemeleri ortaya koymuş ve tereddŕt yaratan noktaları kendi yorumları ile değerlendirmışlerdir.

Nevin Coşar, bŕtemize gelen paralarla ilgili yaptığı çalışmasında 6-8 Temmuz 1931 tarihinde Irak Kralı Faysal'ın Tũrkiye'yi ziyareti akâbinde Musul petrollerinden ũdemelerin başladığını ileri sŕrmuřtŕr. Yine aynı çalışmada Tũrkiye'nin Irak Elçisi Tahir Lŕtfi Bey'in Cumhuriyet Gazetesi'ne verdiği demeç de yer almaktadır. Elçi, 16 Temmuz 1931 tarihli Cumhuriyet Gazetesine verdiği demeçte Irak petrollerinden Tũrkiye'nin payına dŕřen hissenin ũdendiđini belirtmiştir. Elçi demecinde şu açıklamayı yapmıştır:

*“Musul petrolleri Hayfa ve Trablusşam'a 1935 yılında indirilmış bulunacaktır. Bundan sonra Irak Hŕkŕmeti anlaşma hŕkŕmlerine gŕre net hâsılatın %10'unu bize verecek. şimdilik tesisat ikmal edildiğinden Irak Hŕkŕmeti'ne 400.000 İngiliz Lirası verildi. Irak Hŕkŕmeti bunun %10'u olan 40.000 İngiliz Lirasını bize verdi ki, İngiliz Lirası itibariyle epeyce bir meblağ teşkil eder.”*²⁶⁷

267 Nevin Coşar, “Musul Petrollerinden Tũrkiye Bŕtesine Gelen Paralar”, **Tarih ve Toplum Dergisi**, c. VII, No: 38, İstanbul, 1977, s. 14.

Nevin Coşar Musul petrollerinden gelen paraların, devletin tahsil ettiği gelirlerin hukuki dayanaklarını gösteren “Ç” cetvelinde, “5 Haziran 1926 Mukavelesi’nin 14. maddesine dayanarak Irak Petrol Şirketi’nden alınan %10 hazine hissesi” ibaresine göre tahsil edildiğini, başlangıçta “mukaveleler ve itilafnameler gereğince veya başka şekilde tahsis olunan olağanüstü gelirler” içinde, daha sonraki dönemde ise bütçede “Sözleşmesi gereğince Musul petrollerinden alınan” başlığı altında ayrı bir gelir kalemi açılarak kayıt altına alındığını belirtmektedir.

<u>Yıllar</u>	<u>Tahmin</u>	<u>Tahsilat</u>
1931	2,000,000	3,126,708
1932	450,000	1,711,682
1933	518,000	617,469
1934	500,000	682,304
1935	500,000	596,818
1936	800,000	618,222
1937	800,000	711,990
1938	800,000	1,065,416
1939	1,100,000	919,807
1940	1,000,000	687,260
1941	700,000	619,362
1942	620,000	621,735
1943	620,000	808,160
1944	750,000	1,003,522
1945	-	-
1946	1,000,000	1,108,777
1947	2,250,000	2,452,932
1948	2,450,000	2,430,750
1949	2,450,000	1,277,320
1950	1,500,000	2,138,066
1951	2,200,000	3,910,729
1952	6,000,000	-
1953	35,000,000	-
1954	75,000,000	4,056,490
1955	100,000,000	-
1956	100,000,000	-

Tablo -3 : Nevin Coşar’a Göre Ödemeler Tablosu²⁶⁸

Nevin Coşar’ın verdiği, yukarıdaki tabloya baktığımızda 1945 yılına ait

268 a.g.e, s. 14.

ödemenin yapılmadığı ve ayrıca en son ödemenin 1951 yılında yapıldığını görmekteyiz. Nevin Coşar, Bütçe gerekçelerinde bu konunun aşağıdaki şekilde yer aldığını belirtmektedir:

“1951 yılında tahmin edilenden daha fazla gelir tahsil edilmiştir. Bunun nedeni, Irak Hükümeti'nin ton başına ödenen miktarı yükseltmesidir. Bu nedenle 1952 yılı geliri 6 milyon lira olarak tahmin edilmiştir. Ancak herhangi bir tahsilât yapmak mümkün olmamıştır. Bu tahmin, 1953 yılında 35 milyona çıkarılmıştır. Buna ilişkin olarak, Irak'ta hissemize taalluk ettiği mıntikalardaki petrol istihsalatının gösterdiği büyük inkişaf ve gerek anlaşmalar gereğince aidatın yükselmesi gerekçe olarak gösterilmiştir. Bu gerekçeye dayanarak Musul petrolerinden elde edilecek gelir 35 milyon TL tahmin edilmiştir. 1954 yılında ise bu tahmin 75 milyona çıkmış, buna gerekçe olarak eski yıllardan ödenememiş tutarlar ve 1953 yılı üretim hacminin göz önüne alındığı belirtilmiştir. Tahmin edilen 75 milyona karşılık 1954 yılında 4 milyon tahsil edilmiş, 71 milyon lira tahsil edilememiştir. 1955 ve 1956 yıllarında bu tahminler, 100 milyon liraya yükseltilmiştir. Türk Hükümeti, ödemelerin durmasına rağmen bütçelere 25 yıl dolduruluncaya kadar Musul Petrollerinden elde edilecek gelirlerin tahminlerini koymuştur”.

Tabloya bakıldığında 1951 yılına kadar 1945 yılı hariç sürekli bir ödemenin yapıldığı görülmektedir. Nevin Coşar ödemenin 1951 yılına kadar yapılmasını Irak Hükümeti'nin ödeme başlangıcını 1926 yılı yani Ankara Antlaşması'nın yürürlüğe girdiği tarih olarak kabul etmesine bağlamış ve Irak Hükümeti'nin 25 yılın dolmasını sebep göstererek ödemeyi kestiğini belirtmektedir. Buna mukabil Türk Hükümeti'nin de 1926–1930 yılları arasında petrol üretiminin başlamadığını ve ödemelerin petrol üretilmeye başlanan 1931 yılında başladığını ve bu nedenle 1957 yılına kadar ödemelerin sürmesi gerektiğini ileri sürdüğünü, yazmaktadır. Ayrıca kendi kanaatine göre 1954 yılında yapılan ödemede 1945 yılında ödenmeyen miktara karşılık olarak verilmiştir.

Hikmet Uluğbay'ın, Türkiye'nin petrol hissesi ile ilgili kapsamlı olarak yaptığı çalışma ise son dönemde ki birçok araştırmaya kaynak olmuştur. Hikmet Uluğbay bu konuyu gerçekten önemsemiş ve detaylı bir çalışma ortaya koymuştur. Hikmet Uluğbay kitabında; ilk çalışmasında kullandığı belgeler ışığında; ödemeler haricinde

kalan borcun yaklaşık 5,5 milyon sterlin olarak yer aldığını fakat yeni belge ve bilgilere ulaştığını, çalışmasını yeni belge ve bilgiler doğrultusunda yeniden ele aldığını, dolayısıyla ödemelerin ve ödenmesi gereken rakamın daha farklı olduğunu gördüğünü belirtmiştir.

Hikmet Uluğbay, ulaştığı ilk yeni belge olarak 14 Mart 1925 tarihli Irak Hükümeti ile Türk Petrol Şirketi arasındaki imtiyaz anlaşmasını gösterir. Bu belgeye dayanarak; genel kanaatin aksine Türkiye'nin royalti²⁶⁹ hakkının sadece Musul bölgesi ile sınırlı olmadığı, aksine bütün Irak'ı kapsadığını belirtmektedir. Tahir Kodal da çalışmasında 15 Haziran 1926 tarihli Akşam Gazetesi'nde bu konuya değinen hususu;

“8 Haziran 1926 tarihinde Lindsay basına yaptığı açıklamalarda Turkish Petroleum Şirketi'nin bölgede çalışmalara ve kuyuları kazmaya başladığını, ancak bölgedeki petrolün miktarının ne kadar olduğunun bilinmediğini; Türkiye'nin alacağı petrol hissesinin bütün Irak petrollerini kapsamadığını sadece Turkish Petroleum Şirketi'nin çıkaracağı petrol için geçerli olduğunu...”

şeklinde belirtmiştir.

Yine aynı çalışmanın dipnotunda da *“Türkiye'ye verilecek olan miktarın Irak'taki hangi bölgelerden sağlanacağı, İngiltere Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Gerlampson tarafından 14 Haziran 1926'da açıklanmıştır. Buna göre Türkiye'ye verilecek olan %10'luk hisse, Basra Vilayeti ve 1914 yılında İran'dan Türkiye'ye devredilen arazi dışındaki²⁷⁰, Turkish Petroleum Şirketi'nin petrol gelirlerinden sağlanacaktır”* şeklinde yer almıştır. Her iki çalışma da birbirini destekler durumda olup Türkiye'nin royalti hakkının Türk Petrol Şirketinin Irak toprakları üzerinde çalıştığı bölgeleri; “Kırmızı Çizgi Anlaşması” içerisinde yer alan bölgeyi kapsadığını göstermektedir.

Yine Hikmet Uluğbay, 14 Mart 1925 tarihli Irak Hükümeti ile Türk Petrol Şirketi arasındaki imtiyaz anlaşmasına göre royalti alacağının petrolün yanında nafta,

269 *“Türkiye'ye Irak Petrol üretiminden ödenmesi gereken %10'luk hisse”*

270 Kodal, **a.g.e.**, s. 408.

doğalgaz, ozokerit (yermumu) ve türevlerini de kapsadığını belirtmektedir. İleri sürülen belgenin konumuzla ilgili kısmı şu şekildedir²⁷¹:

“Türk Petrol Limited Şirketi’nin Irak Hükümeti ile imzaladığı, 14 Mart 1925 tarihli Sözleşme’nin bazı maddeleri:

Madde 1- Hükümet, Şirket’e aşağıda belirtilen şartlarda, petrol, nafta, doğalgaz, ozokerit (yermumu) maddelerinin ve türevlerinin aranması, çıkarılması, işletilmesi, taşınması ve satılması ile ilgili ticari faaliyetlerde bulunma ayrıcalık hakkını vermiştir.

Madde 3- Bu sözleşmenin ilişkili olduğu alan bundan böyle “tanımlanmış alan” olarak anılacaktır. Aksine hüküm olmadıkça, transfer edilmiş bölgeler hariç Irak’ı ve eskiden Basra Vilayeti olarak anılan bölgeyi kapsayacaktır. Irak’ın hudutları belirlendiğinde, “tanımlanmış alanın” sınırlarını açıkça belirleyecek ayrı bir sözleşme Hükümet ile Şirket arasında icra edilecektir.

Madde 10- Bu sözleşme ile tanınmış ayrıcalıkla ilgili olarak, Şirket, Hükümet’e birinci maddede belirtilen maddelerin tonu başına royalti ödemesinde bulunacaktır.

Royalti aşağıdaki şekilde hesaplanacaktır;

(1) İhraç için inşa edilecek boru hattının tamamlanmasından itibaren yirmi yıl süre ile ton başına dört (altın) şilin olacaktır.”

271 Uluğbay, **a.g.c.**, s. 448, 449, 517.

Irak Devletine yukarıda ortaya konulan belgeler ve bilgiler ışığında ödemeler yapılmıştır. Bu ödemelerden Türkiye'ye ödenen payları, Hikmet Uluğbay aşağıdaki şekilde göstermiştir:

	Irak Devletine Ödenen Pay	Türkiye'ye Ait %10 Pay	Bütçe Kanunundaki Gelir Tahmini	Kesin Hesap Kanunundaki Tahsilat	Kesin Hesap Kanunundaki Tutarların
Yıllar	Sterlin	Sterlin	TL	TL	Sterlin Değeri
1934	-	-	500 000	682,303,90	
1935	-	-	500 000	596,817,53	
1931-1936	²⁷² 4,500,000	450,000	²⁷³ 800,000	618,212,11	302,755
1937	1,000,000	110,000	800,000	714,989,52	114,582
1938	2,200,000	220,000	800,000	1,065,416,02	172,957
1939	2,300,000	230,000	1,100,000	919,807,00	162,223
1940	1,800,000	180,000	1,000,000	687,260,54	131,407
1941	1,700,000	170,000	700,000	619,361,72	118,425
1942	1,700,000	170,000	620,000	621,734,76	118,879
1943	2,000,000	200,000	620,000	808,160,51	154,820
1944	2,400,000	240,000	750,000	1,033,521,57	192,246
1945	2,500,000	250,000	-	-	-
1946	2,500,000	250,000	1,000,000	1,108,777,36	164,507
1947	1,900,000	190,000	2,250,000	2,452,932,37	216,499
1948	2,300,000	230,000	2,450,000	2,430,750,04	213,598
1949	3,300,000	330,000	2,450,000	1,277,319,77	125,227
1950	6,900,000	690,000	1,500,000	2,138,066,06	271,673
1951	15,100,000	1,510,000	2,200,000	3,910,728,57	496,916
1952	40,600,000	4,060,000	6,000,000	-	-
1953	58,300,000	5,830,000	35,000,000	-	-
1954	68,400,000	6,840,000	75,000,000	4,055,490,38	517,282
1955	73,700,000	7,370,000	²⁷⁴ 100,000,000	-	-
Topla	295,200,000	29,520,000	236,040,000	25,711,649,73	3,473,996

Tablo -4: Hikmet Uluğbay'a Göre Ödemeler Tablosu

Hikmet Uluğbay'ın kitabında verdiği ödeme tarihleri ile ilgili tabloya baktığımızda yapılan ilk ödemenin 5 Haziran 1926 tarihli Ankara Antlaşması

272 “Kaynak kitapta Irak Petrolleri Şirketi'nin Irak Hükümeti'ne 1927-1936 dönemi için yaptığı ödeme tek kalemde 5,7 milyon sterlin olarak gösterilmiştir. 1931-1936 dönemi yazar tarafından anılan yıllara ait üretim miktarları göz önünde bulundurularak yaklaşık olarak hesaplanmıştır.”; Uluğbay, a.g.e., s. 454.

273 “Bütçe kanunundaki tahmin sadece 1936 yılına aittir.”; aynı yer.

274 “1955 yılından itibaren Bütçe'ye bakiye alacak olarak konulan miktarı göstermektedir.”; aynı yer.

müteakibinde değil de, Nevin Coşar'ın tespitinin aksine²⁷⁵ çok daha sonraları 1934 yılı tarihi itibariyle kayıtlara geçtiği görülmektedir.

Ödemeler konusu ile ilgili olarak Hikmet Uluğbay bu husustaki tespiti ise 14 Mart 1925 tarihli sözleşmedeki 10. madde de bulmuştur. 10. maddeye göre, “...*ihraç için inşa edilecek boru hattının tamamlanmasından itibaren yirmi yıl süre ile ... olarak ödenecektir.*” Demek ki boru hattının inşasının beklenmesi gerekmektedir. Beklenen boru hattı da 1932’de yapılmaya başlanmış ve 1934’de tamamlanmıştır. Resmi açılışı ise 1935’te olmuştur. Yani petrol boru hattı ile ödemelerin kayda alındığı tarihler Hikmet Uluğbay’a göre örtüşmektedir. Burada Hikmet Uluğbay; ek bir açıklama getirerek royalti ödemelerinin başlangıç tarihini netleştiren esas bilginin yeni adı Irak Petrol Şirketi olan Türk Petrol Şirketi ile Irak Hükümeti arasında 19 Mayıs 1931’de yapılan Ek Sözleşme ile netleştiğini ifade etmektedir. Bu sözleşmeye göre Şirketin, Irak Hükümeti’ne yılda 400.000 altın sterlin royalti ödemesi ve bu yıllık ödemelerin yarısının ileride ödenecek royaltilerden mahsup edilmesi hükmü konulmuştur. Hikmet Uluğbay’a göre Irak Hükümeti’ne 1934 yılına kadar ödeme yapılmıştır, yalnız yapılan bu ödeme avans niteliğinde olup gerçek ticari üretimden dolayı yapılan ödeme değildir.

Hikmet Uluğbay, bir başka belge olarak da 10 Ocak 1932 tarihinde Irak Başbakanı Nuri Said Paşa’nın yazdığını zannettiği bir mektubu ileri sürmektedir. Nuri Said Paşa’nın bu tarihlerde Ankara’da görüşmelerde bulunması ve Hikmet Uluğbay’ın elinde bulunan fakat ikinci sayfası olmadığı için kimin tarafından yazıldığı bilinmeyen mektubun; Hikmet Uluğbay’a göre Nuri Said Paşa tarafından yazılmış olma ihtimali yüksektir. Hatta Hikmet Uluğbay’a göre bu bir tespittir. Yapılan tespite göre mektup ödemelerin 1931 yılında yapıldığına işaret etmektedir. Uluğbay, bu hususta alınan avanstan dolayı ödemelerin başlangıç tarihinin 1931 olarak kabul edildiği çıkarımını yapmıştır.

15 Mart 1951 tarihinde Irak’ta petrolün millileştirilmesini müteakip; ödemeler tablosunda 1952 ve 1954 yıllarından sonra Irak Hükümeti’ne yapılan ödemelerde

275 “Nevin Coşar 1931 yılından itibaren ödemelerin yapıldığını tablosunda göstermiştir.”

büyük bir artış görülmektedir. Ödemelerdeki bu artışın sebebi petrol üretimindeki artışa bağlıdır. Hikmet Uluğbay da bu konuda 1952 yılı itibariyle güney Irak petrolerinden ihracata başladığını ve 1952 yılı ödemelerindeki artışın sebebinin bu olduğunu, 1954 yılında ödemelerdeki artışı da 1952 yılı Şubat ayında Irak Hükümeti ile Irak Petrol Şirketleri arasında yapılan ve bu şirketle beraber alt kuruluşlarının kâr paylaşımlarını %50 şirket ve %50 Irak Hükümeti'ne öngören anlaşmaya bağlamaktadır. Ayrıca Uluğbay'ın belirttiği gibi Irak Petrol Şirketi 1 Ocak 1954 tarihinde başlamak üzere yılda en az 20.75 milyon ton, Musul Petrol Şirketi aynı tarihten başlayarak yılda en az 1.25 milyon ton ve Basra Petrol Şirketi de yılda en az 8 milyon ton ham petrol üretimi yapmayı garanti etmişlerdir. Bu şirketler 1953 ve 1954 yıllarında Irak Hükümeti'ne 20 milyon sterlin, 1955 yılından başlayarak da 25 milyon sterlinden az pay almayacağını da garanti etmişlerdir.²⁷⁶ Hikmet Uluğbay'ın belirttiği bu miktarlar gerçekte çok büyük rakamlardır. Bu büyük rakamlar Irak'a ödenen miktarlarda büyük artışlar meydana getirmiştir.

Hikmet Uluğbay, kesin hesap kanunlarında tahsil edilen miktarı sterline çevirmiş ve ödenen miktarın 3,5 milyon sterline karşılık geldiğini ve bundan dolayı hâla 26 milyon sterlin alacağımız olduğunu ileri sürmektedir. Bu da dolar olarak 72,8 milyon dolara karşılık gelmektedir. Hikmet Uluğbay bu miktarın bugünkü değerini petrol değeri üzerinden de bulmaya çalışmıştır. Petrol değeri üzerinden yaptığı hesaplamalarda ulaştığı rakam 755,2 milyon dolardır. Ayrıca ödenmemiş miktarı 1955 yılı sonrası faiz oranlarını kullanarak hesaplamış ve Türkiye'nin Irak Petrollerinden alması gereken ödemelerin karşılığını 1,644,7 milyon dolar olarak bulmuştur.²⁷⁷

Hikmet Uluğbay, ödemeler tablosundan da görülebileceği gibi, bir kısım yıllara ait ödemelerin yapılamadığını belirttikten sonra bu konuda ancak o günkü şartları değerlendirerek çıkarımlarda bulunmaya çalışmıştır. Çünkü kendisi de bu konuda resmi bir kayıta rast gelmemiştir. 1950'li yıllarda Türkiye'deki hükümet değişimleri ve Irak Hükümeti'nin bunu bir fırsat bilerek ödeme yapmamış olması ihtimali,

276 a.g.e, s. 452.

277 a.g.e, s. 456, 457.

tarımsal üretimin her zamankinden daha fazla çıkararak ekonomiyi rahatlatması ve Marshall Planı çerçevesinde yapılan Amerikan yardımlarının yapılmasının; Türk Hükümeti üzerinde olumlu etkisinden dolayı, Irak petrolerindeki hakkını araması hususunu göz ardı etmesine sebep olduğu yönündeki kanaatler Hikmet Uluğbay'ın yaptığı çıkarımlar arasındadır.

1959 yılı bütçesinden itibaren Irak petrolerinden alınacak pay bütçe kalemlerinde gelir hanesinden çıkmıştır. Bunun yerine 1959 yılı bütçesinde 7. madde olarak “Musul petrolerinden biriken 100 milyon liralık hissesinden ... mali yılı içinde tahsil edilen kısım(B) işaretli cetvelin çeşitli gelirler faslına gelir kaydedilir” hükmü ile yer bulmuştur. Bu dönemde Irak'ta yönetim değişmiş, ancak Irak'taki yeni yönetim de Türkiye'nin payını ödemiş. 1985 ve öncesinde bu borcun ödendiğine dair bir belge bulunmadığı gibi, 1986 yılı bütçesinden itibaren de bu 100 milyonluk borca da artık rastlanmadığı Uluğbay'ın araştırması içerisinde yer almıştır.

Bizde çalışmamızda ağırlıklı ve öncelikli olarak yukarıda özet olarak ortaya koymaya çalıştığımız kendi yazarlarımızın kaynaklarını, müteakiben ulaşabildiğimiz arşiv belgelerini kullandık, ayrıca Maliye ve Gümrük Bakanlığı tarafından yayınlanmış olan Bütçe Kesin Hesap Kanunlarını da kontrol ettik. Ödemelerin akışını daha rahat algılayabilmek maksadıyla Irak'ta üretilen petrol miktarını ve Irak'a petrol şirketlerince yapılan ödemeleri görmek için yabancı yazarların eserlerine başvurduk. İlk olarak, ulaştığımız arşiv belgelerine bakacak olursak Irak'ta petrol üretiminin ne zaman başladığı ve neden geciktiği yönünde ki kanaatimizi güçlendirebiliriz.

Irak bölgesinde petrol araştırmaları ile ilgili olarak müttefiklerin aralarında yaptıkları bir görüşmeyi Hariciye Vekâleti Vekili Şükrü Saraçoğlu, 16 Nisan 1929'da Başvekâlete şu yazıyla bildirmiştir:

*“Türkiye Cumhuriyeti Hariciye Vekâleti
1'inci Daire Umum Müdürlüğü, 2'nci Şube*

*Başvekâlete,
Irak Petrolleri ve “Turkish Petroleum Company”nin faaliyeti mevzuu üzerinde*

Avam Kamarası'nda cereyan eden müzakerata dair Londra Büyük Elçiliği'mizden alınan malumatın bir suretini birlikte yüksek makamlarına takdim ederim efendim.

16 Nisan 1929

Hariciye Vekâleti Vekili

İmza (Ş. Saraçoğlu)"²⁷⁸

Sayın Şükrü Saraçoğlu'nun Avam Kamarası'nda petrol üretimiyle ilgili yapılan görüşmeye ait gönderdiği arşiv belgesinin çevirisi şu şekildedir:

“Tuğgeneral Kenworthy, Sömürgeler Bakanı'na sordu:

Irak-Musul'daki petrol bölgelerinin gelişimi ile ilgilenen şirketler Irak Hükümeti'ne herhangi bir ücret ödüyor mu? Eğer ödüyorlarsa ödemeyi majestelerinin hükümetine mi yapıyorlar yoksa bu para majestelerinin Irak'taki askerlerine mi harcanyor?

Amery:

Şu an için Türk Petrolleri Şirketi²⁷⁹ tarafından Irak Hükümeti'ne hiçbir ödeme yapılmamıştır. Çünkü gelinen aşamada, Musul Petrol bölgelerindeki araştırmalar ticari bir boyut kazanmamıştır. Araştırmalarda ticari sonuçlar elde edilirse, şirket Irak Hükümeti'yle olan ilişkisine göre çıkarılan ve saklanan brüt ton başına 4 deniers²⁸⁰ aksi takdirde de 1.000 metreküp başına 2 deniers ödeyecektir.

Kenworthy ikinci sorusunda bazı kuyuların açıldığını, bazılarının kapatıldığını, geri kalan arazinin ne zaman araştırılacağını soruyor.

Amery cevabında açılan kuyular sayesinde bölgede petrol bulunduğunun kanıtlandığını, bunların kapatılıp başka arazilerde araştırmaya başlandığını belirtiyor.

Kenworthy bu petrol bölgesindeki araştırmanın zaman zaman sekteye uğramasının tek sebebinin dünyadaki petrol üretimindeki artış olup olmadığını soruyor.

Amery bu konuda bilgisi olmadığını söylüyor.

278 **16 Nisan 1929 tarihli ve Şükrü Saraçoğlu imzalı Arşiv Belgesi**, Dosya No: 43625, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 258.738..4. numaralı arşiv belgesi, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Ankara, 1929, s. 1.

279 “Compagnie aes Petroles Turcs”

280 “deniers kelimesinin bir para birimini temsil ettiğini düşünüyoruz.”

*Kenworthy Bakanın bu konuda bilgilendirilmesini rica ediyor.”*²⁸¹

Bu arşiv belgesinde de görülmektedir ki anlaşmanın imzalanmış olması ve 18 Temmuz 1926’da onaylanarak yürürlüğe girmesi, hemen petrol üretiminin yapıldığı ve ödemelerin başladığı anlamına gelmemektedir. 1929 yılının Nisan ayında General’in sorduğu gibi petrol üretimi konusunda tam olarak yol alınamamış ve henüz Irak’a bir ödeme yapılamamıştır. Petrol belli kuyularda bulunmuş fakat petrol çıkan kuyular kapatılmış ve bundan dolayı araştırmalar uzamıştır. Sebep gayet basit ve kolay bir dille öne sürülmektedir: “*Henüz bu kuyular ve bulunan miktar ticari yeterlilikte değildir.*” Bu sebep bir şekilde kabul edilecek nitelikte olsa bile “*Petrol bölgesindeki araştırmanın zaman zaman sekteye uğramasının tek sebebinin dünyadaki petrol üretimindeki artış olup olmadığı*” sorusu ve alınamayan yanıtı da unutulmamalıdır.

Longrigg, Irak’ta ki petrol üretimi ile ilgili olarak kitabında; 15 Ekim 1927 tarihinde Kerkük’teki 1 numaralı Baba Gurgur kuyusun da yapılan petrol araştırmaları neticesinde petrolün kendiliğinden yeryüzüne kuvvetli bir şekilde fişkirarak çıktığını ve bu petrol akıntısının bir hafta boyunca akararak civarda ki tüm araziye kapladığını ve kontrol altına alınamadığını, hatta iki çalışanın hayatına mal olduğunu belirtilmektedir.²⁸² Bu kuyudan petrol çıkmış olmasına rağmen buradaki çalışmalar durdurulmuş ve başka yerlerde petrol aramalarına devam edilmiştir. Musul bölgesine baktığımızda ise ticari anlamda petrolün çıkarılması 1930’lu yıllardan sonraya denk gelmektedir.

Başka bir arşiv belgesinde; 17 Şubat 1931 tarihinde Hariciye Vekilimiz, Musul petrollerinin üretiminin başlamasıyla ilgili sıkıntıyı ve bu konudaki mağduriyetin giderilmesi yönünde yapılan teklifi ve girişimleri Başvekâlete şu yazıyla bildirmiştir:

“Türkiye Cumhuriyeti

Ankara 17/II/1931

Hariciye Vekâleti

281 **16 Nisan 1929 Tarihli ve Şükrü Saraçoğlu İmzalı Arşiv Belgesi**, Dosya No: 43625, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 258.738.4. numaralı arşiv belgesi, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Ankara 1929, s. 2.

282 Longrigg, **a.g.e.**, s. 71.

1'nci Daire Umum Müdürlüğü,
2'nci Şube

Hulasa: Irak petrolerindeki %10
hissemiz

Yüksek Başvekâlete,

Irak Hükümeti, Irak petrolerinden tahsil edeceği aidatın %10'nu, mezkûr hükümetle akdedilen 5 Haziran 1926 tarihli muahedenamenin 14'ncü maddesi mucibince mezkûr muahedenin meriyete girdiği tarihten itibaren 25 sene müddetle bize vermeğe mecbur bulunmaktadır. Irak petroleri imtiyazına malik olan (Turkish Petroleum Company Ltd) şirketi şimdiye kadar petroleri işletmeye başlamamış olduğundan vakit geçtikçe menafîimizin haleldar olacağı nazar-ı dikkate alınarak, gerek Irak Hükümeti ve gerek muahedede imzası bulunan İngiltere Hükümeti nezdinde lâzım gelen teşebbüslerde bulunulmuştur. Bu teşebbüsat neticesinde petrolerin elân işletilmemesi hasebiyle, Irak Hükümeti ile Kumpanya arasında ihtilaf mevcut olduğu ve kumpanya ile müzakerat cereyan ettiği anlaşıldığından, bir taraftan menafîimizin vikayesi için icap eden tedbirler alınmakla beraber, kumpanya ile Irak Hükümeti arasındaki müzakeratın neticesinde intizar zarureti hâsıl olmuştur.

Bağdat'ta cereyan etmekte olan bu müzakerat hakkında Bağdat Elçiliği'mizden alınan 21.1.1931 tarihli raporda; müzakeratın petrol imtiyazı mukavelenamesi esası üzerinden cereyan etmekte olduğu; Irak Hükümeti'nin, bu seneden itibaren istismar başlayıncaya kadar, kumpanyadan her sene için -200 bini kira namiyle ve 200 bini de Irak Hükümeti'nin bilahare ihracattan alacağı aidattan çıkarılmak üzere avans olarak- ceman 400 bin İngiliz Lirası talep eylediği bildirilmektedir. Kumpanya buna mukabil kira olarak 150 bin ve avans olarak ta %4 faiz hesap edilmek şartıyla 250 bin ki ceman senevî 400 bin lira teklif eylemiştir.

Müzakeratın on güne kadar neticeleneceğini ve Irak Hükümeti'nce yapılan teklifin kumpanyaca kabul edileceğini Hariciye Veziri Nuri Paşa'nın beyan eylediği ve bu suretle uyuşulursa bizim de 20 bini kira ve 20 bini avans olmak üzere senede 40 bin İngiliz Lirası almamız lâzım geleceği, Bağdat Elçimizin iş'arı cümlesindedir.

Meselenin ilerdeki safahatı ayrıca arz edilecektir efendim.

Hariciye Vekili”²⁸³

Ödemenin yapılabilmesi için petrol üretiminin yapıyor olması gerekir. Bu ikili ilişkiyi araştırmak için konuyu ele aldığımızda; Şükrü Saraçoğlu'nun 16 Nisan 1929 tarihinde bildirdiği Avam Kamarası'nda Tuğgeneral Kenworthy ile Amery arasında yapılan konuşmadan da Irak'taki petrol üretimiyle ilgili durumu görebiliyoruz. İlk belgeye baktığımızda; Tuğgeneral Kenworthy'nin sorduğu soruya Amery'nin verdiği cevaptaki “*Çünkü gelinen aşamada, Musul Petrol bölgelerindeki araştırmalar ticari bir boyut kazanmamıştır. Araştırmalarda ticari sonuçlar elde edilirse, şirket Irak Hükümeti'yle olan ilişkisine göre çıkarılan ve saklanan brüt ton başına 4 deniers aksi takdirde de 1000 metreküp başına 2 deniers ödeyecektir*” açıklamasıyla beraber, ikinci belge olarak da yine Başbakanlık Arşivi'nden elde ettiğimiz ve yukarıda sunduğumuz; 17 Şubat 1931 tarihli Dosya No:43662, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 258.740..2. numaralı arşiv belgesinde de petrol üretimi ile ilgili şu ibareyi görmekteyiz:

“...Irak petroleri imtiyazına malik olan Turkish Petroleum Company Ltd. şirketi şimdiye kadar petroleri işletmeye başlamamış olduğundan...”; bu iki belgeyi yan yana getirdiğimizde Longrigg'in tespitine rağmen Turkish Petroleum Company iştirakçisi olan şirketlerin hâla petrol üretimi konusunda tam anlamıyla elle tutulur bir şey ortaya koymadıkları görülmektedir. Demek ki 1931 yılına gelindiğinde ticari anlamda bir petrol üretimi olmamıştır. Bundan dolayı da Irak Devletine bir ödemede bulunulmamıştır.

Longrigg'i destekler bir şekilde Shwadrân, esas bölge olarak Kerkük alındığında ticari boyuttaki petrolün 1927 yılında bulunduğunu belirtir. Aslında petrol üretimini en fazla etkileyen şey ticari boyutta petrolün bulunmaması değil, petrolün taşınmaması ile ilgilidir. Gerçek anlamda petrol üretimi boru hatlarının

283 17 Şubat 1931 Tarihli ve Hariciye Vekâletinden Çıkan “Irak petrolerindeki %10 hissemiz” konulu Arşiv Belgesi, Dosya No: 43662, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 258.740.2. numaralı arşiv belgesi, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, s. 1, 2.

tamamlanmaya başlaması ile 1934 yılından itibaren artmıştır.²⁸⁴

Yıl	Ton	Yıl	Ton
1927	81 000	1934 ²⁸⁵	960 000
1928	39 000	1935	3 580 000
1929	32 000	1936	3 910 000
1930	41 000	1937	4 140 000
1931	32 000	1938	4 160 000
1932	16 000	1939	3 810 000
1933	43 000		

Tablo – 5: Kerkük Bölgesinde Üretilen Petrol Miktarı²⁸⁶

Bu belge ve notlarla beraber yukarıdaki tablodan da görülebildiği gibi 1926 yılında hemen üretime geçilememiş ve bu ara dönem petrol araştırmaları yapılarak geçirilmiştir. Dolayısıyla ticari boyutta petrol üretimi olmadığı için petrol üretimine dayalı bir ödeme de söz konusu değildir. Ticari boyutta petrol üretimi olmadığı için şirketin hem kira olarak hem de üretilecek petrol karşılığında Irak Hükümeti'nin talep ettiği bir avansın olduğunu arşiv belgeleriyle ortaya koymuştuk. Nevin Coşar'ın çalışmasında da Bağdat elçimizin ağzından ödemelerin 1931 yılında başladığını ve Irak'a 400.000 sterlin ödendiğini de öğrenmiştik. Ayrıca Hikmet Uluğbay'ın yabancı kaynaklara dayanarak ileri sürdüğü ve Irak'a 400. 000 sterlinlik yıllık ödeme yapıldığı ile ilgili hususla, çalışmamızda ortaya koyduğumuz arşiv belgelerinin paralel olduğunu da görmekteyiz. Sadece bir iki noktada üst üste oturmayan hususlar vardır. Arşiv belgesinin tarihi belirtilen Ek Sözleşme tarihinden öncedir. Buradan çıkacak tek sonuç daha sözleşme yapılmadan Türk tarafının konuyu bildiği ve Başvekâlete ilettiği hususudur. Bir diğer husus Hikmet Uluğbay'ın belirttiği 400.000 sterlin için, arşiv belgesinin daha detaylı olarak bir kısmının kira bir kısmının ise avans olduğu yönündeki açılacağı notudur. Asıl önemli olarak gördüğümüz bir diğer husus ise Irak Hükümeti'ne böyle bir ödeme yapılması durumunda bizim de bu ödemenin %10'nu²⁸⁷ alacağımız yönündeki Hariciye Vekilimizin arşiv belgesinde ki uyarı niteliğindeki açık cümlesidir. Bulgularımız içerisinde ki ilk iki husus Hikmet Uluğbay'la ortak bir noktada buluşmaktadır, Türkiye'ye 1931 yılı ve sonrasında

284 Shwadran, **a.g.e.**, s. 251.

285 “Petrol boru hattının inşasının tamamlandığı yıl”

286 Longrigg, **a.g.e.**, s. 77.

287 “40.000 İngiliz lirası”

yapılan ödeme konusundaki Bütçe Kesin Hesap Kanunlarını esas alarak yaptığımız bulgular ise Hikmet Uluğbay'ın *“14 Mart 1925 tarihli sözleşme hükümleri, bu sözleşmeye 19 Mayıs 1931 günü yapılan ek ve uygulamalarına royalti ödemeleri avans niteliğinde olsa bile, 1931 yılından önce başlamadığını kanıtlamamaktadır”*²⁸⁸ ifadesini desteklemektedir.

Bütçe Kesin Hesap Kanunlarında; Türkiye'ye Musul petrollerindeki üretimden dolayı ödenen %10'luk hisse 1931 yılından itibaren geçmektedir. Müteakip sayfada ilgili veriler birleştirilerek tablo halinde gösterilmiştir.

288 Uluğbay, **a.g.e.**, s. 451.

Yıllar	İlgili Mali Yılın Hesabı Kat'î Kanunu (B Cetveli)			İlgili Senenin Gelir Tahmini ile Tahsilatın Mukayese Cetveli		
	Gelirin Çeşidi	Tahmin	Tahsilat	Yekün Tahsilat	Tahmin Edilen Tahsilatın	
					Fazlası	Noksanı
1931	Açıklama ²⁸⁹	2 000 000	3 126 708,28	3 202 920,43	1 202 920,43	-
1932	//	450 000	²⁹⁰ 1 711 682,30	5 508 060,34	5 058 060,34	-
1933	//	518 000	²⁹¹ 617 468,71	5 530 358,74	5 012 358,74	-
1934	Açıklama ²⁹²	500 000	682 303,90	682 303,90	182 303,90	-
1935	//	500 000	596 817,53	596 817,53	96 817,53	-
1936	//	800 000	618 222,11	618 222,11	-	181 777,89
1937	//	800 000	714 989,52	714 989,52	-	85 010,48
1938	//	800 000	1 065 416,02	1 065 416,02	265 416,02	-
1939	//	1 100 000	919 807,00	919 807,00	180 193,00	-
1940	//	1 000 000	687 260,54	687 260,54	-	312 739,46
1941	//	700 000	619 361,72	619 361,72	-	80 638,28
1942	//	620 000	621 734,76	621 734,76	1 734,76	-
1943	//	620 000	808 160,51	808 160,51	188 160,51	-
1944	//	750 000	1 003 521,57	1 003 521,57	253 521,57	-
1945	Açıklama ²⁹³	-	-	-	-	-
1946	//	1 000 000	1 108 777,36	1 108 777,36	108 777,36	-
1947	//	2 250 000	2 452 932,37	2 452 932,37	202 932,37	-
1948	//	2 450 000	2 430 750,04	2 430 750,04	-	19 249,96
1949	//	2 450 000	1 277 319,77	1 277 319,77	-	1 172 680,23
1950	//	1 500 000	2 138 066,06	2 138 066,06	638 066,06	-
1951	//	2 200 000	3 910 728,57	3 910 728,57	1 710 728,57	-
1952	//	6 000 000	-	-	-	6 000 000
1953	//	35 000 000	-	-	-	35 000 000
1954	//	75 000 000	4 055 490,38	4 055 490,38	-	70 944 509,62
1955	//	100 000 000	-	-	-	100 000 000
1956	Açıklama ²⁹⁴	100 000 000	-	-	-	100 000 000
1957	//	100 000 000	-	-	-	100 000 000
1958	//	100 000 000	-	-	-	100 000 000

Tablo - 6: Türkiye'ye Musul Petrollerinden Ödenen %10 Hisse²⁹⁵

289 “Mukavelenameler veya itilafnameler mucibince veya sair suretle tahakkuk eden fevkalade varidat”

290 “Bütçe Kesin hesap Kanunlarının kıyaslama sayfalarında tabloda da yan sütun da bu rakam 5,508,060,34 olarak geçmektedir.”

291 “Bütçe Kesin hesap Kanunlarının kıyaslama sayfalarında bu rakam 5,530,358,74 olarak geçmektedir.”

292 “Mukavelenamesi mucibince Musul petrollerinden alınan”

293 “Sözleşmesi Gereğince Musul petrollerinden alınan”

294 “Sözleşmesi Gereğince Musul petrollerinden alınacak”

295 **Bütçe Kesin Hesap Kanunları c. I (1924-1941), c. II (1942-1953), c. III (1954- 1963),** Maliye ve Gümrük Bakanlığı Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü sayı: 1992/5, 6,7, Ankara, 1992.

Tablo – 6'nın açıklamalar bölümüne dikkatli bir şekilde baktığımızda, Maliye ve Gümrük Bakanlığının yayınlamış olduğu Bütçe Kesin Hesap kanunlarında; ödemelerin üç ayrı ifade altında geçtiğini tespit ettik. 1931 ve 1933 yılı dâhil olmak üzere yapılan ödemelerin “Mukaveleler veya itilafnameler mucibince veya sair suretle tahakkuk eden fevkaleda varidat”²⁹⁶ başlığı altında; 1934 yılı ve 1955 yılı dâhil yapılan ödemelerin ise “Mukavelenamesi mucibince/Sözleşmesi gereğince Musul petrollerinden alınan”²⁹⁷ başlığı altında; 1956 ve 1958 yılları arasında ise “Sözleşmesi gereğince Musul petrollerinden alınacak”²⁹⁸ başlığı altında yer aldığını gördük. Burada süreç içerisinde ödemelerin üç farklı başlık altında yer alması, kendi yorumumuza göre şu anlama gelmektedir. İlk ibare yani “Mukaveleler veya itilafnameler mucibince veya sair suretle tahakkuk eden fevkaleda varidat” daha öncede sunduğumuz “17 Şubat 1931 tarihinde Hariciye Vekilimizin, Başvekâlete ilettiği arşiv belgesini” destekleyen bir ibare olup yapılan ödemelerin herhangi bir petrol üretiminden değil yapılmış olan olağandışı anlaşmalardan, yani Irak Devletine ödenen avanslardan dolayı meydana gelmiştir. İkinci ibare ise aslında gayet açıktır. “Mukavelenamesi mucibince/Sözleşmesi gereğince Musul petrollerinden alınan”, yani Musul Petrolleri konusunda yapılan anlaşmaları esas alan üretim neticesinde yapılan ödemeler kast edilmektedir. Dolayısıyla Bütçe Kesin Hesap Kanunlarına 1931 ve 1933 yılı dâhil avans ödemeleri neticesinde gelir kaydedildiği, 1934 ve 1955 yılı arasında ise petrol üretiminden dolayı yapılan ödemelerden elde edilen payın %10'luk gelir olarak kaydedildiği; 1956 yılından itibaren ise “Sözleşmesi gereğince Musul petrollerinden alınacak” ifadesi ile ödeme süresinin henüz bitmediği, sürecin devam ettiği ve elde edilecek gelirin tahmini olarak bütçeye girildiği değerlendirilmiş fakat herhangi bir ödeme yapılmadığı için tahsilat bölümünün boş bırakıldığı görülmüştür. Yaptığımız incelemede yapılamayan tahsilatların bir sonraki yıla aktarılmadığı da tespitlerimiz arasındadır. Türkiye'ye Musul petrollerinden ödenen %10'luk gelir bütçeye; Bütçe Kesin Hesap Kanunlarında 1958 yılı dâhil olmak üzere kaydedilmiş müteakip yıllarda ise herhangi bir kayda rastlanmamıştır.

296 a.g.e., c. I, s. 178, 188, 206, 220, 242, 256.

297 a.g.e., c. I, II, III, s. 277 ve müteakip yıllara ait sayfalar.

298 a.g.e., c. I, II, III, s. 277 ve müteakip yıllara ait sayfalar.

Tabloda ki rakamların artış oranının sebebini görmek maksadıyla aşağıda verilen tabloyu incelememiz faydalı olacaktır.

Yıl	Ton (In metric Tons)	Varil	Yıl	Ton (In metric Tons)	Varil
1927	45 000	338 000	1940	2 514 000	24 225 000
1928	95 000	713 000	1941	1 566 000	12 650 000
1929	116 000	798 000	1942	2 595 000	19 726 000
1930	121 000	913 000	1943	3 572 000	24 848 000
1931	120 000	830 000	1944	4 146 000	30 943 000
1932	115 000	836 000	1945	4 067 000	35 112 000
1933	123 000	917 000	1946	4 680 000	35 665 000
1934	1 031 000	7 689 000	1947	4 702 000	35 834 000
1935	3 729 000	27 408 000	1948	3 427 000	26 115 000
1936	4 011 000	30 406 000	1949	4 067 000	30 957 000
1937	4 255 000	31 836 000	1950	6 479 000	46 760 000
1938	4 298 000	32 643 000	1951	8 351 000	
1939	3 963 000	30 791 000			

Tablo -7: 1927 – 1951 Yılları Arasında Irak'ta Üretilen Petrol Miktarı²⁹⁹

Tablo -7, 1927 ile 1951 yılları arasında Irak'ta üretilen petrol miktarını göstermektedir. 1927 ile 1933 yılları arasında üretilen petrol göreceli olarak hem ton olarak hem de varil miktarı olarak çok az seviyededir. 1931 yılında yapılan yeni bir imtiyaz anlaşmasıyla Irak Petrol Şirketi çalışma alanını genişletmiş ve Fırat'ın doğusunu da çalışma alanı içerisine katmıştır. 1934 yılı ile 1939 yılı arasında ise ani bir yükselişle beraber petrol üretimi artmıştır. Bu artışın en temel sebebi 1934 yılında 4 000 000 ton kapasiteli petrol boru hattının inşasının bitmesi ve daha fazla petrolün uzaklara kolayca taşınabilmesidir. Ama bu rakamlara bakarak üretilebilecek petrol kapasitesinin bu kadar olduğu yanılgısına kapılmamak gerekir. Yapılan üretimi kısıtlayan başlıca etken inşa edilen petrol boru hattının taşıma kapasitesidir. Tabloya geri dönecek olursak 1940 ile 1943 yılları arasında petrol üretiminde bir düşüş görürüz. Bu düşüşünde başlıca sebebi tahmin edilebileceği gibi İkinci Dünya Savaşıdır. İkinci Dünya Savaşı özellikle petrol boru hattının inşasında kullanılan çelik rezervlerini tükettiği için bu dönemde boru hattı inşasında sıkıntılar yaşanmıştır. 1944'ten 1951'e kadar bir miktar artış olmakla beraber son iki yılda daha fazla artış meydana gelmiştir. Hemen İkinci Dünya savaşı ertesinde iki yeni petrol boru hattı yapımına başlanmış ama Arap- İsrail savaşı ile beraber Hayfa boru

299 Shwadran, a.g.e, s. 252.

hattının da sınıra yakın bir yerde yapımının durması beklenen üretimi yaratmamıştır. Aynı zamanda bu dönemi incelediğimizde Amerikalıların Kırmızı Çizgi Anlaşmalarını uygun bulmamaları ve değiştirmeye çalıştıkları bir dönem olarak da karşımıza çıkmaktadır.

En büyük artışlar aslında 1952 yılından sonra meydana gelmiştir. 1952 yılında 12 000 000 ton kapasiteli yeni bir petrol boru hattının tamamlanması sadece Kerkük'te üretilen petrol miktarının %95 oranında artmasına sebep olmuştur. 1952 yılında Kerkük'te petrol üretimi 15 522 715 ton olmuş, müteakiben 1953 yılında 22 865 538 ton ve 1954 yılında da 23 719 672 ton olarak gerçekleşmiştir.³⁰⁰

1950'li yıllarda İran'da üretilen petrolden İran Devletinin aldığı kâr ve Suudi Arabistan'da Suudi'lerin %50 oranında aldığı kâr, Irak hükümetini de harekete geçirmiştir. Irak hükümeti de büyük uğraşlar sonucu kendisine ödenen kârın yükseltilmesini istemiş ama petrol şirketleri buna yanaşmamışlardır. En son Irak Devlet Başkanı Nuri Said Paşa'nın imtiyazların iptal edilmesi ve petrolün millileştirilmesi yönündeki tehdidi şirketler üzerinde etkili olmuştur. Irak hükümeti ve şirketler 1951 yılından itibaren karşılıklı görüşmelere başlamışlar ve görüşmelerini 3 Şubat 1952 tarihinde imzaladıkları bir anlaşma ile nihayetlendirmişlerdir. Bu anlaşma ile Irak kendi lehine olacak şekilde alt kotalar koymuş ve elde edeceği kârı şekillendirmeye çalışmıştır. Söz konusu anlaşmada yer alan hususlara göz atarsak; her şirketin 20 000 sterlin yıllık vergi vermesi; yine her şirketin net üretiminden en az %12.5 olmak üzere Irak Devletine petrol vermesi ve en önemlisi bu petrolün serbest piyasa fiyatları ile geri şirkete veya başka bir yere satma hakkı; Irak Petrol Şirketi ve Musul Petrol Şirketinde ki net üretimde devletin payının %25'in altında inmemesi; Irak Petrol şirketinin 1954 yılı başlangıcından itibaren ham petrol üretiminin 20.75 ton, Musul Petrol Şirketinin ise 1.25 tondan aşağı üretim yapmamayı garantilemesi; bütün şirketlerin devletin yıllık payının 1953 ve 1954 yılı için 20 milyon sterlinden az, 1955 ve sonrasında ise 25 milyon sterlinden az olmayacağını garantilemeleri gibi bir çok madde

300 a.g.e, s. 253, 262.

koydurulmuştur.³⁰¹

İnşa edilen yüksek kapasiteli boru hatlarının tamamlanması ve 1952 yılında ki anlaşma neticesinde; petrol üretimi 1952 yılında 18 066 000 tona fırlamış, 1953 yılında 27 220 199 ton, 1954 yılında da 29 550 000 tona ulaşmıştır. Bu kapasite içerisindeki en büyük pay Kerkük petrollerine aittir.³⁰²

Yıl	Ton	Varil
1952	18 066 000	-
1953	27 220 199	-
1954	29 550 000	-
1955	31 760 000	245 318 000
1956	30 603 000	233 421 000
1957	21 361 000	162 722 000
1958	34 800 000	270 537 000

Tablo -8: 1952- 1958 Yılları Arasında Irak'ta Üretilen Petrol Miktarı

1952 yılından itibaren üretilecek petrol miktarının garanti altına alınmasına rağmen Mısır'ın Süveyş Kanalını kapatması, Suriye'nin Irak Petrol Şirketinin petrol boru hattını kapatmaları; 1956 ve 1957 yılları için petrol üretiminin artışını engellemiştir. Petrol üretiminde artış tekrar 1958 yılından sonra olmuştur.³⁰³

Bir başka ortaya koymak istediğimiz tablo ise petrol şirketlerinden Irak Devletine yapılan ödemelerle ilgilidir.

Yıl	Ödenen Miktar (I.D)	Yıl	Ödenen Miktar (I.D)
1927/28-1933/34 (Ortalama)	644 691	1942/43	1 463 371
1934/35	1 019 304	1943/44	1 794 245
1935/36	598 202	1944/45	2 132 405
1936/37	599 968	1945/46	2 315 599
1937/38	730 731	1946/47	2 326 968
1938/39	1 977 458	1947/48	2 346 280
1939/40	2 014 088	1948	2 012 000
1940/41	1 575 915	1949	4 388 000
1941/42	1 463 370	1950	5 285 000

Tablo -9: Irak Devletine Petrol Gelirinden Ödenen Pay³⁰⁴

Irak hükümeti şirketlerle 3 Şubat 1952'de yukarıda belirtilen şartları içeren bir

301 a.g.e, s. 260.

302 a.g.e, s. 262.

303 a.g.e, s. 281.

304 a.g.e, s. 277.

anlaşma imzalamış ve Tablo-9'da da görüldüğü gibi üretim had safhada artmışken maalesef Türkiye'ye yapılan ödemelerin de sonuna gelmiş ve Türkiye bu durumdan istifade edememiştir.

Türkiye'ye ödenen miktarlarla Irak'ta üretilen petrol miktarını ve Irak'a yapılan ödemeleri kıyasladığımız zaman 1931 ve 1932 yılları için üretim az olmasına rağmen Türkiye'ye ödenen gelir tahminlerin üzerindedir. Bu ödemeler üretimden kaynaklanan ödemeler değil Irak'a verilen avansların karşılığıdır. 1933 ile 1939 yılları arasındaki ödemeler birbirlerine yakın olmakla beraber özellikle petrol üretimi ile ilgili tabloyla kıyasladığımızda 1934'ten sonra 1939'a kadar gelirden büyük bir artış beklemek gerekir ama Bütçe Kesin Hesap Kanunlarında ki verilerde böyle bir artış görülememektedir, buradaki tek uyum 1938'de ki petrol üretiminde ki artış ile Türkiye'nin aynı sene elde ettiği gelirin bu grup içerisinde en yüksek olmasıdır. 1940 ile 1943 arasındaki veriler her üç tabloda da bir uyum içerisinde gözükmemektedir. 1944 yılından itibaren ise aynı uyumu görmek mümkün değildir. Zaten 1945 yılında da Türkiye'ye herhangi bir tahsilât yapılmamış ve müteakip yıllara da borç olarak aktarılmamıştır. Bu şekilde üç tabloyu birbiriyle kıyaslamak aslında bizi tam doğru sonuca götürmeyebilir. Çünkü sterlinin piyasadaki değeri o dönemlerde de dalgalanma göstermiş ve ödemelerle ilgili sıkıntılar yaratmıştır. Burada ortaya konmak istenen paranın değerindeki dalgalanma ne olursa olsun üretilen petrol miktarları ve Irak'a yapılan ödemeler büyük oranlarda artmışsa Türkiye'nin elde edeceği gelirden göreceli olarak artması gerektiğidir ki böyle bir şeyi tablo verilerinden yakalamak mümkün olmamıştır. Petrol üretimindeki en büyük artışın 1952 ve sonrasında yapıldığını belirtmiştik ama ne yazık ki bu dönemden sonra da Türkiye'ye bir kez 1954 yılında ödeme yapılmış ve Nevin Coşar'ın tespitine göre bu ödeme 1945 yılında yapılmayan ödemeye karşılık olarak yapılmış ve 25 yıllık sürenin dolduğu belirtilerek artık ödeme yapılmamıştır. 1958 yılına kadar her yıl bütçede alınması tahmin edilen miktar; 100 000 000 Lira olarak kaydedilmiş ama maalesef bu miktar tahsil edilememiştir.

Konuyla ilgili araştırmamıza Kayra'nın kitabından devam edecek olursak meselenin vahametini daha açık bir şekilde ortaya koyacağımız kanaatindeyiz. Kayra Bütçe gelirlerinin hesaplanmasından sorumlu çalışan biri olarak; Irak petrollerinden

Türk Hükümetinin alması gereken %10'luk hisseyi şans eseri olarak nasıl öğrendiğini şu şekilde kaleme almıştır: “1952 gelir tahminlerini hazırlarken bir şey keşfettim. Bizim Irak petrollerinden her yıl aldığımız pay birden iki katına çıkmıştı. İnceledik ve böylece ilk kez Irak petrollerinden aldığımız payı öğrendik.”³⁰⁵

Kayra, meseleyi öğrendikten sonra ödemenin ne zaman yapılacağını açığa kavuşturmak için ödemelerin 1926 yılında yapılmadığını ve üretimin 1932 yılında yapılmasından dolayı Irak'la bir anlaşma yapıldığını, dolayısıyla bizim payımızın da 1932'de başlaması gerektiğini bununda bir protokolle belirlendiğini yazmıştır. Konunun bu şekilde olmasına rağmen mevcut Irak Hükümeti'nin ödenecek pay süresinin bittiğini söylediklerini belirtmiştir. Ayrıca Kayra, Irak'ın varil başına aldığı payı arttırarak gelirini artırmasına rağmen Türkiye'ye eski oran üzerinden pay verdiğini de belirtmektedir. O dönemde kendi yapmış olduğu hesaplara göre de alacak miktarını 100 milyon lira³⁰⁶ olarak hesaplamıştır. Bu dönemde Hazine kendi derdine düşmüş, Dışişleri ise NATO, OECD, GATT gibi konularla ilgilenmektedir.³⁰⁷ Kayra'nın yaptığı bu incelemeler o günün koşulları içerisinde pek dikkate alınmamıştır.

Maliye Bakanı meselenin araştırılması görevini Kayra'ya verdiğinde, Kayra Dışişleri Bakanlığına giderek Irak petroleri ile ilgili dosyayı görmek ister ama dosya bulunamaz. 1932 protokolü de kayıptır. Aynı zamanda bu protokol Millet Meclisi'nde onaylanmamıştır, yani geçerlilik de kazanmamıştır. Ulaşabildiği tek belge Resmi Gazetede yayınlanan bir protokol metnidir. Elindeki tek bu belgeyle Irak Başbakanı Nuri Said'le görüşen Cahit Kayra, Iraklıların elinde de hiç bir belge olmadığını öğrenince rahatladığını belirtir ve görüşmelerini yapar. Nuri Said Paşa 50 milyon ödemeyi kabul ve teklif eder. Bu öneri Cahit Kayra tarafından Maliye Bakanı Hasan Polatkan'a iletilir. Tek başına karar alamayan Hasan Polatkan seçim propagandalarında olmalarından dolayı ne Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü'ye ne de dönemin başbakanı Adnan Menderes'e ulaşabilir. Genel Müdürü Sami Şehbender'in önerisi üzerine Maliye Bakanı Hasan Polatkan tarafından Cahit Kayra'ya tekrar

305 Cahit Kayra, **38 Kuşağı Anılar**, İstanbul, 2002, s. 144.

306 “Otuz beş milyon dolar.”

307 **a.g.e.**, s. 145.

Bağdat'a gitmesi ve orada talimat beklemesi söylenir. Cahit Kayra gelişen durumun devamını şöyle kaleme alır:

"...Bağdat'a döndüm. Talimat bekledim. Ve talimat hiçbir zaman gelmedi..."

Daha sonra bir başka talimatla Cahit Kayra Ankara'ya döner. Kayra'nın deyimiyle 1958'de Irak'ta kanlı bir devrimin başlamasıyla Türkiye de alacaklarından vazgeçmiştir.³⁰⁸

1958 yılından itibaren ödeme yapılıp yapılmadığını "Bütçe Kesin Hesap Kanunları"nda görememekteyiz. En son kayıtlar 1958 yılına ait olup kaydedilen rakamda alınması tahmin edilen 100 000 000 TL.'dir. Tahmini gelir olarak hesaba yazılan bu miktar tahsil edilememiştir. Bu konunun nereye kadar uzandığını görebilmek için Önder İnce'nin "Genel Bütçe Kanunları Madde Metni Özetleri ile Eki Cetvel Listeleri (1924-1994)"³⁰⁹ çalışması üzerinde yaptığımız inceleme sonucunda; Türkiye Cumhuriyeti Hükümetinin bu alacağından vazgeçmemiş olduğunu; 1959 yılından 1985 yılına kadar, Musul Petrollerinden gelecek hissenin Bütçe Kanunlarında gösterildiğini tespit ettik. 1959 yılı Bütçe Kanununa 7. madde olarak; alınması gereken geliri, Önder İnce çalışmasına şu ibareyle aktarmıştır: *"Devlet gelirlerinin tarh ve tahsiline 1959 yılında da devam edilmesi ve Musul Petrolleri hissesinin Bütçeye gelir kaydedilmesi hk."* Musul Petrollerinden elde edilecek gelir 1985 yılına kadar hazırlanan Bütçe Kanunların da değişik maddelerde yer almış, 1986 yılı dâhil müteakip yıllarda artık Bütçe Kanunu maddeleri içerisinde de yer almamıştır. Düstur'da³¹⁰ 1959-1971 yılları arasında Bütçe Kanunları üzerinde yaptığımız incelemelerde de Musul Petrollerinden elde edilmesi beklenen gelirin kanun maddelerin de şu ifade ile yer aldığını görmekteyiz:

"Kabul Tarihi: 28 Şubat 1959

Neşir Tarihi. 2 Mart 1959

Kanun No. 7249

Madde 7- Devlet varidatının, hususi hükümlerine göre tarh ve tahsiline 1959

308 a.g.e, s. 145, 147, 151.

309 Önder İnce, **Genel Bütçe Kanunları Madde Metni Özetleri ile Eki Cetvel Listeleri (1924-1994)**, Ankara, Nisan 1994, s. 61 ve ilgili yılların müteakip sayfaları.

310 **Düstur**, Üçüncü Tertip, c. 39, 40 ve müteakip ciltler.

bütçe yılında da devam olunur.

Musul petrollerinden müterakim 100 milyon liralık hissesinden 1959 malî yılı içinde tahsil edilecek kısım, (B) işaretli cetvelin mütefferik varidat faslına irat olunur.”

1959 yılı ile 1985 yılı arasında Bütçe Kanununun değişik maddelerinde konu genel anlamıyla yukarıda belirtilen ifadeyle yer bulmaktadır. Demek ki 1959 yılı ile 1985 yılına kadar olan dönemde Musul petrollerinden elde edilmesi beklenen gelir artık Bütçe Kesin Hesap Kanunlarına ayrı bir kalem olarak girilmeyecek, “çeşitli varidatlar (gelirler)” altında kayıt altına alınacaktır. Bütçe Kesin Hesap Kanunlarında “çeşitli gelirler” ifadesinin altına baktığımızda ise kaydedilen gelirin içerisinde Musul Petrollerinden alınmış olabilecek miktarı belirlemek mümkün değildir. Çünkü buraya kaydedilen gelir detaylandırılmamıştır. Bu tarihten itibaren meselenin ne olduğu ile ilgili açık bir kayıta rast gelinmemiştir, sadece yapılan çıkarımlar söz konusudur. Bu çıkarımlardan bir tanesi meselenin Başbakan Turgut Özal’a iletiildiği ve Başbakanın Meclisten yetki almadan kendi tasarrufunda Irak’tan alınacak bu borcu “tek taraflı” olarak affettiğidir.³¹¹ Artık Musul Petrollerinden elde edilmesi beklenen gelirin bütçeye dâhil edilmemesinden dolayı; Türkiye’ye ödenmesi gereken borç 1986 yılından itibaren bütçede gözükmemektedir. Bundan dolayı da meselenin ulaştığı nokta bilinmemektedir.

Ocak 2003 ayında Murat Bardakçı meseleyi tekrar gündeme taşımış ve yazmış olduğu gazete makalesinde dönemin Dışişleri Bakanı Yaşar Yakışın’ın da konuyu bilmediğini ve araştırılması için talimat verdiğini belirtmektedir. Verilen talimat doğrultusunda bir bilgi elde edilip edilmediği hakkında herhangi bir malumat yoktur. Ama açık olan husus şudur; devletin üst kademelerinde görev alan bürokratlar bile ülkenin bir kısım meseleleri hakkında tam olarak bilgi sahibi değildir.

311 Ferruh Demirmen, “Lozan’da Petrol; Tarihten Bir Sayfa”, **Türkiye Petrol Jeologları Bülteni**, c. 16, S. 2, 2004, s. 71-79.

SONUÇ

Coğrafi açıdan Musul bulunduğu bölge bakımından her zaman önemli bir yere sahip olmuş ve sahip olduğu tarımsal zenginliklerle kendisini göstermiştir. Avrupa'dan Hindistan'a giden yol üzerinde olması ve Basra Körfezi'ne çıkış noktasını kontrol edebilme durumu da göz önüne alındığında stratejik olarak önemli bir bölgeyi etki alanı içerisine alabilme kabiliyeti vardır. Bunun yanında sanayileşme ve petrol ürünleri ile çalışan makinelerin yapılması ve beraberinde Musul bölgesinde de petrol bulunması gibi etkenler burasının ekonomik olarak elde bulundurulması gereken ekonomik bir çıkar bölgesi olmasına neden olmuştur. Bütün bu noktalar bir arada göz önünde tutulduğunda Mezopotamya'nın neden sömürgeci devletlerin ilgi alanına girdiğini gayet net olarak görmekteyiz.

Bölge de zengin petrol yatakları olduğu bilinmektedir ve Dünya'nın dört bir yanında ki petrol şirketleri birbirleriyle mücadele ederek kendilerine ait petrol alanlarını geliştirme gayretleri içerisindeyler. Musul ve civarının da Avrupa'ya yakın olması bu bölgenin haliyle Avrupa için çekici olmasına sebep olmaktadır. Bu bölgedeki çalışmalar başlangıçta Alman şirketlerince yapılmışken Birinci Dünya Savaşından Almanya'nın yenik çıkması Mezopotamya'da petrol çıkaran şirket yapısını değiştirmiştir. Yeni yapılanma da İngilizler başrol oynamış, Fransızlar İngilizlerle beraber hareket etmiş, Amerikalılar kendi çıkarlarını korumak için bu bölgede ki faaliyetlerin sonunu bırakmamışlar ve ticari anlamda petrol üretiminden önce oluşturulan şirketler birliğine dâhil olmuşlardır. Üretilecek petrol kârından ne Osmanlı Devleti , ne de Türkiye Cumhuriyeti hak ettiği kadar faydalanamamıştır.

Bölgenin etnografik yapısındaki çeşitlilik de sömürge yarışındaki ülkelerin bu bölgedeki eylemlerini kolaylaştırmıştır. Yaşanan tarihsel süreçte bölgede etnik yapı istismar edilebildiği gibi, dinsel açıdan farklı mezhep yapılarının da bulunması başka bir istismar konusu olmuştur. Bölgeyi etnik olarak değerlendirdiğimizde farklı bir harita, mezhep yapısına göre şekillendirdiğimizde ise farklı bir harita görmek mümkündür. Mezopotamya'da ki bu çeşitliliği tek ortak paydada toplamak hiçbir

zaman mümkün olmamıştır. Yapılan çalışmadan da anlaşılacağı gibi benzer ölçütler Musul bölgesi için de geçerlidir ve bu yüzden Musul bir sorundur.

Aslında tarihsel sürece baktığımızda Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'nda yenilmekle sadece Musul topraklarını değil bütün topraklarını kaybetmiştir. Anadolu'da ekonomik olarak gelecek vaat eden yerler İngilizler, Fransızlar, İtalyanlar ve arkasından Yunanlılar tarafından işgal edilmiştir. Türklere Anadolu içlerinde ufak bir bölge bırakılmış, Türkiye topraklarının doğusu Ermenilere ve Kürtlere, Karadeniz bölgesinin doğusu ise Rumlara söz verilmiştir. Türklere bırakılan yerlerin de maalesef hangi ülkenin manda yönetimine bırakılacağı tartışılmıştır. Sevr Antlaşması'nın Osmanlı Devleti'ni tarihin sayfalarına gönderen bir belge olduğu açık ve kesindir. Osmanlı Sultanı ve İstanbul Hükümeti tam anlamıyla teslimiyetçi bir ruh sergilemiş ve ülkeyi Birinci Dünya Savaşı'nı kazananlara teslim etmiştir.

Manzara Türkiye açısından tam anlamıyla karamsar bir tablo halindedir. Bu tabloyu muharebe alanında Türkiye lehine çeviren Atatürk ve silah arkadaşları, diplomatik alanda ise yine Atatürk'ün başkanlığındaki Ankara Hükümeti olmuştur. Mücadele diplomatik alanda denenebilecek bütün ihtimaller dikkate alınarak yapılmıştır. Osmanlı Devleti'nin bir türlü içinden çıkamadığı kapitülasyonlar ve borçlar konusu Lozan'da çözüme kavuşturulmuş, yine İtilaf Devletleri'ne bıraktığı birçok yer gerek Kurtuluş Savaşı ile gerekse diplomatik yoldan geri alınmıştır. Sevr Antlaşması ile müttefik devletlere bırakılan toprak parçaları ile Lozan'da kazanılan toprak parçaları arasındaki fark yaklaşık 177 bin kilometre karedir.³¹² Osmanlı yetkililerinin koşulsuz olarak teslim ettikleri bu alanın Millî Mücadele'nin kavgasını verenler tarafından geri kazanımı başlı başına bir olaydır.

Lozan Barış Antlaşması ile Sevres Antlaşması arasındaki detayları ve kazanımları görmek için Atatürk'ün 15-20 Ekim 1927 tarihinde Cumhuriyet Halk Partisi İkinci Büyük Kongresinde söylediği Nutku okumak bile yeterlidir.³¹³ Osmanlı Devleti Musul'u düşmana teslim etmiş, maalesef Ankara Hükümeti geri

312 Eldem, **a.g.e**, s. 221.

313 **Nutuk-Söylev**, s. 1000:1022.

kazanmamıştır. Bir kısım araştırmacılar Lozan'da Musul'un geri alınamamasını bir başarısızlık olarak göstermek istemiştir. Sadece Musul'un alınmamasını ileri sürerek, kazanılmış diğer hususları göz ardı etmek ve Lozan'ı bir başarısızlık olarak görmek sıg bir bakış açısı taşımakta aynı zamanda Türkiye'nin ve Türk Milletinin bağımsızlığını borçlu olduğu bu insanlara karşı bir haksızlıktır.

Musul konusunda Ankara Hükümeti o gün var olan bütün olasılıkları göz önüne almıştır. Diplomatik girişimlerin yanında askeri çözüm arayışlarını da düşünmüştür. O dönemin mevcut koşulları göz önüne alındığında askeri çözüm arayışları gerçekten de Türkiye'nin sonunu nereye götüreceği belli olmayan bir maceradır. Türkiye'nin askeri gücü vardır, ama Doğu Trakya için Yunan tehdidi, Balkanlar ve Akdeniz bölgesi için İtalyan ve Bulgar tehdidi, Türkiye'nin doğu illeri için Şeyh Sait ayaklanmasının yarattığı hassas durum ve Musul bölgesi için İngilizlerle birlikte Arap tehdidi söz konusu olmuştur. Bölgede asayişi sağlama girişimleri ve özellikle Şeyh Sait ayaklanmasının doğuracağı sonuçlar ve ayaklanmayı bastırmaya yönelik faaliyetler maalesef Türkiye'nin elini zayıflatmış ve meselenin bir an önce çözülmesi yönünde etki yaratmıştır. Diğer bir husus ise Türkiye'nin dış politika konusunda İngiltere'nin etkisiyle yalnız bırakılmasıdır. İtalyan ve Yunanistan tehdidi de İngiltere tarafından kullanılan en etkili kartlardandır. Dolayısıyla İngiltere herhangi bir askeri müdahalede kendisinin değil ama Türkiye'nin yalnız olduğunu Türk Hükümeti'ne etkili bir şekilde hissettirmiştir.

Böyle bir durum içerisinde Musul'a askeri müdahale o dönemin karar mekanizması içerisinde yer alan asker ve bürokratlar tarafından uygulanmamıştır. Büyük bir mücadele ile kazanılan her şeyi kaybetmeyi göze alarak Musul'a askeri müdahale macerasına girmek ancak, Trablusgarp'ı İtalyanlara veren, Balkan Savaşlarına girerek hezimetle geri dönen, Osmanlı Devleti'ni bir oldu-bittiyle Birinci Dünya Savaşı'na sokan, Sarıkamış'ta 90.000 şehit bırakan, kendi ülkesini savunmakta zorluk çekerken Galiçya'ya Kolordu gönderen zihniyetler tarafından kabul edilip uygulanabilecek bir hareket tarzıydı. Millî Mücadele'yi verenler her türlü alınabilecek riski çekinmeden almışlardır, sırf Kurtuluş Savaşı'nın kendisi ve süreci bile cesurca alınmış bir riskin sonucuydu. Türk'ün bağımsızlığı için yine Türk insanının gücüne dayanarak savaşan komutanlar ve bürokratlar tarafından böyle bir

maceraya girmek sonu belli olmayan bir oyun için Türkiye'nin bağımsızlığını tehlikeye atmaktı. Bu yüzden sorunun Türkiye lehine çözülmemesi neticesinde Musul'a kesin bir harekât uygun bulunmamıştır.

Ankara Hükümeti askeri bir harekâttan çok diplomatik çözüm yolları aramıştır. Bu amaçla Lozan'a Barış konferansında Türk tarafını temsilen bir heyet gönderilmiştir. Lozan'a giden heyete verilen talimat en başından bellidir. Hangi konularda taviz verilebileceği ve hangi konularda hiçbir taviz verilmeden görüşmelerin kesileceği bu talimatta belirtilmiştir. Musul'un petrollerinden taviz verilebileceğini, ama söz konusu bir Ermeni yurdu için veya kapitülasyonların kaldırılması ile ilgili konulardan taviz verilemeyeceğini yine bu talimatları incelediğimizde görmekteyiz. Ermeni yurdu ve kapitülasyonlar konusu Türk Hükümetinin istediği şekilde sonuçlanmıştır, ama Musul Sorunu beklediği şekilde sonuçlanmamıştır. İngiltere Musul konusunda bir türlü ödün vermemiştir. Özel odalarda yapılan görüşmeleri ve önerileri de o anki sohbet ortamında söylenmiş, karşı tarafın bakış açısını yakalamaya çalışan kurnazca görüşler olduğunu ve bu önerilerin resmi bir anlam taşımadığını düşünürsek, İsmet Paşa'nın konuyla ilgili kararlılığını göstermek açısından içtenlikli olmayan önerilere neden ilgi duymadığını anlayabiliriz. Sorunun çözümünün Lozan'da değil de daha sonraya bırakılması aleyhimize şekillenmesine neden olan etkenlerden biridir. İngiltere gerçekten sorunu çözme isteği taşımış olsaydı hiçbir hükümlerlik hakkının bile olmadığı Musul bölgesinden ödün verirdi. Şunu kabul etmek gerekir ki İngiltere baştan itibaren Musul Sorunu çözmek istememiştir.

Sorunu çözmek istememesindeki temel nedenlerden biri bölgenin stratejik bir noktada bulunmasıdır. Kıbrıs'ta, Süveyş'te, İran'da ve Basra Körfezi'nde bulunan İngiltere için "Musul"lu bir Mezopotamya bütünün parçalarından bir tanesidir. Musul'un sahip olduğu düşünülen petrol yatakları ise stratejik bölge olmasının yanında bölgenin ekonomik alanda da stratejik olmasını sağlamıştır. İngiltere için korku duyulan bir başka nokta "Musul"lu bir Türkiye'dir ki pek çok kez değişik yerlerde dile getirilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın yarattığı kalıcı etkilerden bir tanesi de Rusya, Almanya, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı Devleti gibi dünya politikasında söz sahibi olan devletlerin, İngiltere'nin, Fransa'nın ve Amerika'nın

yolları üzerinden çekilmiş olmasıdır. Dolayısıyla “Musul”lu bir Türkiye kısa zamanda kalkınacak ve güçlenecek bir Türkiye anlamına gelirdi ki bunu da İngiltere, çıkarı olmadan, kendi elleri ile yapmazdı.

Musul Türkiye’ye verilmemiştir ve hangi ülke sınırları içerisinde kalması yönündeki kaderi 1926 yılında Türkiye-İngiltere ve Irak arasında yapılan antlaşmayla Türkiye aleyhine olacak şekilde çözümlenmiştir. Mesele toprak mülkiyeti açısından çözülmüş görünse bile asıl sorunun kısmen çözümlendiği görülmüştür. Musul Sorunu tam anlamıyla çözülememiş ve manda yönetiminin garantilediği istikrar bölgede bir türlü sağlanamamıştır. Türkiye bölge üzerindeki hükümler hakkını kaybetmiş sadece belli bir dönem üretilen ve Irak Devletine ödenen petrol kârından % 10’luk bir pay alabilmiştir.

Türkiye’nin yüzünü batıya dönmesi ve bir değişim süreci içerisinde olması da sorunun bir an önce çözümlenmesi yönünde tavır takınılmasını gerektirmiştir. Bu doğrultuda yapılacak reformları gerçekleştirmek için petrol gelirinden pay alarak Musul’dan vazgeçtiği yönündeki iddialar da zayıf kalmaktadır. Türkiye’nin Musul karşılığında pay edinme girişimleri öne sürüldüğü gibi gerçek olsaydı veya yeni bir yapılanmaya girdiği için paraya ihtiyacı olduğu durumu her şeyden önemli olsaydı, o zaman Karaağaç’ın Yunanlılardan alınmasına razı olmaz aksine bu ülkeden savaş tazminatını almakta ısrar ederek mali kaynak ihtiyacının bir kısmını karşılamış olurdu.

Meseleye İngiltere açısından baktığımızda bölgedeki ekonomik menfaatlerini zaten Turkish Petroleum Company aracılığıyla daha 1914 yılında garanti altına almıştı. Dolayısıyla Türkiye’nin önerdiği petrol ayrıcalığı İngiltere için çekici ve anlamlı bir öneri olmamıştır. Hem şu anda garanti etmiş olduğu petrol ayrıcalıklarını ilerde güçlü bir Türkiye karşısında devam ettirebilir miydi? Böyle bir gelişme İngiltere için işi şansa bırakmak anlamına gelmekteydi. Birlikte yola çıktığı Fransa ve Amerika gibi ülkelerin desteği olmadan da Musul’da varlığını uzun ve kalıcı bir süre kabul ettirmesi zor bir olasılıktı. İngiltere için bütün olumsuz olasılıkları olumlu duruma çeviren Turkish Petroleum Company ortaklığıydı ki zaten İngiltere’de bunun farkında olarak bu ortaklıkta Fransa ve zaman içinde Amerikan varlığını kabul etmiş ve istemişti. Turkish Petroleum Company’nin 1912 yılında kurulduğu dönemdeki

ortakları ile 1926 yılındaki yeni ortaklarının kim olduğu incelendiğinde, galip devletlerin aralarındaki dayanışma ve İngiliz politikası açık olarak görülmektedir. İngiltere hem bölgede hem de petrol paylaşımı konusunda eski rakiplerini defterden silmiş yeni dostlarıyla yoluna devam kararı almıştır.

Musul konusunda Türkiye, Osmanlı Devleti'nin kaybettiği Birinci Dünya Savaşı öncesindeki durumu tekrar sağlayamamıştır. Bu konuda planladığı askeri harekâtları da neden hayata geçirmediği yukarıda anlatılmıştır. Sınır Brüksel Hattı olarak kabul edilmiştir. Musul'dan geriye sadece Turkish Petroleum'un Irak topraklarında ürettiği petrolden Irak Devleti'ne vereceği kârdan %10 pay alabilmesi konusu kalmıştır. 1926 yılında Ankara Antlaşması yapılmış olmasına rağmen petrol üretimi hemen başlamadığı için tarafımıza yapılacak % 10'luk ödemeler hemen yapılmamıştır. 1931-1934 yılları arasında avans niteliğinde ödemeler Irak Devleti'ne yapılmış, bu ödemelerden de Türkiye'ye % 10 verilmeye başlandığı Bağdat Elçimiz tarafından basına yapılan açıklamada dile getirilmiştir. Bu yönde yaptığımız araştırmalarda, avans ödemelerinin 1931 yılında başladığı ve 1931 yılından önce ticari anlamda petrol üretimi olmadığı için ödeme yapılamadığı doğrultusundadır. Ödemeler 25 yıllık bir sürede düzenli olarak yapılması gerekirken hem Nevin Coşar'ın ve Hikmet Uluğbay'ın araştırmalarında, hem de Bütçe Kesin Hesap Kanunlarındaki yaptığımız incelemelerimiz sonucunda da görüldüğü gibi 1945 yılına ait herhangi bir ödeme yapılmamıştır. 1951 yılı dâhil ödeme yapılmış, bunu izleyen ödeme ancak 1954 yılında yapılmıştır. 1952, 1953 ve 1956 yılı kalemine herhangi bir girdi olmamıştır. Dönemin yetkilileri de ortaya çıkan bu ödemelerdeki düzensizliklerle ilgilenmemişlerdir.

Musul Sorunu, Türkiye için vatanın bir parçasının kazanılması, sömürgeci devletler içinse ekonomik çıkar meselesiydi. Bugün bulunulan noktadan geçmişe bakıldığında İngiltere'nin, Musul için söz verdiği barış dolu günlerin yerine istikrarsız siyasi hayatın devam ettiği gözlenmekte ve petrol savaşının emperyalist ülkeler arasında ne kadar acımasız bir biçimde sürdüğü yaşanarak tekrar tecrübe edilmektedir.

K A Y N A K Ç A

1. Arşiv Belgeleri

- 25 Haziran 1923 tarihli Anadolu Ajansına ait Arşiv Belgesi;** Dosya No: 400-164, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 218.474..4. numaralı arşiv belgesi, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi.
- 17 Mart 1926 tarihli Tevfik Rüştü imzalı Arşiv Belgesi;** Dosya No: 1139, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 12.71.. 38. numaralı arşiv belgesi, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Ankara, 1926.
- 17 Mart 1926 tarihli Şükrü Kaya imzalı Arşiv Belgesi;** Dosya No: 1140, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 12.71.. 39. numaralı arşiv belgesi, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Ankara, 1926.
- 16 Nisan 1929 tarihli Şükrü Saraçoğlu imzalı Arşiv Belgesi;** Dosya No: 43625, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 258.738..4. numaralı arşiv belgesi, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Ankara, 1929.
- 17 Şubat 1931 tarihli Hariciye Vekaletine ait “Irak Petrollerindeki %10 Hissemiz” konulu Arşiv Belgesi;** Dosya No:43662, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 258.740..2. numaralı arşiv belgesi, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Ankara.
- 26 Temmuz 1946 tarihli Başbakanlık Yazı İşleri ve Sicil Müdürlüğünden çıkmış, Türkiye-İngiltere ve Irak Hükümetleri Beyninde Ankara’da 5 Haziran 1926 Tarihinde Münakit Hudut ve Münesabat-ı Haseney-i Hemcivarî Muahedenamesi (Kanun: 911) Konulu Arşiv Belgesi,** Dosya No: 402A254, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 226.522..15. numaralı arşiv belgesi, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Ankara.
- Bütçe Kesin Hesap Kanunları c. I (1924-1941), c. II (1942-1953), c. III (1954- 1963),** Maliye ve Gümrük Bakanlığı Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü sayı: 1992/5,6,7, Ankara, 1992.
- Düster,** Üçüncü Tertip, c. 39, 40 ve Beşinci Tertip c. 10 arasında ki ciltler, Başvekalet Devlet Matbaası, Ankara..
- Musul ve Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919);** T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Yayın Nu:11, Ankara, 1993.
- TBMM Gizli Celse Zabıtları;** c. III ve c. IV, İş Bankası Yayınları, 1985.

2. Kitaplar ve Makaleler

- Aksoy, İlhan; **Lozan Görüşmeleri Ara Döneminde Ankara Basınında Dış Haberler**, 19 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınları, Samsun, 1996.
- Alptekin, Esin; **Türkiye’de Petrol Üretim ve Tüketimi**, Ankara, A.İ.T.İ.A. Yayınları, 1973.
- Armaoğlu, Fahir; “*Atatürk Döneminde Türk-Amerikan İlişkileri*”, **Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2000.
- _____ ; **Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.
- _____ ; “*Lozan Konferansı ve Musul Sorunu*”, **Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1998.
- _____ ; “*Tarihi Perspektif İçinde Misak-ı Milli’nin Değerlendirmesi*”, **Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1998.
- Ayışığı, Metin; **Kurtuluş Savaşı Sırasında Türkiye’ye Gelen Amerikan Heyetleri**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2004.
- Bardakçı, Murat; “*Musul’u Usul Usul Kaybettik*”, **Hürriyet Gazetesi Tarih Eki**, İstanbul, 2003.
- Buyan, Bayram; **Misak-ı Milli ve Musul-Kerkük Sorunu**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı yayınları, Van, 2001.
- Coşar, Nevin; “*Musul Petrollerinden Türkiye Bütçesine Gelen Paralar*”, **Tarih ve Toplum Dergisi**, c. VII, No: 38, İletişim Yayınları, İstanbul, 1977.
- Çetinkaya, Sevgi; **Musul Sorunu**, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Ana Bilim Dalı Yayınları, İstanbul, 1989.
- Çiftçi, Fikret; **Atatürk ve Musul Sorunu**, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, Malatya, 2000.
- Demirmen, Ferruh; “*Lozan’da Petrol; Tarihten Bir Sayfa*”, **Türkiye Petrol Jeologları Bülteni**, c. 16, S. 2, 2004.
- Duru, Orhan; **Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye’nin Kurtuluş Yılları**, 3. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, Basımevi Şefik Matbaası, İstanbul, 2004.
- Earle, Edward M.; **Bağdat Demiryolu Savaşı**, Çev. Kasım Yargıcı, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1972.
- Eldem, Vedat; **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomisi**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994.
- Ergin, Muharrem; **Türkiye’nin Bugünkü Meseleleri**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1988.
- Esen, Şenay; **Çokuluslu Petrol Şirketleri ve Kafkaslar**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı Yayınları, Ankara, 2002.
- Esin, Necmettin; “*Irak Türkleri ve Musul Sorunu* ”, **Türk Kültür Dergisi**, c. VII, S. 139, Mayıs, 1974.

- Genelkurmay Başkanlığı; **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Irak-İran Cephesi 1914-1918**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları c. III, Ks. 2, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2002.
- Gök, Dursun; “*1924 Türk Basınında Musul Sorunu*”, **Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1998.
- Gönlübol, Mehmet; **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Gün Ofset Lmt Ş., Ankara, 1997.
- Gürel, Şükrü S.; **Ortadoğu Petrolünün Uluslararası Politikadaki Yeri**, A.Ü.S.B.F. Yayınları No:432, Ankara, 1979.
- İnce, Önder; **Genel Bütçe Kanunları Madde Metni Özetleri ile Eki Cetvel Listeleri (1924-1994)**, Sayı. 1994/2, Türkiye Cumhuriyeti Maliye Bakanlığı Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, Nisan 1994.
- Karacan, Ali Naci, **Lozan Konferansı ve İsmet Paşa**, Türk İnkılâp Tarihi Yayınları: 3, İstanbul, 1943.
- Karadağ, Raif; **Petrol Fırtınası**, Emre Yayınları Kilim Matbaacılık, İstanbul, 2004.
- Kayra, Cahit; **38 Kuşağı Anılar**, Kültür Yayınları, İstanbul, 2002.
- Kodal, Tahir; **Musul Sorunu (Türk Basınına Göre, 1923-1926)**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2002.
- Kutay, Cemal; **Siyasi Sürgünler Adası Malta**, Posta Kutusu Yayınları, İstanbul, 1978.
- Kürkçüoğlu, Ömer; **Türk- İngiliz İlişkileri (1919- 1926)**, A.Ü.S.B.F. Yayınları, Ankara, 1978.
- Leeman, Wayne A.; **The Price of Middle East Oil**, Secon Printing, Cornell University Press, New York, 1962.
- Lenczowski, George; **Oil and State In The Middle East**, Cornell University, Teh Vail-Ballou Press, 1960.
- Longrigg, Stephan H.; **Oil In The Middle East**, Third Edition, Oxford University Press, New York, 1968.
- Melek, Kemal; **İngiliz Belgeleriyle Musul Sorunu (1890-1926)**, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1966.
- Meray, Seha L.; **Lozan Barış Konferansı-Tutanaklar Belgeler**, T.I C.I. K.I, A.Ü.S.B.F. Yayınları No. 291, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1969.
- Mısırlıoğlu, Kadir; **Musul Sorunu ve Irak Türkleri**, 5.Baskı, Sebil Yayınevi, İstanbul, 1994.
- Nalbantoğlu, Muhiddin; “*Sevr'den Lozan'a giden zafer yolu*”, **Yeniçağ Gazetesi**, A Yayıncılık Gazetecilik ve Matbaacılık A.Ş., İstanbul, 2006.
- Nur, Rıza; **Lozan Hatıraları**, 4. B., Bayrak Yayıncılık Matbaacılık Lmt. Ş., İstanbul, 1999.
- Nutuk-Söylev**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları XXIII. Dizi, 2. B., c.II, Ankara, 1987.
- Öke, Mim Kemal; **Musul-Kürdistan Sorunu (1918-1926)**, Bilge Karınca Yayınları, İstanbul, 2002.
- _____ ; “*Kerkük Petrollerini Sahte Belgelerle Kaybettik*”, **Tercüman Gazetesi**, İstanbul, 24-25 Mart, 1986.

- Savaş, Hüseyin; **Türk Siyasi Tarihinde Musul Sorunu**, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1996.
- Shwadhan, Benjamin; **The Middle East, Oil and The Great Powers 1959**, Second Edition Revised, Council For Middle Eastern Affairs Press, New York, 1959..
- Şimşir, Bilal N.; **Lozan Telgrafları I (1922-1923)**, c. 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994.
- _____; **Lozan Telgrafları, c. II (Şubat- Ağustos 1923)**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.
- Toynbee, Arnold J.; **Türkiye-Bir Devletin Yeniden Doğuşu**, Çev. Kasım Yargıcı, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1971.
- Turan, İlhan; **İsmet İnönü Lozan Barış Konferansı Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj, Anı ve Söyleşileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Boyut Tanıtım Matbaacılık, Ankara, 2003.
- Turan, Refik; **“Misak-ı Milli ve Atatürk’ün Lozan Sonrası Hedefleri”**, **Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1998.
- Tutar, Filiz; **Petrolün Bir Enerji Kaynağı Olarak Türkiye Ekonomisinde Önemi**, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınları, Eskişehir, 1992.
- Türkmen, Zekeriya; **Musul Meselesi (Askeri Yönden Çözüm Arayışları 1922-1925)**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2003.
- Uluğbay, Hikmet; **İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik**, Ayraç Yayınevi, Ankara, 2003.
- Yalçın, E. Semih; **“Misak-ı Milli ve Lozan Belgelerinde Musul Sorunu”**, **Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1998.
- Yergin, Daniel; **Petrol: Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü**, Çev. Kamuran Tuncay, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2003.
- Yavuz, Bige; **Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk- Fransız İlişkileri**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994.
- _____; **“1922 Yılında Orta Doğu’da Uluslararası Petrol Rekabeti”**, **Stratejik Araştırmalar Dergisi**, Sayı 2, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2003.
- Yurdakul, Şahin; **Musul Sorunu**, Ankara, 1975.

3. İnternet Kaynakları

http://tr.wikipedia.org/wiki/Royal_Dutch_Shell, 13 Mart 2007

ÖZGEÇMİŞ

Erol Umut 1970’de Bingöl’de doğdu, ilk ve orta öğrenimini Elazığ’da, Lise öğrenimini İstanbul’da Kuleli Askeri Lisesinde tamamladı. Ankara da Kara Harp Okulu’nda Makine Bölümü Lisans eğitimini bitirip Tankçı Teğmen olarak mezun oldu. Kara Harp Okulu Savunma Bilimleri Enstitüsü Harekât Araştırması Modelleme ve Simülasyon Bölümünde Yüksek Lisans yaptı.

13 Mart 2006 tarihinde Kara Harp Okulu Savunma Bilimleri Enstitüsünde yapılan “Bilimsel Etkinlikler Haftası Tez Kategorisi Yarışmasında, Modelleme ve Simülasyonla ilgili yazdığı “Termal Kamera Görüntülerinde Harekete Dayalı Hedef Tespiti” konulu tezi birinci oldu ve teşvik ödülü aldı. Bu konuda yayımlanmış makaleleri vardır.

Erol Umut, ikinci yüksek lisansını Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü’nde, “Musul Meselesinde Petrol Faktörü” konusunda yapmış ve tamamlamıştır.

Yabancı dil olarak İngilizce bilmektedir.